

ના
' પત્રો

પ્રકાશક
સુનિકુમાર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૪૦૦ વર્ગીક

પુસ્તકાનું નામ કાવ્યના ૧૪૪ પદો

વિષય ૬ - : ૩૯

કલાપીના પત્રો

[લાડી ઠાકાર રવ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલે પોતાના મિત્રો ઉપર
લખેલા પત્રો પૈકી રવ. કાન્ત તથા બીજા પાસેના ૧૪૪ પત્રોનો સંગ્રહ.]

પ્રકાશક

મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

કીર્તિ એન્ડ રુપિયા

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૪૦૦

સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન
આવૃત્તિ ૧ પ્રત ૧૦૦૦

મુદ્રક: વેળીલાલ જગનલાલ બૂચ, નવજીવન મુદ્રણાલય. સારંગપુર, અમદાવાદ.

પ્રકાશક: મુનિકુમાર મલ્હીશંકર ભટ્ટ, ભાવનગર.

સમર્પણ

નામદાર કુમારશ્રી

બેરાવરસિંહજી સુરસિંહજી ગોહેલને,
રાજકોટ.

પ્રિય કુમારશ્રી,

સ્વ. કલાપીના આ પત્રો, સ્વ. કાન્તે
પ્રકટ કરવા ધારેલા તે, આપણા બેયના એ
પૂજ્ય વડીલોની મૈત્રીનાં સ્મારક રૂપે આપ
નામદારને અર્પણ કરીને કૃતાર્થ થાઉ છું.

ભાવનગર

૧૬-૪-૨૫

આપનો સહાનો

મુનિકુમાર મણિશંકર બટ્ટ

ઉપોદ્ધાત

કાશ્મીરનો પ્રવાસ, કલાપીનો કેકારવ, માલા અને મુદ્રિકા, હમીરજી ગોહેલ વગેરે પુસ્તકોનો ગુજરાતી વાંચનાર આલમમાં પ્રચાર વધતો ગયો તેની સાથે જ આ અપૂર્વ સ્નેહમાર્દવભર્યા રાજવી કવિ સુરસિંહજી તખ્તસિંહજી ગોહેલનું જે થોડું જીવન, કાંઈક હૃદયત્રિપુટિ એ અનુપમ કાવ્ય દ્વારા, કાંઈક ખેચાર મિત્રોનાં વ્યાખ્યાનો દ્વારા, કાંઈક એકાદ બે પ્રકટ થયેલ પત્રો દ્વારા પ્રકાશમાં આવ્યું હતું તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જાણવાની દરકાર વધતી ગઈ. એક રાજા, એક ઉત્તમ કવિતા લખનાર, એક આશક વગેરે વગેરે તેમના જીવનની વિશિષ્ટતાઓમાં ગૂજરાતને અહંભુતતાનાં અને રસનાં અનેક તરવો મળી આવવાથી એ જીવનકથાની અનેક સાચીખોટી હકીકતો પણ અનેક સ્વરૂપે બહાર આવવા લાગી. ઘણા નાના નવલકારોને હૃદયત્રિપુટિમાં પોતાનાં નવલનું વસ્તુ મળ્યું હશે તેમ જ બીજા અનેક લખનારાને જેથી પોતાની કલમબાજી ચલાવવા માટે કલાપીએ અવકાશ આપ્યો હશે. પરંતુ આ બધાં જ કૃત્યોની પાછળ જે એક મનોવૃત્તિ દેખાય છે તે એ છે કે કલાપી જેવા નરરત્ન વિશે વધારે સંપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવવું. કલાપીનો કેકારવ પ્રકટ કરતી વખતે જ તેમના જીવનને સ્ફુટ કરનાર તેમના પત્રો પણ સાથે સાથે જ પ્રકટ કરવાનો મહારા પૂજ્ય વડીલનો આશય હતો, તેમના મિત્રો ઉપરના પત્રો મેળવવાનો તેમણે પ્રયાસ કર્યો હતો, અને સ્વ. જીવણરામ લ. દવે (જટિલ), સ્વ. હરિસિંહજી રૂપસિંહજી, સ્વ. ગોવર્દનરામભાઈ, સ્વ. મણિલાલ વગેરેએ પોતાની ઉપરના પત્રો તેમને પ્રકટ કરવા મોકલી આપ્યા હતા; પરંતુ તે વખતે કેટલીક પ્રતિકૂલતાને લીધે

તેઓ કેકારવની પછીની આવૃત્તિમાંના પત્રો છાપીને જ વિરમેલા. અને જે કામ તે સમયે ન થયું તે એમને એમ છેક સન ૧૯૨૨નહીં સેપ્ટેમ્બર સુધી પડી રહ્યું. પરંતુ તે વખતે તેમણે એ કાર્ય હાથમાં લઇને પ્રકટ કરવા જેવા પત્રો અને પત્રભાગો પૂરી સંભાળથી જૂઠ્ઠા કર્યા અને પછી પોતે પ્રવાસે નીકળ્યા. દૈવયોગે પ્રવાસમાંથી તેમને પાછા ફરવાનું બન્યું જ નહિ અને આ પત્રોની સ્થિતિ શરી વાર પણ પડ્યા જ રહેવાની થઇ. પરંતુ કલાપીના પત્રો પ્રકટ કરવાનું મહત્ત્વ અને તેની આવશ્યકતા, જેમણે થોડા પણ કલાપીના પત્રો વાંચેલા તેમને પૂરી સમજાઇ ગયેલી, અને પત્રોને પ્રકાશમાં આણવાનો તેમનો આગ્રહ પણ એટલો જ પ્રબલ હતો.

આ આગ્રહ સકારણુ છે. ગુજરાતમાં પત્રોનું સાહિત્ય છેક જ અસ્પ — નહીં જેવું જ — છે. પત્રો કાસ્ટ દ્વારા મોકલાતા ત્યારે પણ સાહિત્ય કે કલાની કક્ષા સુધી ઉંચા આવી શકે એવા પત્રો આપણા સાહિત્યમાં હજી સુધી પ્રસિદ્ધ થયા નથી.* તેમજ જેમાં વ્યક્તિગત વાતો થોડી જ આવે, મુખ્યત્વે કોઈ વિષય કે દશા સંબંધે જ વિચારો કે ઉલ્લેખો હોય એવા નિરપેક્ષ દૃષ્ટિથી બરેલ પત્રો લખવાનો તો વિચાર જ હજી આપણામાં નવીન છે. જ્ઞાનના વિવિધ પ્રદેશોમાં આપણું પરિક્રમણુ ઓછું હોવાને લીધે નિરપેક્ષ વા તટસ્થ દૃષ્ટિથી લખવા યોગ્ય વિષયો જ એટલા થોડા હતા કે સ્વાભાવિક રીતે જ એવા પત્રો ઓછા લખાય, એ સ્પષ્ટ છે. ઇંગ્લંડના હોરેસ વોલ્પોલ કે લૉડ* ચેસ્ટરફીલ્ડ જેવાના પત્રો આપણા સાહિત્યમાં હજી પ્રકટ ન થવાનું એક બીજું કારણુ આપણે વર્તમાનપત્રો કે છાપખાનાંઓ મોગાં દાખલ કર્યાં એ પણ હોઇ શકે, કારણુકે આપણા સાહિત્યમાં વિખ્યાત થયેલ નિરપેક્ષ દૃષ્ટિના પત્રો પણ મુકાબલે નવા જ છે અને તેમાં પણ સમયનું અંતર જાણવા જેવું છે. એવા પત્રોમાં ધ્યાન

* જૈન સાધુઓમાં વિવિધ અવસરે એકબીજા ઉપર કેંક આધાર્યુક્ત, કલાયુક્ત પત્રો ગદ્યમાં વા પદ્યમાં મેં લલવાનો સ્વાજ હતો પણ તેવા પત્રો હજી પ્રસિદ્ધ થયાં નથી.

ખેંચે એવા પત્રો સ્વ. કાન્તનું ‘ સિદ્ધાંતસારનું અવલોકન ’ અને રા. ઠાકોરનું ‘ દેવી અને થોગીરાજ ’ અને બીજા તે ‘ કૌમુદી ’માં પ્રકટ થયેલા કીર્તિદા ઉપરના પત્રો અને રા. વિજયરાયના વાર્ષિક સાહિત્ય-સમીક્ષાના પત્રો છે. તેમાં પ્રથમના બે અને છેલ્લા બેમાં જેટલું સમયનું અંતર છે તેટલું જ ગુણનું અને તત્ત્વનું છે. આપણા પત્રોના સાહિત્યમાં બહુ થોડા વખત ઉપર જ પત્રલેખનનો એક નવો પ્રકાર દાખલ થયો છે તે પ્રકટ ન કરવાના ઇરાદાથી લખેલ છતાં પ્રકટ થયેલ પત્રોનો છે. આ પ્રકારમાં પહેલાં નામો રા. કાન્તિલાલ હગનલાલ પંડ્યા, રા. સન્મુખલાલ ઝવેરલાલ પંડ્યા અને સૌ. લીલાવતી શેઠનાં નજરે પડે છે. આ પત્રો મુખ્યત્વે પરદેશમાંથી અનેકવિધ નવાઇઓના વર્ણનો અને તે ઉપરના વિચારોથી ભરેલા છે. જેટલે અંશે તે પત્રો પ્રવાસના બયાનો કરે અને અવલોકિત ઉપર જ વિચારો રજૂ કરે તેટલે અંશે તેમના લેખકોનું દૃષ્ટિબિન્દુ નિરપેક્ષ ગણી શકાય ખરું; પરંતુ તે પત્રો પણ ઘણેભાગે લેખક-લેખિકાની મનોદશાઓના સ્પષ્ટસ્પષ્ટ રંગમાં રંગાઇને આત્મલક્ષી બને છે. વિષય સર્વસામાન્ય હોવા છતાં તે રજૂ કરવાની શૈલીમાં પોતાની મનોદશા કે પોતાનું વ્યક્તિત્વ દેખાયા વિના ન રહે તેથી પત્રના સર્વસામાન્ય ગુણનો તો ધ્રુસ જ થાય. આ વિલક્ષણતા દોષરૂપે ગણાવાનો લેશ પણ આગ્રહ નથી. તો પણ આવા પત્રોમાં તે ગુણ કરતા દોષરૂપે વધારે દેખાય છે; કારણ કે પત્રો જો કે એક જ વ્યક્તિને ઉદ્દિષ્ટ હોવાનું સ્વરૂપ ધરે છે છતાં તેમાંનો ધ્વનિ સમાજને ઉદ્દિષ્ટ હોય તેના જેવો છે. જો કેવલ ખાનગી પત્ર જ હોત અથવા કેવલ પ્રકાશ પત્ર જ હોત તો ખાનગી પત્રોનું આત્મલક્ષિત્વ કે પ્રકાશ પત્રોનું નિરપેક્ષત્વ બેમાંથી એક ગુણ સંપૂર્ણ રીતે પત્રમાં આવી શકત. ખાનગી પત્રો અને પ્રકાશ પત્રોનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો બિન છે તે બન્ને ગુણનો સંકર થતાં એકેય ગુણ વધતો નથી કલહું બન્ને ઘટે છે. પોતાની જ મનોદશાને વિશેષે વ્યક્ત કરતા આ પ્રકારના પત્રો જીવનચરિત માટે જ સૌથી વધારે ઉપયોગના છે; અને એ રીતે એવા પત્રોનો ઉપયોગ થાય તેમાં જ તેમનું સાદૃશ્ય

છે; આ કારણથી પ્રકટ ન કરવાના ધરાદાથી લખાયલા પત્રો પ્રકટ ન જ કરવામાં લેખકને વધારે ન્યાય મળે છે.

જીવનચરિત સાથે પ્રકટ થયેલ પત્રો આ વાતની સત્યાસત્યતા બતાવશે. એવા પત્રોમાં સ્વ. હાજી મહમ્મદના તેમના સ્મારક ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ બે એક પત્રો અને સ્વ. કાન્તના કાન્તમાલામાં પ્રસિદ્ધ થયેલ પત્રો આવી શકે તેમજ બીજા ધણા શિષ્ટ લેખકોના જીવનચરિત સાથે પ્રકટ થયેલ પત્રો પણ આ વર્ગમાં મૂકી શકાય. “પ્રકટ ન કરવાના ધરાદાથી લખેલ પત્રો” કરતાં આવા પત્રો ભિન્ન છે તેમજ તેમના ગુણુ પણ વિશિષ્ટ છે. આવા પત્રોમાં સર્વસામાન્ય ચર્ચા જેવા પત્રો પણ જેટલે અંશે આમ આત્મલક્ષી તેટલે અંશે લેખકનું જીવનચરિત ઉકેલવાને માટે સાધન પૂરાં પાડે છે, તો જે પત્રો વિષયમાં અને લખાણમાં ખાનગી જ હોય તે તો લેખકના આત્મવૃત્તાંતને માટે ઉત્તમ સાધન ગણાય એ નિર્વિવાદ છે. વળી જીવનચરિતનાં શુદ્ધ અન્યગ્રંથિત વર્ણનો કરતાં, લખનારની મનોદશાનાં શુદ્ધ પ્રતિબિંબ વા ઉદ્દગારદર્શક નાયકના પોતાના જ પત્રો ધણા વધારે રુચિર અને આનંદપ્રદ બને એ દેખીતું છે.

પત્રોની વ્યાખ્યા કરતાં મિ. જ્યોર્જ સેન્ટસપરી લખે છે કે “પત્રો એ વાર્તાલાપ પછી તરત આવનાર અને ગેરહાજરીની ખોટ પૂરી પાડનાર એક વ્યક્તિનું વિચાર કે હકીકતનું બીજી વ્યક્તિને નિવેદન છે” એ રીતે પત્ર લેખનનો પ્રદેશ મર્યાદિત છે છતાં એટલા પ્રદેશમાંયે લેખકના શોખથી, બાપા ઉપરના કાબૂથી, પોતાના વ્યક્તિત્વની વિશિષ્ટતાથી કે કલાસાહિત્ય પ્રત્યેની અભિરુચિથી ધણી કલા, ધણી મર્મવેધકતા આવી વસે છે એટલું જ નહીં પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક તો એવા પત્ર પણ લખાઈ આવે છે કે તે સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનારૂપ પણ બની રહે છે. પત્રલેખનના પ્રદેશનું મર્યાદિતપણું આમ કલાના પૂર્ણતર વિકાસને અવકાશ આપે છે. રા. કાન્તિલાલ પંડ્યા અને સૌ. લીલાવતી શેઠના પત્રો જેટલે અંશે પ્રવાસનાં વર્ણનરૂપ છે તેટલે અંશે તેમાં ઐકવિધ્ય છે. તેમજ સ્વ. હાજી મહમ્મદ શિવજીના બે એક પત્રો તેમના જીવનનો એક અંશ રજૂ કરવા સિવાય બીજી

રીતે થોડા જ મહત્વના છે. એ રીતે કાન્તના પત્રો વિશિષ્ટ છે અને ધર્મ અને તત્ત્વના મનોમંથનનો એમનો મહાવિષય પણ ન્યારો જ છે. તે માત્ર એક વ્યક્તિને ઉદ્દિષ્ટ છે છતાં ઘણે ભાગે પત્રલેખનની દૃષ્ટિ કેવલ સામાજિક છે; વ્યક્તિગત વાતો કરતાં વિચારોને વધારે મહત્ત્વ અપાયું છે; તેમ જ એ પત્રોની સંખ્યા, લખાયાનો સમય વગેરે સર્વ આ પ્રકારના ખીજ પત્રો કરતાં વિશેષ હોવાને લીધે તેમાં વૈવિધ્ય છે. આવા પત્રો જીવનચરિત્રનાં પ્રકરણો જેવા છે તેથી તેમની રસ નિષ્પન્ન કરવાની શક્તિ ઉત્તમ નવલકથા જેવી અને જેટલી હોય છે. આ કારણથી આનંદ આપવાનું લક્ષ્ય જે સાહિત્યનાં ખીજાં અંગોની જેમ પત્રલેખનમાં પણ મુખ્ય છે તે આવા પત્રો વધારે સફલતાથી સાધી શકે છે. જે એ પત્રો જાહેર હોય તો તેમાં આત્મવૃત્તાંત આવે તેટલું લેખકનું અભિમાન ગણાય અને તેનો રસ ઓછો થાય. એથી ઉલટું પત્ર ખાનગી હોય ત્યારે પણ લેખક પોતાની જ વાતને તિરોહિત કરી પ્રત્યેક અનુભવ કે વૃત્તિ કે વિચારને જેટલું અને તેટલું સર્વસામાન્ય રૂપ આપે તો અહંતાનો તિરસ્કાર કરવાની એ નમ્રતા પત્રને ઉંચી કક્ષાએ પહોંચાડે છે. જાહેર પત્રો કરતાં ખાનગી પત્રોમાં વિશેષ ગુણ એ છે કે લેખકના હૃદયની સ્વાભાવિક ગર્ભિ તેમાં પ્રધાન હોય છે. આવા પત્રો ક્વચિત્ પોતાના આનંદો અને દુઃખો, ચિંતાઓ અને વિચારોમાં સ્નેહીને સહભાગી કરવાના ઇરાદાથી પ્રેરાય છે. આમજન આગળ હૃદય આપોઆપ ઉકેલે તે ખાનગી પત્રોમાં વ્યક્ત થાય છે. ખાનગી પત્રોનું આ લક્ષણ રા. બળવંતરાય ઠાકોરે દર્શાવ્યું છે કે “હૃદય તરફ હૃદય વળે અને ઉકેલે તે પ્રકાશ તરફ કુસુમો ઢળે અને ખીલે, એના જેવી કુદરતી જ ક્રિયા છે. વનસ્પતિને પ્રકાશની ક્ષુધા નૈસર્ગિક છે; મનુષ્યને સ્નેહની ક્ષુધા નૈસર્ગિક છે અને વાર્તાલાપ, પત્રાલાપ એ એવાં સ્ફુરણનાં reflex પરિણામ જ છે.”

જાહેર પત્રોમાં તેમ નથી. પત્રને રસિક બતાવવાની લેખકની સ્વાભાવિક ઇચ્છાને લીધે અને પત્રનો ભોક્તા શ્રાવ્યારિત કોઈ એક જ ન હોવાને લીધે એવા પત્રોમાં સર્વસામાન્ય તત્ત્વ વિશેષ

રાખવાની લેખકની ઇચ્છા હોય જ. તેથી જ ખાનગી પત્રો જે એક વ્યક્તિ કેવળ અન્ય એકની સહાનુભૂતિથી આકર્ષાઈને લખે છે, અને એ રીતે જેટલી સહેલાઈથી કલાનો સુયોગ સાધે છે, તે સુયોગ પ્રકટ કરવાના પત્રોમાં એટલો સરલ સુલભ નથી. અપૂર્વ શક્તિ કે ઉન્નત કલાભાવનાવાળા સમર્થ લેખકો પ્રકાશપત્રોમાં પણ ઘણી કલા લાવી શકે એ ખરૂં છે. માત્ર, એ એટલું સહેલું નથી. કૃત્રિમતા રહે જ અને તે વળી ખૂંચે જ.

આ પ્રમાણે કેઈ પણ પ્રકારના પત્રોમાં જ્યારે કલા બળે છે ત્યારે એ સાહિત્યનું સ્થાન લે છે. મનની ઊર્મિ એ જ પત્રોનું ઉદ્ભવ સ્થાન હોવાથી ‘લિરિક’ જોડે પત્રને સૌથી વધારે સામ્ય છે. અને એવા પત્રો જ્યારે જીવનનાં ચિત્રો રજૂ કરે ત્યારે તે નવલકથાની કક્ષામાં પણ આવે છે. આ રીતે સાહિત્યમાં પત્રોનું સ્થાન વિરલ છે. અને હજી પણ જૂદા જૂદા આણખેડયા પત્રલેખનના પ્રદેશોમાં વિહાર કરવાના વધારે ને વધારે પ્રયત્નો થવા જોઈએ છે.

આ પત્રો પ્રસિદ્ધ થતાં બે હેતુઓ શલિત થવાની આશા છે. આ બધા જ પત્રો ખાનગી છે. સ્વ. કલાપીનું હૃદય, તેમના વિચારો, તેમની કવિતા વહેવડાવનારી વેદનાઓ, તેમના મિત્રો સમજી શકે એ હેતુથી લખાયા હોવાને લીધે સ્વ. કલાપીના આંતરજીવન ઉપર આ પત્રો મહત્ત્વનો પ્રકાશ પાડી શકશે. બીજો હેતુ આપણા સાહિત્યમાં સારા પત્રો જે ગણ્યાગાંઠ્યા જ છે તેમની સંખ્યામાં ઉમેરો કરી સુંદર પત્રલેખનનો એક નવીન પ્રદેશ રજૂ કરવાનો છે. પ્રથમ હેતુની આવશ્યકતા તો ગુજરાતે આટલાં વર્ષો સુધી કલાપીના જીવન વિશે વધારે અને વધારે જાણવાની જે ઉત્સુકતા બતાવી છે તે ઉપરથી સિદ્ધ જ છે. બીજો હેતુ રસિક વાંચકો જેટલે અંશે આ પત્રોનું મૂલ આંકે તેટલે અંશે સફળ થશે.

કલાપીના બીજા બેખોની માફક આ પત્રોનો ખાસ ગુણ તેમાંની સ્વાભાવિકતા છે. અને તેથી જ કલાપીની હમેશની સુંદર અને સરલ બાપામાં લખાયેલા આ પત્રો કલાપીનું અતિ સ્નેહાર્દ્ર, અતિ નિખાલસ હૃદય ઘણી સફલતાથી પ્રતિબિંબિત કરી શક્યા છે.

કલાપીનાં અત્યાર સુધી જે કંઈ લખાણો પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે બધાંમાં ખુદ કલાપીના આત્મવૃત્તાંતનો અંશ હતો. પરંતુ એ સર્વમાં કેટલું સાચું અને કેટલી કલ્પના, કયું આત્મવૃત્તાંત અને કયું કલ્પિત ઉમેરેલું એ નક્કી કરવું સુરકેલ હતું. આ પત્રો એ મહત્ત્વની ખોટ મોટી અંશે પૂરી પાડીને સ્વ. કલાપીના આતરજીવનનું શુદ્ધતર સ્વરૂપ રજૂ કરે છે, અને એ રીતે તે અત્યાર સુધીના બધાં લખાણોની ગણપ પૂરીને તે સર્વને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજવામાં ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે. ગુજરાતી કવિતામાં ‘કેકારવ’ પોતાનાં માર્દવ, સરલતા અને કેવલ આત્મલક્ષી ગર્ભિંગીત જેવા ગુણોને લીધે જે અનન્ય સ્થાન ભોગવે છે તેવું જ સ્થાન જે વેદનાથી પ્રેરાઈ કલાપીએ પોતાની કવિતા રચી તે વેદનાને દેખાડનાર આ તેમના પત્રો પણ કલાપીના સાહિત્યમાં પામે તો નવાઈ નથી. કલાપીનું ગદ્ય અને પત્રમાંના વિચારો તેમની કવિતા જેવા જ છે અને બેદ કેવલ એટલો જ છે કે તેમની કવિતાઓમાંની જે પૂરેપૂરી આપકથની છે તેમા પણ — તે કવિતા હોવાથી — કલ્પનાના અંશે ભજેલા છે, ત્યારે આ પત્રો તેમના હૃદય અને તેમની પરિસ્થિતિના તે તે ક્ષણના પૂરેપૂરા નિર્મલ નિર્ભેળ જરણા છે. વળી ભાષા ઉપરનું પ્રભુત્વ કવિતામાં જોયી કવિતાના ભોગી હોય તેવા જ બરાબર માણી શકે, ત્યારે આ કાગળોમાંની કલાપીની સરલ સાદી તથાપિ મનોવેધક ભાષા લખતાં-વાંચતાં ન આવડતું હોય એવા પણ આતાનું દિલ હલમલાવવાને પૂરેપૂરી સમર્થ છે.

‘કેકારવ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલ પત્રો અને હૃદયત્રિપુટિ જેવાં કાવ્યો કલાપીના જીવનની માત્ર એક જ બાજુ રજૂ કરે છે પરંતુ તેમના માનસિક જીવનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ, તેમની અભિરુચિઓ, તેમનું વર્તન, તેમની દિનચર્યા વગેરે તેમના જીવનની બીજી ઘણી ઘણી નાની મોટી વિગતો આ પત્રો પૂરી પાડે છે. કલાપીના પત્રોની આ વિશિષ્ટતાને લીધે જ આ પત્રો પ્રકટ કરવાનો સ્વ. કાન્તે વિચાર કરેલો; જે કે જેમ અને તેમ વધારે વ્યક્તિઓ ઉપરના પત્રો મેળવીને સંગ્રહવાનો તેમનો વિચાર હોવા છતાં જેમ અને તેમ વધારે સંખ્યા

કરવાનું તેમણે ધાયું જ નહોતું. આ સંગ્રહમાં ખાસ કરીને કલાપીની વેદનાઓ, તેમના જીવન કે અન્ય વિષય સંબંધી વિચારો તેમના સિદ્ધાંતો બતાવનાર કે તેમના જીવન ઉપર અન્ય કોઈ રીતે પ્રકાશ પાડનાર પત્રો જ સંગ્રહવામાં આવ્યા છે. આ પત્રોનું વર્ગીકરણ તેમણે કરી રાખેલું પરંતુ પ્રકટ કરતા પૂર્વે આ લેખકને સ્વ. કાન્તના જ દાદાબિન્દુને કાયમ રાખી બીજા પત્રો ઉમેરવાનું યોગ્ય લાગ્યું તેથી તેમ કરવામાં આવ્યું છે. એથી કરીને આમાં કોઈ વધારે સુંદર પત્ર આવી શક્યો હોય—જો કે સંભવ થોડો જ છે—તો તેનો યશ એ દાદાબિન્દુને છે પરંતુ કોઈ બીજાને મુકાબલે અરસિક કે જરા નીચી કોટિનો પત્ર આમાં આવ્યો હોય તો તેનો સર્વ દોષ એ આ લેખકની મૂલ દાદાબિન્દુને ચીવટથી વળગી રહેવા જોઈતું સમજવાની અશક્તિનો જ છે. સ્વ. કલાપીએ વ્યક્તિ માટે દર્શાવેલ અભિપ્રાય, તેમનાં પર્યાટનો, તેમના અન્યના પ્રશ્નોના આપેલ પૂર્વાપર સંબંધહીન ઉત્તરો તેમજ વ્યક્તિગત વાત બધી જ આ પત્રોમાં કે પત્રોના ભાગમાં જ્યાં જ્યાં આવતી હતી ત્યાં ત્યાંથી સંભાળપૂર્વક છોડી દેવામાં આવેલ છે.

આ સંગ્રહ કાંઈ અનુક્રમ શોધવાની જો કોઈને આશા હશે તો તે નિષ્ફળ જવાનો ભય છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ ઉપરના પત્રોને તારીખવાર અનુક્રમમાં ગોઠવવા સિવાય બીજો કોઈ ક્રમ સ્વીકારવો સંભવિત જ નહોતો. અને જે પ્રમાણે નકલો થતી ગઈ તે પ્રમાણે પત્રો છપાયા છે. જતાં એક અનુક્રમને વળગી રહી શકાયું છે. કલાપી પોતાના એક પત્રમાં લખે છે કે તેમનું હૃદય ચાર જ જણા સમજી શકેલાં : તે કાન્ત, મણિલાલ દ્વિવેદી, કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર. અને રમા તેમાંના પહેલા બે ઉપરના પત્રો એકમેકની જોડે ગોઠવ્યા છે. સ્વ. હરિસિંહજીએ તો કલાપીનું જીવન આલેખતો પત્ર લખ્યો છે તે ખાતર તેમના પત્રો પહેલા મૂકાયા છે.

સ્વ. હરિસિંહજી રૂપસિંહજી ગોહેલ એ ભાવનગર પાસે આવેલ વરલના દરબાર હતા. અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યેની અભિરુચિને લઈને થીઓસોફિસ્ટ થયેલા. ભાવનગરના લૉજના એઓ પ્રમુખ હતા.

એટલું જ નહીં પરંતુ સ્થાપક પણ હતા. એમના આગ્રહને લઈને જ કલાપી થીઓસોફિસ્ટ થયેલા. તેમનો પોતાનો જ પત્ર તેમજ તેમની ઉપરના કલાપીના પત્રો બધા આ બંને ધર્મબંધુઓના સ્નેહસંબંધનો સરસ ચિતાર આપે છે જ એટલે અહિં વિસ્તારનું પ્રયોજન નથી.

સ્વ. મણિલાલ દ્વિવેદીને કલાપી મિત્ર કન્ટાં એક ગુરુ કે વડીલ જેવા વધારે લેખતા. આજ સ્થાન એમણે પાછળથી સ્વ. ગોવર્દનરામભાઈ માટે રાખ્યું હતું. પરંતુ સામાજિક અને બીજી ઘણી બાબતોમાં મણિલાલ એ કલાપીના સૌથી પ્રબલ સલાહકાર હતા. આ સંગ્રહમાં તેમની ઉપરના જે બે પત્રો પ્રસિદ્ધ થયા છે તે અગાઉ પણ થોડા ઘટાડા સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. એ બંનેમાં પોતાની દશા સૌથી સારી રીતે અને બધા દૃષ્ટિબિન્દુથી મણિલાલ સમક્ષ મૂકવી અને તેમનો મત લેવો એ માનસ વ્યક્ત થાય છે. આ પ્રકારના પત્રો તેમણે મણિલાલ અને ગોવર્દનરામ ઉપર જ લખ્યા છે.

ગુજરાતી બાપાના એક સમકાલીન શોખીન તરીકે અને એક નવીન પ્રકારના કવિતા લખનાર તરીકે કાન્તની મૈત્રી કલાપીએ શોધી. તે વખતનું કલાપીનું હૃદયચિત્ર તેમના પત્રો કરતા તે વખતે તેમણે કાન્ત ઉપર લખેલ “નૂતન સખા પ્રતિ” એ કાવ્યમાં વિશેષ વ્યક્ત થાય છે. પરિચય ગાઢ થતાં કવિતા ઉપરાંત તત્ત્વજ્ઞાનના અને ધર્મના પ્રદેશમાં કાન્તની અભિરુચિ અને ખુદ કલાપીનું પણ એ તરફ વલણ તેમના સ્નેહનું પોષક બન્યું. ઘણે ખરે અંશે કલાપી અને કાન્ત વચ્ચેના પત્રવ્યવહાર એ ધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન અને સાહિત્ય ઉપરની ચર્ચાથી ભરેલો છે. પરંતુ કલાપીની કવિતા જે એમના જીવનમાં જ આતપ્રોત થયેલી તે સમજવા માટે તેમને પોતાના જીવનની કેટલીક વાતો લખવી પડતી અને આ રીતે કલાપીનું આત્મવૃત્તાંત તેમના કાન્ત ઉપરના પત્રોમાં સૌથી વધારે સાઈ મળી શકે છે. એમાંનો એક પત્ર જે બીજે થોડા ઘટાડા સાથે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં તે પોતાના જીવનનો સવિસ્તર અને આખો વૃત્તાંત લખે છે. એ પત્રમાં તેમણે પોતાની સરલ અને સચોટ વાણીમાં પોતાનાં દર્દ અને વેદનાઓનો આખો ઇતિહાસ કહ્યો છે. એટલા માટે અત્યાર

સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલ કલાપીના પત્રોમાં આ પત્ર સૌથી મહત્વનો છે. કાન્ત ઉપર સ્વીડનબોર્ગ વિષે પણ એમણે લખ્યું છે. સ્વીડનબોર્ગના ધર્મવિચારો નામે એક છાપેલો પત્ર જે કલાપીના લેખ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાંની ટીકા પછી કલાપીએ સ્વીડનબોર્ગ સંબંધે પોતાનું મતવ્ય ફેરવેલું એટલું જ નહીં પરંતુ એ જ મતનું સમર્થન કરનાર “માલા અને મુદ્રિકા”નું તેમણે બાપાન્તર કરેલું અને Charles Robinson નામનાં નવલનું બાપાન્તર શરૂ કરવા છતાં પૂરું કરી શકેલા નહીં તે પુસ્તક પણ થોડા વખતમા પ્રસિદ્ધ થશે.

જીવણુરામ લક્ષ્મીરામ દવે — જટિલ — ઉપરના પત્રો મોટે ભાગે એકદેશીય છે. હમીરજી ગોહલ ઉપર એક મહાકાવ્ય લખવાનો કલાપીનો ઇરાદો જૂનો હતો. જટિલ તેમાં મદદ કરનાર હતા. તે ઉપરાંત કલાપીનાં કેટલાંએક કાવ્યો ઉપર તેમણે ‘ચન્દ્ર’ ‘સુદર્શન’ વગેરેમાં વિવેચનો લખ્યાં હતા. એ પહેલાં બાવનગર કેળવણી ખાતામાં નોકર હતા પણ પછી તેમણે લાદીમાં નોકરી સ્વીકારેલી તેથી એ ગૃહસ્થ કલાપીની નોકરી તેમજ કલાપીની મૈત્રી બંને સાધી શક્યા હતા. મૈત્રી અને નોકરી એ વિષય ઉપર તો, ખુદ કલાપીનો જ એક જટિલ ઉપર પત્ર, તેમજ એક પત્ર કાન્ત ઉપર, બંને વધારે સારો પ્રકાશ પાડી શકે છે.

ન્યારે આ પ્રમાણે કલાપી, ગોવર્દનરામ, મણિલાલ, કાન્ત જટિલ વગેરે આજે આપણામાં પ્રખ્યાત થયેલ પુરુષોની સાથે વાર્તાલાપ કે પત્રાલાપ દ્વારા મૈત્રી સાધી રહ્યા હતાં ત્યારે ગોડલમાં એક ઉગતા કવિની કવિતાએ તેમને મોહિત કરેલા, એ રા. જન્મશંકર મદાશંકર બ્રુચ. સ્વ કલાપીએ “બાલક કવિ” નામનું કાવ્ય ‘લલિત’ વિશેજ લખ્યું છે. તેમની ઉપરના કલાપીના પત્રોમાંથી મહત્વના ઘણાખરા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા છે. કલાપીએ ઘણાં કાવ્યો લખ્યા હોવા છતાં કવિ હોવાનો દાવો કર્યો જ નહોતો કેમકે તેમની કવિતાની બાવના ઘણી ઉંચી હતી અને તેઓ જેને ઉત્તમ કવિતા કહેતા તેને મુકાબલે ત્રીજા કે ચોથા વર્ગમાં પણ મૂકી શકાય તેવી ગુજરાતી કવિતા તેમને જવદ્દે જ જડતી એ તેમના ખેદનો વિષય હતો. કવિ કવિ

છે કેમકે તે ઉદાર છે એ સત્ય આપણને ‘લલિત’ ઉપરના પત્રોમાંથી મળ્યું છે. ‘લલિત’ ઉપરના પત્રો આ વિચારોથી ભરેલા છે.

ભાવનગરના સ્વ. મહારાજ ભાવસિંહજી ઉપરના તેમના બે પત્રો તેમાંનાં વિશિષ્ટ લક્ષણને લીધે આમાં ઉમેર્યા છે. સ્વ. મહારાજ-સાહેબની સંગીત ઉપરની અભિરુચિ અને કલાનો શોખ સુવિદિત છે. તેમજ અતિશય સ્વતંત્ર મિળજના મસ્તકવિ ત્રિભુવન પ્રેમચંકર પ્રત્યેનો કલાપીનો પક્ષપાત, જેનો ઉલ્લેખ સ્વ. મસ્તકવિ વિશેના બે ત્રણ લેખમાં થયો છે, તે આમાના એક પત્રમાં વ્યક્ત થાય છે. કલાપીના પરચુરણ પત્રોમાં બહાલ કવિરાજ સંબોધન જેમને છે તે આ મસ્તકવિ. એ કવિમિત્રની પ્રશંસા કરવામાંયે કલાપીની તીવ્ર યુથુક્તતા અને કલારસિકતા દેખાઈ આવે છે.

કલાપીનું વ્યક્તિત્વ તેનાં વિવિધ સ્વરૂપોમાં જોઈ શકાય તેવા હેતુથી જૂદા જૂદા માથુસો ઉપરના તેમના જૂદા જૂદા પત્રો આ સંગ્રહમાં લીધા છે. એ બધામાં એક વાત જોઈ શકાશે કે તેમનો પ્રિય વિનોદ વાચન હતો. અન્ય ઉપરના પત્રો કરતાં આ વિભાગમાં લીધેલા પત્રો વધારે વર્ષ ઉપર વિસ્તરેલ છે તેને લીધે સ્વ. કલાપીની શૈલી કેવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતી ગઈ, કેવા પ્રકારે અને કઈ દિશામાં એ વિકાસ થતો ગયો—એ સર્વ આ પત્રોમાં જોઈ શકાય છે.

ગોવર્દનરામભાઈ પ્રત્યે કલાપીની પૂજ્ય ખુદ્દિ હતી. તેમની સાથેના પત્રોમાં સાહિત્યચર્ચા કરતાં વ્યવહારચર્ચા વધારે છે. રાજ્યને વધારે સુંદર, વધારે પ્રગ્લહિતરવી, વધારે સંગીત કેમ બનાવી શકાય, એવું રાજ્ય બનાવવા માટે આદર્શ રાજ કેવો હોવો જોઈએ, તેના ધર્મ શા છે એ બધા ઉપરના સ્વ. કલાપીના વિચારો ગોવર્દનરામભાઈ પરના પત્રોમાં છે.

— કલાપીના સાહિત્યના મિત્રો ઉપરાંત તેમના બે સહચરો કે નિકટ સ્નેહીઓનાં નામ તેમના જીવનની સાથે છટાં ન પડી શકે તેમ જણાઈ ગયાં છે, તે વડીયાના દરબારશ્રી ખાવાવાળા અને હડાળાના દરબારશ્રી વાજસુરવાળા. કારમીરના પ્રવાસમાં જેમનો ગીગાભાઈ નામે ઉલ્લેખ છે તે જ દરબારશ્રી વાજસુરવાળા. તેમની ઉપર કલાપીએ

લખેલ દુહાઓ હમણાંજ પ્રકટ થયેલ છે. અત્યારે કલાપી વિશે જો કોઇ સંગીન માહિતી આપી શકે તેમ હોય તો તે વાજસુરવાળા છે. તેમની ઉપર કલાપીએ અનેક પત્રો લખ્યા છે તેમાંના કોઇક પ્રકાણ પત્રોમાં છે. બીજા પ્રકટ કરવાનો તેમનો આશય છે માત્ર તેમાંના પાંચ લાક્ષણિક પત્રો આ સંગ્રહમાં મૂક્યા છે. દરબારશ્રી કવચિત્ કાવ્યો લખતા અને કલાપીએ એ કાવ્યોની ઘણી પ્રશંસા કરી છે. કલાપીને મિત્રોના સહચારની ધ્વજા કેટલી તીવ્ર હતી, નિકટ સહચરો પ્રત્યે તેમનું હૃદય કેવું સ્નેહાદ્ર્ હતું, એ આ પત્રો સ્પષ્ટ કરે છે. કવિતા વિશેના વિવેચનના પણ પત્રો આમાં છે તે એ વિષયનાં એમના અન્યત્ર દર્શાવેલા વિચારો સાથે વાંચતાં કલાપીની કાવ્ય ભાવનાને મૂર્તિમંત કરી શકાશે.

આમ આ સંગ્રહમાં કલાપીના પત્રો છે. અધામા તેમના હૃદયની નિખાલસતા, તેમના સ્વભાવનું માર્દવ, તેમની વિરલ સ્નેહાળતા, કોઇક જ દેશી રાગમાં નજરે પડતો વિવેકના બાહ્યાચારો પ્રત્યેના તિરસ્કાર સહિત વિનય ભર્યો છે. એ અધા જ પત્રોની સ્વાભાવિકતા અને સરલતા તેમાંના મુખ્ય ગુણો છે. સ્નેહાળ આત્માના વ્યક્તિત્વભરી કલાપીની સરલ અને મધુર લેખનશૈલી, તે પત્રોમાંના ધ્વનિ, વિચારોનું સ્ફુટ અને સ્પષ્ટ આવિષ્કરણ, વિષયોની અને તેમને નિવેદન કરવાની શૈલીની વિવિધતા, પત્રોમાં વારંવાર આવતાં કરુણા અને માર્દવ, અને પોતાના જ અનુભવમાં બેસે એવા નિર્ણયોનો જ સ્વીકાર કરવાનું વિચારસ્વાતંત્ર્ય: એ અધાં જ લક્ષણો વિચક્ષણ વાચક જોઇ શકશે.

પ્રકાશકે તંત્રી થવાની છૂટ પણ લીધી છે. અને તેથી કલાપીના શબ્દે શબ્દ કે પંક્તિએ પંક્તિ પ્રસિદ્ધ કરી નથી. એવું કેટલુંક છોડી દેવામાં આવ્યું છે પરંતુ કોઇ જ સ્થળે પ્રસિદ્ધ થયેલ વસ્તુમાં ફેરફાર કે ઉમેરો કર્યો જ નથી. ખુદ કલાપી હયાત હોત તો આમાંનું કેટલું પ્રસિદ્ધ કરત તે સમજીને તે પ્રમાણે વર્તવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે. સ્વ. કાન્તે પત્રપ્રકાશનનું માથે લીધેલું કામ પૂર્ણ કરવાનો ખેદકારક બોજો જેમ બને તેમ સારી રીતે અદા કરવાનો આ એકમાત્ર પ્રયત્ન

છે. પ્રયત્નમાં દોષો હશે તેની જવાબદારીમાંથી લેખક છટકવા માગતો નથી. છતાં જો આ પત્રો કલાપીસાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ ગુજરાતના સાહિત્યમાં એક સુંદર અને ઉપયોગી વધારો કરી શક્યા છે એમ લાગે તો આ પ્રકટ કરવા પાછળ લેવાયેલ શ્રમ માટે હું મહેને કૃતકૃત્ય માનીશ. અને ગુજરાત આ કાર્યને વધારી લેશે તો હવે પછીની આવૃત્તિઓમાં બીજા લાક્ષણિક પત્રો પણ ઉમેરવાને બનતો પ્રયત્ન ઉભંગથી કરીશ.

ભાવનગર : તા. ૨૭ ૪-૨૫

મુનિકુમાર મણિશંકર ભટ્ટ

હરિસિંહજીનો કલાપી વિષેનો પત્ર

તા. ૨૩મી જુલાઈ ૧૯૦૨

પરમ સ્નેહિ ભાઈશ્રી મણિશંકર

આપનું તા. ૨૧મીનું પત્ર મળ્યું. સ્વર્ગવાસી લાડી ઠાકોર સાહેબની ખાખતમાં આપ મ્હારો અલ્પ અનુભવ જાણવા માગો છો— પણ તેમના વિષે હું કેટલું લખી શકીશ ? એમના જે શુભો મ્હારા જોવામાં અનુભવવામાં આવ્યા છે—તે બધા વિસ્તારથી લખતા ઘણી અવકાશ જોઈએ—જે મને હમણાં નથી.

કમનસીબે ઠાકોર સાહેબની સાથે માત્ર બે વખત જ માત્ર થોડા થોડા દહાડા હું રહેવા પામ્યો છું. એમ અમારો પત્રવ્યવહાર પણ એકાદ બે વર્ષ ચાલ્યો ત્યાં એમનો દેહ પડી ગયો.

પોતે બહુ સારાં કાવ્ય કરે છે, તેમ સ્વભાવ પણ બહુ આનંદી ને સરલ છે એમ મેં મ્હારા ઘણા સ્નેહિઓથી સાંભળેલું. ત્યારબાદ રાજકોટ એક મેળાવડામાં મ્હારું તેમને મળવું થયું. અમારે વાત તો પાંચ સાત મિનિટ જ થઈ પણ તેટલાથી જ હું તો બહુ પ્રસન્ન થયો—કારણ તેમની મુખમુદ્રામાં જ તેમનું નિર્મળ અને સ્નેહાળ અંતઃકરણ પ્રકાશી રહ્યું હતું. ખીજાની માફક તેમનું મન જાણવાને બહુ કાંકા મારવાં પડે તેમ નહતું. અમારે બંને પાછું મળવું અને થોડા દિવસ સાથે રહેવું એમ તો અમે બંનેએ ત્યાં જ નિશ્ચય કરી લીધો. પણ ભાવિ પ્રજાળ છે. લગભગ બે વર્ષ મુઘી પાછું ફરી મળવાની અમને અનુકૂળતા આવી જ નહા.

છેલ્લે જ્યારે પોતે ગોપનાથ પધાર્યા ત્યારે મહિનો માસ ત્યાં જઈ સાથે રહેવા મેં વિચાર કર્યો પણ તેટલામાં જ મ્હારી મ્હોરી પુત્રીનો માત્ર થોડા દહાડાના મદવાડમાં જ સ્વર્ગવાસ થવાથી હું

પછી ગોપનાથ જમ સૂક્યો નહીં. તળાજેથી પોતે બહુ મમતા ભરે ઉતાર લખ્યો પણ હું મ્હારી પુત્રીના મરણથી શોકમાં હમથ અન પોતાનું પધારવું મને ઉપાધીરૂપ મશે એવો ખ્યાલ કરી પછી પોતે પધાર્યા નહિ.

પણુ ઘરે પધાર્યા પછી મને લાહીએ બોલાવા પોતાને આમહ શર થયો. લગ્નપ્રસંગે હું મોણપુર ગયેલો ત્યાંથી તેવે જ નિમિત્તે રાજકોટ જવાનું થતાં વળતાં બે દહાડા લાહીમાં રહેવાને મેં સંકેત કર્યો.

પણુ અત્યારે આ વાતનું સ્મરણ કરતાં તેનાં બધાં ચિત્રો મ્હારી દષ્ટિગોચર થાય છે. અમારી ગાડી સ્ટેશન નજદીક પહોંચે છે—હાકોર સાહેબ સ્ત્રીઓની પાસે છત્રી બોલી ઉભા છે—અને ગાડી ઉભી રહેતાં હરતે મુખે મ્હારી સામા પધારી ધણી સ્નેહભાવથી હાથ મિલાવે છે. ગાડીઓનાં બારણાં ઉઘડે છે અને જતાં આવતાં લોકોનો શોરબકાર થઇ રહે છે. પણુ મ્હાડું ચિત હવે હાકોર સાહેબની સાથે વાતોમાં જ લીન થાય છે. અને અમે ક્યારે ગાડીમાં બેઠા અને ક્યારે ચાલ્યા—તેનું ઉતારે પહોંચ્યા પછી જ જાન થાય છે. આહા ! ચિત્રગુપ્ત ત્હારી વિશાળ સ્લેટમાં આવાં કેટલાંય ચિત્રો આલેખાયાં હશે.

હાકોર સાહેબનો સ્નેહ કેંક અલાકિક હતો. તેમના દરેક શબ્દ મ્હારા અંતઃકરણને તો અમૃત સમાન લગતા. વઢવાણ હાકોર સાહેબના સ્વર્ગવાસ પછી સ્નેહની મન પાછી ઝાંખી થવા લાગી. સામાનું મન વશ કરવાની ખરેખર એમનામા કોઇ અહમુત સ્થિતિ હતી અને તે માત્ર તેમના શુદ્ધ અને સ્નેહાળ અંતઃકરણને લીધે જ. એક નૃપતિમાં જે જે ગુણો જોઇએ તે બધા તેમનામાં ભાસમાન થતા હતા. પણુ તેનું કારણ હવે ન્યારે તેમનો દેહ પડી ગયો ત્યારે જ સમજાય છે — કારણુ આવા નૃપતિ આ સમયમાં હોય એવા આપણા દેશનાં અને લોકોનાં ભાગ્ય જ ક્યાં છે.

હું ત્રણ દહાડા લાહીમાં રહ્યો તેટલામાં મેં ઘણું નવું જોયું અને જાણ્યું કારણુ પોતે કૃપા કરી ઘણો ભાગ મારી સાથે જ રહેતા અને જમતા—તેથી વાતો કરવાને પણુ અમને બહુ સારો અવકાશ મળતો.

તત્ત્વગ્ન સંબંધિ અને ખાસ કરી થિયોસોફી સંબંધિ અમારે વધારે ચર્ચા થતી—તે ઉપરથી મને એટલું તો લાગ્યું કે પોતાને વાંચવાનો શોખ બહુ જ ઉત્તમ પ્રકારનો છે. કાઉન્ટેસ વાકુંમિસ્ટ્રેસ જે ભાવનગર ન પધાર્યાં હત તો પાંચ દહાડા હું જરૂર તેમની સાથે વધારે રહેત. કારણ કે તેમના સહવાસથી એક તરેહનો નહિ પણ અનેક તરેહનો આનંદ મને આવતો હતો.

પણ હવે ઘેર આવ્યા પછી અમારો પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો. કમનસીબે એમના બધા પત્રો મને હાથ આવ્યા નથી. કારણ વચમાં બેત્રણવાર મારે લાંબી મુસાફરીએ જવું પડ્યું હતું એટલે તેમના તે પ્રસંગના પત્રો હું સાંચવી શક્યો નથી. એમનું ચરિત્ર થોડા સમયમાં પડી જશે અને આ માત્ર થોડા પત્રો જ મ્હારી પાસે તેમની નિશાની તરીકે રહી જશે એમ કેને ખબર હતી?

મ્હાફે બીજી વખતનું લાઠી જવું તેમને થિયોસોફીસ્ટ તરીકે દીક્ષા દેવાના પ્રસંગમાં થયું હતું. તે વેળા મ્હારા પરમ સ્નેહી આપણી સાબળદાસ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ. ઉનવાળા અને અમારા થિયોસોફિક બન્ધુ ગુંસાઇ મ્હારાજગીર પણ સાથે હતા.

આ ત્રણ ચાર દહાડા અમોએ જે આનંદમાં કાઢ્યા તેના બીજને કદ રીતે ખ્યાલ આપી શકાય?

સવારના ઠંડિર સાહેબના કાવ્ય અને લેખ તેમના પ્રાધવેદ સેક્રેટરી પાસે અમે મ્હોટેથી વંચાવતા, બપોરના શાસ્ત્રીની વાતો અને તેમના શ્લેષના ચમત્કારનો આનંદ લેતા; અને સાંજરે બહાર ફરીને આવ્યા પછી એકાદ કલાક કવિરાજની વાર્તા ચાલતી. આપણા પૂર્વના ક્ષત્રીવીરોની કથાઓમાં ઘણે ભાગે જે કે વીરરસ પ્રધાન હોય છે તોપણ તેમાં બીજું ઘણું શીખવાનું છે. અને વળી જ્યારે તે આપણા કવિરાજ જેવાના મુખથી સાબળવામાં આવે ત્યારે તેની મન ઉપર એવો છાપ પડે છે. મ્હારા વિચાર પ્રમાણે દરેક રાજકુમારે આવી વાતો સાંભળવી જોઈએ. સ્વદેશાભિમાન, ધર્મનું રહસ્ય, નીતિ અને પોતાના કુળની પ્રથા — એ બાબતમાં આપણા રાજ્યવંશીઓમાં જે “ધર્માય નમઃ” જેવું જોવામાં આવે છે તેનું કારણ આવી

કલાપીના પત્રો

કેળવણીની ખામી છે. આપણા કવિરાજનો જ બનાવેલો આ એક છપ્પ કેટલું શીખવે છે ?

ધરા સિર સોં ધરે, મરે વા ખેંધ ન મૂકે
ભાગે સોં નહિ લરે, સુર બદ કહી ન ચૂકે
નિરાધાર કો દેખ દિયે આધાર આપ બલ
અડગ બચન ઉચ્ચાર સ્નેહમે કરે નહિ છલ
પરત્રિયા સંગ ભેટ નહીં ધ્યાન ધરે અબધૂત કોં
સખ સમજ ભેદ, પિંગલ કહે એહિ ધર્મ રજપૂત કો.

અસહના રાજ્યો — કવિઓ નેતિષિઓ શાસ્ત્રીઓ અને ગાનકલાના ઉસ્તાદોને જે નિરંતર પાસે રાખતા હતા—તેનાં પણ કંઈ આવાં જ કારણો હતા.

રાજ્ય જે આનંદી અને રસમય હોય તો કેટલા લોકોને હલાવે છે ? લાઠી ઠાકોરમાં આવા ગુણો સર્વાંગે હતા અને તેથી જ તે આનંદ લેતા ને ખીંચીને પણ આપતા.

એક લેખક અને કવિ તરીકે મહારા કરતા આપ તેમને વધારે જાણો છો. વળી એ બાબદમાં હું તેમને પૂરતો ઇન્સાર પણ આપી શકું તેમ નથી. કારણ અનુપ્રાસ વગરનાં અને સમજવા સારૂ શેર તીખા લેવા પડે તેવા કાવ્યનો હું અનુયાયી નથી. છતાં ઠાકોર સાહેબનાં જેટલા કાવ્ય મહારા વાચવામાં આવ્યાં છે તેમાંનાં ઘણાંખરાં મહેને પ્રિય છે. કારણ સ્થળે સ્થળે તેમની અવલોકનશક્તિ અને ઉચ્ચ ભાવનાનો તેમા ભાસ થાય છે.

પણ એક રાજવંશીના કરતાં તેઓ એક તત્ત્વજ્ઞાની યોગી થવાને વધારે લાયક હતા—કુદરતે તેમનામાં તેવા રજકણો વિશેષ નાખ્યાં હતાં. આપ વખતે જાણુતા હશે પણ એક વખતે તો રાજ્ય સુધાં છોડવાનો પોતે નિશ્ચય કરી બેઠા હતા. આ બાબતમાં અમારે લાંબો પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો હતો તેમાંથી મને એકાદ પત્ર જ હાથ આવ્યો છે. મહારા મત એવો હતો કે રાજ્યે પોતાના ધર્મથી કંટાળી સંસાર છોડી દેવો એ એક તરેહની નબળાઈ છે. આ બાબતમાં કેટલુંએક ન રહે તેવું પણ મહારે કહેવું પડ્યું હતું. મનને ન

ભાવતી વાત સાધારણ મનુષ્યને પણ પ્રિય લાગતી નથી તો પછી રાજાઓનું તો પૂછવું જ શું? છતાં પોતે ત્રહારા પત્રમાં જુવો શું લખે છે? “જે લખ્યું” તેને માટે ઉપકાર માનું છું. માન અપમાનનો કદિ વિચાર કરશો નહિ. સ્નેહમાં અને સ્નેહિ પણ જ્યારે સ્નેહિતા હિતનો વિચાર કરતો હોય છે ત્યારે માન અપમાનના વિચારથી હાનિ જ થાય છે. આપ હમેશાં જે મનમાં આવે તે લખશો.”

આહા! ક્યાં છે અત્યારે આવા નૃપતિઓ! હિન્દનો પૂર્વકાળમાં જે આટલો મોટો ઉદય હતો તે આવાં રનોથી જ.

ઉદારતાનો ગુણ પણ તેમનામાં એક રાજવંશીને હાજો તેવો હતો. સખાવત! આહા! ત્રહારામાં શું શું ચમત્કાર રચ્યા છે! ત્રહારા ભક્તના અનેક દોષોને ઢાંકી જગતમાં તેમનું તું કેવું ગુણગાન કરાવે છે! કરણને વિક્રમને અને ભોજને આજે કેટલાં વર્ષ વીતી ગયાં છે છતાં એ ત્રહારા પ્રતાપથી જ હજી હયાત છે. છો અત્યારના કેટલાક નૃપતિઓ ત્રહારા ભક્તને ‘ડેમકુલ્સ’ કહે. છો તેમને મૂર્ખ ને ભોજાનાં વિશેષણો લગાડે. ગીજનીના મહમદની પેઠે પોતાના કોષ જોઈ અંત વખતે તો તેમને પણ બળાપો થવાનો—પણ હા! તેટલી વિચાર-શક્તિ હશે તો.

સ્વર્ગવાસી સુગસિંહજી જેવા તો જાણતા જ હતા કે આવા આનંદ તે નાચ કોટીના અને ક્ષણભંગુર આનંદ છે. જે પૈસાને આવા નૃપતિઓ અત્યારે પોતાનો માને છે—તેને અત્યાર સુધીમાં કેટલા લોકો પોતાનો માની પૃથ્વીમાં સમાધ ગયા! જેમ તે આ પુરૂષનો ન થયો તેમ તે આ આપણા નૃપતિઓનો પણ નહિ જ થાય. લાઠી ઠાકોર કહેતા હતા કે પૈસો સંગ્રહ કરવામાં મને આનંદ આવતો નથી પણ જ્યારે તે કોઈ ગરીબના ઉપયોગમાં આવે છે ત્યારે જ મને નિવૃત્તિ થાય છે.—કપટ વેડતાં પણ જે બીજા સુખી થતા હોય તો તે એક સુકર્મ જ છે.

પણ દુરિજનો જે હમેશાં દોષદષ્ટિથી જ જુએ છે, તેને લાઠી ઠાકોર સાહેબમાં વખતે એકાદ દોષ પણ જણાતો હશે. પણ આવા લોકો તે વેળા પોતાના અંતઃકરણમાં જ જે વિચાર

કરતા હોય તો જણાય કે તેમની બાનિસ્મય ઠાકાર સાહેબ એક દેવ મિસાલ હતા. હમેશાં સામાના દોષ જોવામાં આપણે આ એક બુદ્ધ કરીએ છીએ તે એ કે તેના હજાર ગુણો વિસરી જઈ તેના એક નજીવા દોષની સાથે આપણા ગુણને સરખાવીએ છીએ અને આપણને ચડતા માની વૃથા આનંદ પામીએ છીએ પણ તેના બધા સહગુણો સાથે આપણા દુર્ગુણોને જ્યારે મુઠીએ ત્યારે જ જણાય કે આપણે હજી કેટલા પગલાં છે છીએ.

હું જાણું છું કે ધાર્યા કરતાં આ મ્હારો પત્ર ઘણો વધી ગયો છે—છતાં હું લાઠી ઠાકાર સાહેબને જોઈએ તેવો ઇન્સાફ આપી શક્યો નથી. પણ આપ જોવા બીજા ઘણા તેમના સ્નેહિત્રો છે જે મ્હારા કરતાં તેમના વધારે સહવાસમાં રહ્યા હોવાથી તેમના ગુણો વધારે સારી રીતે પ્રકાશમાં લાવી શકશે.

અમારી છેલ્લી લાઠીની મુસાફરી પછી ઠાકાર સાહેબને હું ફરી મળી શક્યો જ નહીં. સ્ટેશન ઉપર એમની સાથે જે હાથ મિલાવ્યો તે છેલ્લો જ હતો. છેક ગાડી બાધે, ગઈ ત્યાં સુધી મેં તેમના સામું જોયા ક્યું. કંઈ વિધિની જ તેવી પ્રેરણા હશે કે એ શરીરને જેટલું જોવાય તેટલું જોઈ લે.

વરલ પધારી મ્હારી સાથે એક માસ રહેવા પોતે મને વચન આપ્યું હતું. દેહ પડી જવા અગાઉ માત્ર ત્રણ દિવસે જ લખેલો તેમનો એક પત્ર છે.

પણ હવે મ્હારી લાગણી હું મનમાં જ રાખીશ. અને તેમને મળવાની આશાએ મ્હારું જીવન પુરું કરીશ. આપના સ્વીડનબોર્ગના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એકલા સ્વર્ગમાં જ નહીં પણ પાછા આ પૃથ્વી ઉપર પણ.

મ્હારી પાસે એમના જેટલા પત્રો છે તેમાંથી બે ત્રણ સિવાય બધાય હું આપને મોકલું છું—તેમાંથી જેનો ઉપયોગ કરવો ઘટે તેનો કરશો.

કલાપીના પત્રો : હરિસિંહજી ઉપરના

૧

ભાગી ૨૪-૧૧-૯૬

પ્રિય હરિસિંહજીભાઈ,

પત્ર મળ્યું. જે લખ્યું છે તેને માટે ઉપકાર માનું છું. માન અપમાનનો કદિ વિચાર કરશો નહિ. સ્નેહમાં અને સ્નેહ પશુ જ્યારે સ્નેહિના હિતનો વિચાર કરતો હોય છે ત્યારે માન અપમાનના વિચારોથી હાનિ જ થાય છે. આપ હંમેશા જે મનમાં આવે તે લખશો.

એક પત્ર જે નકલ નથી તે આપની પાસે રાખવાની આપની ઇચ્છા હશે એમ ધારીને પાછું મોકલું છું.

આપે આપેલાં પુસ્તકો સર્વ આજે પૂરાં થશે. બધું નવું જાણી શક્યો છું. પણ હાલ ખીન્ન પુસ્તકો મોકલશો નહિ. પ્લેટો હાલ વાંચુ છું તે પૂરું કરી લેઉં પછી આપ્તસિસ અનવેલ્ડ, સિક્રેટ ડોક્ટ્રિન, બિલ્ડિંગ ઓફ કોસમોસ, આઉટર કોર્ટ એ વાંચવા ધારું છું. મગાવેલાં છે. આપે મોકલેલાં પુસ્તકો ઉપરથી એમ લાગે છે કે ચિયોસોસી જેટલું જાણે છે તેટલું બોલતી નથી. એમ છે કે નાહ તે ઉપર લખેલાં પુસ્તકો વાંચ્યા પછી જાણારો.

હવે મ્હારે માટે—મ્હને દુનિયાપર કંટાળો હાલ છે એમ માનતા નહિ. મેં એમ જ લખ્યું હતું કે “કંટાળો હતો. હવે નથી.” હું જેને ચાહતો હતો તેને મેળવી શક્યો છું અને મને પૂર્ણ સંતોષ છે એ માનવી પણ જ્યાં હું હોઉં ત્યાં રહેવા, હું વિચારું તે વિચારવા ઇચ્છે છે, એથી વિશેષ શું જોઈએ ? એ ઇચ્છે છે તે બની શકે તેવું છે કે નથી તે તો મ્હારો માર્ગ જાણી શકશે તે તેનો પણ જાણી શકશે. રાજ્ય માટે બત સ્થિતિ કરતાં હાલ મને વધારે સંતોષ છે, પૂર્ણ સંતોષ તો પ્રભુને હાથ છે. દુકામાં મને કશું જ દુઃખ નથી.

થોડા કામથી હું માથુસ હોઇ શકે તેટલો સુખી છું. અને એમ છે તેથી જ 'એલા' માં દાખલ થવાની મને ઇચ્છા થઇ છે. એ ન બની શકે તો પણ અને ખેદ નહિ થાય. બનશે તો મહારાથી બનશે તેવો ચત્ત તો કરીશ જ.

મહારે કહેવાનું હતું તે પૂર્ણ થયું છે. ફરી જે વાંચતો હતો તે વાચવા લાગીશ. આનું ઉત્તર આપની ઇચ્છા થાય તો લખશો. લખવાની જરૂર નહિ લાગે તો હું ફરીથી મૌન રહીશ. કુશળતાનાં પત્રો લખવાં એ કાળક્ષેપ જેવું લાગે છે. આપ મહારા માર્ગ સંબંધે પૂછવાનું હોય તેને પૂછી અને કહેવાનું હોય તે કહેશો. ઘણું કરી ત્યા સુધી બહુ ખોલવાનું નહિ હોય, હોય તો આનંદ થશે.

૨

લાડી ૬-૧૨-૯૯

આપનાં પત્ર મળ્યાં. કર્નલ એલ્કોટનું પત્ર પણ વાચ્યું. મદ્રાસ જવા બહુ ઇચ્છા છે પણ હાલ રિલીઝની મોટી પ્રવૃત્તિમાંથી લાહી છોડી એટલે દૂર જવું એ યોગ્ય લાગતું નથી.

આપને મેં લખ્યું જ હતું કે આપ ઇચ્છશો ત્યારે હું સોસાયટીમાં મારું નામ દાખલ કરવા તૈયાર છું. એ પ્રસંગે આપણે મળી શકીશું એ વિચારથી પણ આનંદ થાય છે. કામપણુ કિત્તુકને સોસાયટીમાં લેવાની આપની ફરજ જ હશે એટલે અહિ પહેલા પધારશો એવા આશ્વસની જરૂર નથી. મિ. ઉનવાળાને ખોલાવી એઓની સાથે આપ ગમે ત્યારે પધારો, અહીં મને અનુકૂળતા જ છે.

કર્નલ એલ્કોટનું પત્ર એટલું નિખાલસ છે — જોકે તેમા બીજાં કાંઈ નથી છતાં — તેને મહારી પાસે રાખું છું.

૩

લાડી ૩૧-૧૨-૯૯

આપની નવા વર્ષની શુભેચ્છાઓ માટે કૃપકાર માનું છું. એજ શુભેચ્છાઓ પરમાત્માની પણ આપણે માટે હો. કાલે એસતા નવા સૈકામાં આપને શાંતિ અને જ્ઞાન પરમાત્મા વિશેષ આપે અને દેહાણુમાં આપણે સાથે હોઈએ એથી વિશેષ શું ઇચ્છવાનું?

૪

લાઠી ૧-૪-૧૯૦૦

+ + + આ વખતે રિલીફમાં હસોએક મળ્યો. થશે એમ ધારેલું પણ અગીઆરસો તો થઈ ગયાં અને પંદરસો થશે એમ લાગે છે. એટલે લાઠી છેડીને કાઢપણુ સ્થાને બહાર જઈ સકશે નહિ.

૫

લાઠી ૧૦-૪-૧૯૦૦

+ + થિયોસોફીનાં પુસ્તકો હાલ વંચાતાં નથી. એક ન્હાની વાર્તા લખતો હતો તે કાલ પૂરી થઈ એટલે આજે ઘણી ચડી ગયેલી ટપાલ લખવા બેઠો છું અને કાલથી વાંચવાનું શરૂ કરીશ.

૬

લાઠી ૧૦-૫-૧૯૦૦

પ્લેટોનું છેલ્લું એક જ પુસ્તક હવે મ્હારે વાંચવું બાકી રહ્યું છે. તે વાંચ્યા પછી થિયોસોફીના પુસ્તકો અને સ્વીડન્બોર્ગનાં પુસ્તકો હું વાંચવા ધારું છું. ગુજરાત પાસે એ બંને વિચારશ્રેણીની થોડી બાવનાઓ મુકવા મ્હારી ધારણા થઈ છે. એક જ પુસ્તકમાં ચાર ન્હાની કથાઓ મુકવી, બે સ્વીડન્બોર્ગિઅન અને બે થિયોસોફિકલ. સ્વીડન્બોર્ગિઅન એવી એક કથાનું અનુકરણ મેં પૂરું કર્યું છે. બીજી એક ન્હાની ચોપડી પરથી હું એવી જ રીતે એક ન્હાની કથા લખીશ. થિયોસોફીકલ નોવેલ્સ છે? એવાં નોવેલ્સ જેમાં સ્નેહનું કથન હોય અને સાથે થિયોસોફીની વિચારશ્રેણી સમજાવેલી હોય અને ચોપડીઓ ન્હાની હોય—એવાં થિયોસોફીકલ નોવેલ્સ છે? હોય તો હાલ તુર્ત બે જ ચોપડીઓ મને મળે તેવી ગોઠવણ કૃપા કરી કરશો.

૭

લાઠી... ..

“હમણાં ઉતાવળ ન કરતાં સંસારમાં રહીને જ તારું કર્તવ્ય કર” એ વાક્યથી મ્હારે પોતાને તો સંતોષ જ માનવાનો છે. મૃત્યુ પછીનું સસ જાણી શકાય અને તે ગમે તેનાથી જો યત્નમાં દહતા નાખે તો—એ વાત મેં હમણાં જ જાણી. થિયોસોફી અમુક માણ-

સોથી કેટલીક એવી વાતો નળે છે પણ એ વાતો તો યોગીએ પાસે જ રહે છે અને મત્ર યોડા ચમત્કાર સંસારી કરી શકે છે એમ હું નળુતો હતો. આપે મોકલેલાં પુસ્તકો વાંચું છું અને ઘણું વિશેષ સમજાય છે. અલબત્ત તેમાં શંકાઓ હાલ ઘણી છે પણ તેનું સમાધાન હાલ છુટ શોધીશ નાહ. હાલ તો વાંચીશ. ધીરજ રાખવાને અડચણ નથી છતાં જિંદગી ટુંકી છે, આડા માર્ગો અનેક છે, અમુક માર્ગે ચડ્યા પહેલાં તો જે કાંઈ કરવાનું હોય તેને માટે ત્વરા રાખવી જોઈએ. મલિભાઈ પાસે મ્હારે જે કહેવાનું હતું તે આપને હવે કહી શકું કે રાજ્યમાં કદિ મને રસ આવ્યો નથી. આ દેશમાં હાલના કાઠીયાવાડી રાજાએને તો કાર્યનું ક્ષેત્ર પણ બહુ જ ન્હાનું છે. સાધારણ ન્યાય આપવો અને પૈસા સંબંધે રાજ્યની સ્થિતિ સારી રાખવી એથી વિશેષ બહુ બની શકે તેમ નથી—ન્હાના રાજા એથી. વળી એથી વિશેષ જે કાંઈ યોડું થઈ શકે તેને માટે કાર્ય કરનારને કાર્યમાં રસ જોઈએ. મને તે નથી. અને માત્ર જરૂર જેટલી ફરજ બળવી લેવાની વાત રહે છે. તો પછી ન્યાં હૃદય બધું સહન કરી જવા ઇચ્છે છે ત્યાં ન જતાં જિંદગીને ચાલી જવા દેવી શા માટે ? હું કરી શકું છું તેટલું કે જરૂર તેથી વિશેષ રાજ્યમાં અન્ય કોઈ પણ સારો માણસ કરી શકશે. સત્યની ખાતર એકાન્તવાસી બનવાની ઇચ્છામાં એક વિધિ હતું—રાજ્યના પૈસા ખાઈ રાજ્યનું કાર્ય જ કરવું જોઈએ—એ હાલની મ્હારી ઇચ્છામાં રાજ્યના પૈસા હું ધારતો નથી કે લેવા પડે, ઉલટું રાજ્યને પૈસા સંબંધે ઘણો લાભ થશે: મ્હારા જવાબી એ પ્રકારે દૂર રહીને એક રીતે રાજ્યની પણ સેવા હું કરી શકીશ. “રાહ જોવી ? ” માર્ગ બહુ લાંબો છે. સાત વર્ષ તો પહેલા પગથીઆ પર પગ મૂકવાને જોઈએ. અને કદાચ તેથી વિશેષ વર્ષો. મેડમ બ્લેવેટસ્કી વીશેક વર્ષ આશ્રમમાં રહેલાં છતાં યોડું જ નળુતાં હતાં. એટલું પણ નળુવાને ત્રીશેક વર્ષ તો જોઈએ. મને પચીસ તો થયાં છે. હજી હું મને તેટલી ત્વરા કંઈ તો પણ વર્ષો પહેલાં તો ન જ રાજ્ય છોડી શકું. એવા મ્હોટા કાર્યનો માર્ગ મળ્યા પછી પણ તેમાં દાખલ થયા પહેલાં

એટલો કાળ તો શાન્ત વિચારને આપવો જોઈએ. એ બધું જોતાં યોગ માર્ગમાં હું થોડું ઘણું બાણું ત્યાં બધી. ત્વરા કરતાં સાઠેક વર્ષનો તો થાઉં. રાહ જોવી, મોડું કરવું—એ બધું કરતાં તો આ જિંદગી માટે મ્હારે એ વિચાર છોડી જ દેવો જોઈએ. એમ કરવાને પણ કાંઈ જ અડચણ નહિ. અડચણ મ્હારે માટે ખાસ એટલી જ કે જે હું વિચારની સૃષ્ટિમાં કરી શકીશ તે દુનિયાદારીમાં કદી જ કરી શકીશ નાહ.

હકીકત આવી છે. આપ વિચાર કરશો. મ્હારી ધારણાને માત્ર તરંગ માનશો નહિ કેમકે કોઈપણ માર્ગ મળે, કોઈપણ તક મળે તો જે કાર્ય મ્હારા સ્વભાવ સાથે મળતું નથી તેને છોડી દેવા આ પાંચ છ વર્ષથી મને વિચાર થયા કરે છે. કદાચ જે માર્ગ મ્હને હમણાં જડ્યો છે તે મ્હારે માટે બંધ હોય તો પણ અન્ય ધણાંની પેઠે માત્ર સત્યના વિચારમાં, પુસ્તકોમાં જિંદગી ગાળવા હું અમુક—મને હાલ ખબર નથી તેવે—સમયે રાજ્ય છોડી દેખશ એમ મને બહુવાર લાગ્યા કરે છે.

હાલ બે ત્રણ માસ સુધી તો એકલો રહી વાંચવા દો. કાર્ય પણ છે. પછી મળીશું જરૂર.

આપના ગુરુને ચાલતી વાત સંબંધે યોગ્ય લાગે તો પૂછી જોશો. હું તો એમ માનું છું કે યોગમાં દાખલ થનારા મારી ઉમ્મરે કે તેથી પણ વ્હેલા દાખલ થતા હશે અને તેમ જ હોય તો અવશ્ય ત્વરા જોઈએ—અલખત શાંત અને દૃઢ ત્વરા.

કલાપીના પત્રો : કાન્ત ઉપરના

૮-૧

લાઠી તા. ૨-૨-૬૭

પ્રિય ભાઈ કાન્ત,

આપનું પત્ર મળ્યું. હું શું લખું? આપની આવી લાગણી માટે હું શું લખું?

મ્હારે માટે આપ હજી વિશેષ જાણુશો અને કદાચ તે જાણીને આપને ખેદ થશે કે પ્રજા જાણે શું થશે. હું બહુ ખામીઓથી ભરેલો માણસ છું. આ વિવેક ખાતર કહેતો નથી પણ મને જે લાગ્યું છે તે જ કહું છું. હું બહુ નબળો માણસ છું એમ મને બહુ લાંબા કાળથી લાગે છે. પણ હશે, હું કાંઈ આપને કહું તે કરતાં આપ જ જાણી શેશો એ વધારે સારી રીતે જાણશે.

ડેન્ટા અને બન્સનાં પુસ્તકો જે આપે મ્હારા લિસ્ટમાં લખેલાં તે શિવાયનાં બીજાં બધાં પુસ્તકો અને આ છેલ્લું જેને માટે આપ લખે છે તે પણ કૃપા કરી મોટા રાઇપનાં મ્હારે માટે મગાવશો. ડેન્ટા અને બન્સ મેં મગાવેલ છે એ બધાં પુસ્તકો હું ધીમે ધીમે વાંચીશ.

+

+

+

+

સ્નેહાધીન સુરસિંહ

૯-૨

લાઠી તા. ૧૪-૨-૬૭

પ્રિય ભાઈ કાન્ત,

પત્ર મળ્યું. હું તો આપને ગુજરાતીમાં જ લખીશ. આપ ઇંગ્રેજીમાં લખશો.

Lessing's prose works [લેસિંગની ગદ્યકૃતિઓ] એ એક જ પુસ્તક મ્હને મળ્યું છે. બીજાં વિલાયતથી મંગાવવું પડશે. હું તેમ કરવા લખીશ.

એક બીજા લેખકનું આપે કહ્યું હતું. તે માણસે બહુ થોડું લખ્યું છે, તેનું લક્ષ્ય એટલું હતું કે પોતાનું કાંઈ તેને પસંદ આવતું નહીં પણ જે તેણે લખ્યું છે તે બહુ સારું લખ્યું છે એમ આપે જેના સંબંધે કહ્યું હતું તે પણ કૃપા કરી મગાવશો.

આપને આજે નવાં લખાયલાં કાવ્યોમાથી બે* મોકલું છું મહારા આ પહેલા પુસ્તકમાં બધી જ કવિતાઓ આવી જશે. પણ આપનાં કાવ્યો હું કેવી રીતે વાંચું? એ ક્યારે છપાશે?

અહો! આપનું હૃદય હજુ બહુ સ્થિતિસ્થાપક રહી શક્યું છે. આપ હજુ ઘણું કરી શકો તેમ છો. મને આપનાં હૃદયને આ હૃદય સાથે જોડતાં પણ ડર લાગે છે. આ હૃદય માટે કશો નહીં પણ આપના એ હૃદય માટે જ. અરેરે! મહારા સંબંધમાં આવનારા દુઃખી થયા છે. શું આપનું પણ એ જ થશે? એ શંકા આપ આટલી આશા આપો છો છતાં પણ દૂર થઈ શકતી નથી. મને કોણ જાણે શું થયું છે? — કોઈપણ કોમલ હૃદય મહારી પાસે આવે છે તો એવા જ કાંઈ વિચારોથી તેને માટે મને ખેદ થાય છે. મેં બહુ લાખા કાલથી એવા નરમ હૃદયોને દૂર જ રાખવા નિશ્ચય કર્યો હતો પણ—અરે! એ હવે વૂટી જાય છે. આપણા સંબંધમાં કદાચ જૂનો ક્રમ બદલી જવાનો હશે. “બહુ સમયથી મહારે માટે નથી રસ કે રહ્યો” એ હવે જૂઠું પડવાનું હશે શું? પ્રભુ જાણે. આપને હું આવા જ સુખી જોઈ શકું તો હું બહુ ભાગ્યશાળી છું એમ માનીશ. + + +

‘કૃતદ્વંતા’ નામની એક કવિતાની નકલ કરાવી કાલે હું આપને મોકલીશ. એ જેવીને આપ Passionate કવિતા કહો છો? એવી કવિતા લખવી એ મહારો વિષય નથી પણ કોઈ કોઈ વખતે કદાચ લખાતી હશે. પણ એવા ભાગ તો જ્યારે આપના હાથમાં બધા કાવ્યો આવે ત્યારે જ કહી શકશો.

હાલ હું કશું વાંચતો નથી. એમર્સન અગાડી શરૂ કરવો.

* “એક ચિન્તા”; “પ્રવૃત્ત થવા કહેતા મિત્રને”

હાલ અહીં ... અને ... આવેલા છે. એઓ પરમ દિવસ જશે એટલે વાંચન શરૂ કરીશ.

સંસ્કૃત અભ્યાસ શરૂ કર્યો છે.

સ્નેહાધીન
સુરસિંહ

૧૦-૩

લાહી ૨૬-૨-૬૭

મિત્ર ભાઈ કાન્ત,

પત્ર અને dialogue* [સંવાદ] મળ્યાં. એ મહાત્માની એટલી એ કથા ફરીથી વાંચી. બહુ આનંદ થયો. પરંતુ બુદ્ધતા એ dialogues [સંવાદો] આપે જે અહીં વાંચ્યા હતા તેટલો રસ મહેને આમાં આવ્યો નહીં. રસ આવ્યો નહીં એ હું માત્ર મુકાબલે જ કહું છું. નહિ તો મને રસ ન આવે એવું તો હજી સુધી આપનું એક પણ લખાણ મહારા વાચવામાં આવ્યું નથી.

આપનાં કાવ્યો ખાનગી છે એમ આપ કહો છો અને તેથી તે છપાવતાં અચકાઓ છો. પણ આપના ઉત્તમ કાવ્યો તો એ જ છે. દુનિયાં આપનું હૃદય બલે જોતી. નહીં જોનારા ન પણ બલે જીવે. પણ આપના પુસ્તકમાં જે આપનું ઉત્તમ છે એ જ ન મૂકો તો મહારા જેવાને તો બહુ લાગશે. શું આપના પુસ્તકમાં “આકાશ એની એ તારા” એ નહીં આવે? એવું એવું નહીં આવે તો ખીજું શું આવશે? કવિના હૃદય વિના કવિ શું વંચાવી શકશે? મહારાં કાવ્યો તો બધાં જ ખાનગી જ છે પણ જેવાં તેવાં એમનાં એમ જ છપાવી દેવાના નિર્ણય પર આવ્યો છું. શું આપ એમ નહીં કરો? મહારા હૃદયના ખાનગીમાં ખાનગી ભાવો બહાર પાડતાં મને તો કશું સંકાચાવા જેવું લાગતું નથી. કદાચ કેટલાક મસ્કરી કરશે. બલે. આપ જેવા એકાદનો એકાદ લીંટી પર પણ દષ્ટિપ્રસાદ થાય તો મસ્કરી કરનારાની મને દરકાર નથી. શેલીએ જે પોતાનું ખાનગી છુપાવ્યું હોત તો તે બિચારો શું કરી શકત ?

હું હવે મ્હારે માટે આપને નહીં પળવું. કાંઈ જ નહીં કહું—
હાલ તો શું કહું? હું નસીબને માનનારો નથી અને છું પણ ખરો.
મને એ સંબંધે કાંઈ જ ખાન નથી.

આપે જે dialogues [સંવાદો] અહીં વાંચ્યા હતા તે
ફરી વાંચવાનું મન થાય છે. કૃપા કરી તે મ્હને મોકલશો. મ્હારા
શાસ્ત્રીજીને તે વંચાવું?

મ્હારાં બે કાવ્યો બીજાં આપને મોકલું છું. કયાં મોકલવાં તેની
મને સમજણ પડતી નથી. લખાય છે તો ઘણાં પણ તે લખાયા
પછી મને સંતોષ થતો નથી. ઘણી વખત લખવાની કાંઈ જરૂર નથી
એમ લાગી આવે છે. પણ મનમાં આવ્યા તેવા ગોળા ફેંકી દેવાની
ટવ પડી છે એટલે વળી કાંઈ ઉર્મિ આવતાં લખવાનું મન થાય છે
અને લખાયા કરાય છે.

આપે પુસ્તકોનું જે લિસ્ટ મને કરી આપ્યું હતું તે ભૂલથી
ફાડી નખાડ્યું છે. આપને યોગ્ય લાગે તે પુસ્તકો મ્હારે માટે મગાવશો.

+ + + + + x

સ્નેહાધીન

સુરસિંહ

૧૧-૪

લાઠી ૩-૩ ૯૬

પ્રિય બાઈ કાન્ત,

પત્ર મળ્યું.

આપ મને નવીન લખેલું હોય તે પણ કૃપા કરી રાખશો. મેં
આપને તે પાછું મોકલેલ તે એવું ધારીને કે કદાચ આપે લખીને તુર્ત
જ મને મોકલી આપ્યું હશે. આપે નકલ ઉતારાવી મોકલેલ છે એમ
મને લાગ્યું નહિ. પણ હવે તો આપ જે કાંઈ મોકલશો તે મ્હારી
પાસે જ રાખીશ અને ઇચ્છાનુસાર ફરી ફરીથી તૃપ્તિ થતાં સુધી
વાંચીશ.

મેં વળી બે કાવ્યો આપને મોકલેલાં છે. કાંઈ કળા સાથે
લખવાની મને પણ ઇચ્છા થાય છે અને અકસ્માતે એવાં જે બે

કાવ્યો લખાઈ ગયાં છે તેમાં મને બહુ આનંદ પણ આવે છે. પણ આત્માર સુધી જેવો વિચાર આવ્યો તેવો ફેંકી દેવાની ટેવ પડી ગઈ છે તેથી તે વિચારોને સુંદર સંગીતમાં મૂકતાં અમ લાગે છે. પણ જ્યાં સુધી એમ બની શકતું નથી ત્યાં સુધી કવિતા ઉત્પન્ન થવાને બદલે એથી હલકું કાંઈ બીજું જ થાય છે અને તેમાં મને સંતોષ પણ મળતો નથી. એક વખત ફાવી જશે તો એ માર્ગે ચાલી શકાશે. કદાચ. પણ એ હજી સુધી બન્યું નથી અને તેથી જ મને લાગે છે કે મ્હારે જે કહેવાનું છે તેનું તે ધાર્ણ્યપદ આપ વધારે સારી રીતે કહો છો. અને તેથી જ આપનાં બધાં કાવ્યો મ્હારી પાસે સદા માટે હોય એવી તીવ્ર ઇચ્છા થયા કરે છે.

આપનો
સુરસિંહ

૧૨-૫

લાઠી તા. ૨૭-૩-૬૭

મિત્ર બાઈ કાન્ત,

“ નહીં રસ સખે ” એને માટે ખરું જોતાં શું કહેવાનું હોય ? મ્હારા હૃદયને તેમાં બરાબર કિતર મળી ગયું હતું અને પછી કાંઈ કહેવાનું હતું નહિ.

ઉદું શબ્દો મૂઝલ શિવાય હું બીજો ક્યાંઈ વાપરતો નથી. ગઝલ એની રીતે લખવાની ટેવ પડી છે કે તેમાં સંસ્કૃત શબ્દો હવે સારા જ લાગતા નથી. સરસ્વતિચંદ્રમાં પણ ‘જહાંગીરી રાજીરીએ’ એ ઉદું શબ્દોવાળી લીંટી મને બીજી લીંટીમાંથી જુદી જ કાંઈ મનવાળી લાગે છે.

+ + + +

“ આકાશે એની એ તારા ” એ એક દિવસ કેન જાણે હું કેટલી વખત બોલ્યો હમશ અને બીજો જ દિવસે એ રાગમાં લખવા જેવી જ કેટલીક લાગણીઓ આવતાં મેં એવા કેટલાક કટકા લખ્યા છે અને તે આપને મોકલું છું.

૧૩-૬

મહાબલેશ્વર ૯-૪-૯૭

અહીં આનન્દથી પહોંચ્યો છું

+ + + સુદર્શનમા આપનો લેખ વાંચ્યો. પહેલાં મેં
ખરાખર નહિ વાંચ્યો એમ મને લાગે છે. હવે એ ખીમ ડાયલોગ્સ
[સંવાદો] કરતા કોઈપણ રીતે ઉતરતો મને લાગતો નથી.

૧૪-૭

મહાબલેશ્વર ૧૮-૪-૯૭

પત્ર મળ્યું. કાવ્ય વાંચ્યું. બહુ આનંદ થયો. આપનાં કાવ્યો
વાંચી તેને માટે કામ કહેવું એ મહારી શક્તિની બહારની વાત લાગે
છે. મને બહુ ગમે છે એટલું જ હું વારંવાર કહી શકીશ.

હું હાલ હમીરજીનું કાવ્ય લખું છું. આપ અહીં આવશો
ત્યારે જેટલું લખાયું હશે તેટલું આપ આગળ સુકીશ.

અમુક હૃદયની વેગવાળી સ્થિતિમાં આપ મને લખવાનું કહો
છો. હું મહારા કાવ્યોથી વિશેષ અથવા જૂઠું કશું લખવાનો નથી.
લખી શકવાનો નથી. હમીરજી—આ બે કકડા લખાયા છે તે—આ
નીચે જ લખી મોકલું છું.*

૧૫-૮

મહાબલેશ્વર ૨-૫-૯૭

પત્ર મળ્યું.

મહાઈ રૂદન આપને વ્યવસ્થા વિનાનું લાગે છે એ ખરાખર જ
લાગે છે. જે દર્દનું રૂદન છે તે દર્દ પણ આશા વિનાનું અને તેથી
તેવું જ છે. આ કાવ્યો કયાથી આવે છે—શા માટે આવે છે એ
જાણવા આપ ઉત્સુક હશો. હું કહીશ. વગર કબ્બે પણ મહાઈ કોઈ
કાવ્ય જ બધું આપને કહી દેશે.

* “સેનારાને સેવા દેજો” “વીત્યા ભાવો હજી મારા છે.”—એ કાવ્યો.

૧૬-૯

લાઠી ૧૯-૬-૯૭

+ + + મહારી બધી કવિતા ક્યાથી નીકળ્યા છે તે આપ સમજી શકો તેવું અઠ કાવ્ય પણ આપને મોકલવા મેં લખ્યું હતું તે હું રાજકોટથી વળીને મોકલીશ.

૧૭-૧૦

૪-૭-૯૭

રહ્યા સાથે બહુ--કીધુ જરા કંઈ મીઠું ગાન
જવા દેવો ઘંટ માલેકની મરજી એવી

શું જે હું ફરિયાદ કરું છું તે જ આપ કરો છો ! કદાચ આપણે બહુ પાસે હતું. આપણા ગત કામની રેવાઓ પણ બહુ સમાન લાગતી જાય છે. પ્રભુ જાણે. “વાત બધી પડશે ફૂલેવી” તે કાર્ય હું તો પૂરું કરીશ હવે સમય પાસે આવવો જ જોઈએ. પણ તે કાવ્ય આપે અવશ્ય વાચવું જ જોઈએ. ત્યાર પછી જ વાતો કહી શકાશે. કદાચ સાથે વહી શકાશે.

“સાથે સહુ રહેજો” એ ગાનમાં મને બહુ લાગે છે. મેં પાસે વધારે પાસે અને વધારે પાસે ઘણાં હૃદય પાસે જવાનું યત્ન કર્યું છે. યત્ન થયું છે. પણ અંતે અમુક હૃદયથી વધારે પાસે નહીં જઈ શકાય એમ લાગ્યું છે. માણસજાતિમાં હોઈ શકે એવું પણ ઔદાર્ય નથી એમ મને ત્યારે લાગી આવે છે. આ ફરીઆદ બીજાને માટે છે અને તેટલી જ મહારે માટે છે. હું કોઈને માટે સહન કરું છું—આખી જિંદગી સહીશ. પણ તે દુઃખ વિના સહવા જેટલું બલ હતું સુધી કદી મને મળી શક્યું નથી. પણ આ બધું મહારે માટે આપ તે વાંચ્યા પછી જ સમજી શકશો. મને ચલાવાની તો આશા નથી. હું દુઃખી છું તો ચાહી શકું છું એમ કેમ કહી શકાય ? શું ચાહે તે દુઃખી હોય ? પણ હાલ તો બંધ રાખીશ. હવે એ દાર ઉઘાડવાને સમય નહીં જોઈએ પણ એમ થશે ત્યારે એ શું ?

૧૮-૧૧

લાઠી ૧૫-૭-૯૭

આપનું કૃપાપત્ર મળ્યું. નહિ—હું માણસજાતિને ધિક્કારનારો નથી. હું માણસજાતિની સ્થિતિ તરફ દયા ખાનારો છું. હું માણસ-જાતિના કાયદાને ધિક્કારું છું. મને એ કાયદાએ બહુ નુકશાન કીધું છે—ઘણાં કરે છે. માણસજાત દુઃખી છે. “ગરીબી હું જેવી જગત ઉપર વ્યાપત દિસતી.” Matrimonial laws ! લગ્નવિધાયક કાયદા] સામે મ્હારી બહુ મોટી ફરીયાદ છે. હું કાંઈ જ કરી શકું તેમ નથી. કદાચ હું એકલો મુખી થઈ શકું પણ તે પણ એક તરફ સુખી થતા બીજી બધી તરફ દુઃખી થાઉં તો જ. મને તેની પરવા નથી. પણ હું ઘણા કરતા નસીબદાર છું. એ મને દુઃખ છે. મ્હારું માન્યતા મ્હારું અર્ધહૃદય સમજે છે એ મને દુઃખ છે. મ્હારી વાત ગમે તેટલી કારણવાળી હોય પણ એ હૃદયને ગળે તે કારણો ન ઉતરે ત્યાં સુધી તે કારણો મને ઉપયોગી હું નથી થવા દેતો એ મને દુઃખ છે. એ કદી પણ એ કારણો સમજે એવી આશા બહુ કાલ સુધી હતી. હવે નિરાશા આવે છે. અમે બહુ લાખો કાળ સાથે જ ચાલ્યા છીએ. હવે તે મ્હારી પાસે નહીં આવે એ મને દુઃખ છે, પણ હું સહન કરી શકું છું. આખી જિંદગી સહન કરવા તૈયાર છું.

‘જવા દેવો ઘટે’ એ મ્હારી ઇચ્છા નથી. સાથે ચાલવું ઘટે એ મ્હારી શ્રીઆદ છે.

આપે ‘સીમા’ નામનું મ્હારું કાવ્ય વાંચ્યું છે ?

હું સહન કરતો જાઉં છું પણ તેની સાથે હું પત્થર બનતો જાઉં છું એ મ્હને સમજાય છે. અને જ્યારે એ સમજાય છે ત્યારે બહુ લાગે છે. પણ ‘કિસ્મત’ શિવાય ત્યાં બીજો દષ્ટિ જઈ શકતી નથી. હવે રોલું નથી. આપનું એ મને દુઃખ છે.

આપને હું એ કાવ્ય મોકલું ત્યારે “સ્મા” અને “શોભના” એ બે પાત્રોપર આ પત્ર ફરીથી વાંચી દષ્ટિ કરશો એટલે પછી વિશેષ કાંઈ જ કહેવાનું રહેતું નથી એમ લાગશે.

હું રાજા અને આપ કોઈ બીજી સ્થિતિના એવો ભેદ રાખવાની મને તો કંઈ જ જરૂર લાગતી નથી. કોઈ પણ હૃદયવાન બાદશાહ છે અથવા બાદશાહથી મ્હોટો ફકીર છે.

આજે એક કાવ્ય મોકલું છું.

૧૯-૧૨

લાહો ૧-૮-૬૭

પત્ર અને પુસ્તકો મળ્યાં. બીજાં આપને યોગ્ય લાગે તે પુસ્તકો મોકલશો. નોવેલ્સ વાચવામા સમય કાટવા કરતા એથી વિશેષ સંગીન કાંઈ વાચવામા સમય જાચ તેને હું વધારે સાર્થક ગણું છું. તો બીજાં પુસ્તકો એવાં કાંઈ મોકલશો. આ બે તો કોઈ સમયે વાચીશ. એમર્સન, ગટ, ડેન્ટ જેવા સાથે જ વિશેષ સંબંધ જોડવા ઇચ્છા રહ્યા કરે છે.

બાપ્ત, મ્હારો તો કોઈએ મિત્ર કોઈ રાજા નથી. આપનું કહેવું સાચું છે પણ આપણે એવા ધારના એક અપવાદ રહેવું.

“હૃદય ત્રિપુટી” મોકલેલ છે. હું કહેતો હતો તે જ આ. તેને આપ કાવ્ય તરીકે વાચવા કરતાં ઇતિહાસ તરીકે વાચશો. કાવ્ય જેવું બહુ તેમા નથી. એક વૃત્તાતમાં અમુક સુધારો કરવામાં આવે છે ત્યારે જ કાવ્ય બને છે, તે આમા નહિ જેવો જ કરવામા આવ્યો છે. કદાચ તેમા Poetical justice [કાવ્યસહજ ન્યાય] પણ નહીં લાગે. એ વૃત્તાતમાં એ justice [ન્યાય] હોત તો એ કાવ્યમાં પણ આવત.

આજે એક ગઝલ પણ મોકલું છું.

આપણે મળી શકતા નથી. કોણ કાન્ત સાથે મળી શકે છે ? માણસ અને જાડમાં બહુ તફાવત લાગતો નથી. બિચારું કોઈ સ્થિતિ છોડી જઈ શકતું નથી. પણ સંસારમાં કંઈ હકીકતથી કંઈ હકીકત ઓછી રડવા જેવી છે ? અને દુઃખ પણ જ્યાં ન કરવું જોઈએ ત્યાં થયા વિના રહેતું નથી.

૨૦-૧૩

લાઠી ૬-૮-૬૭

આપે મોકલેલાં નોવેલો વાચીશ. મહારા નામથી આપને જે પુસ્તકો મળાવવાં હોય તે મળાવશે અને જે મળાવવા આપે લખેલું છે તે પણ ખીજાની સાથે જ મળાવી લેશો.

શેલી મેં '૯૨ ની સાલમા વાંચ્યો હતો, હું ત્યારે તેને સમજી શક્યો નહતો. હું તેના વિચારોમાં અનીતિ જોતો હતો. પણ—અહો ! સમય ગયો, અનુભવો મળતા આવ્યા અને જે તે પુકારી ગયો તેનું તે જ મહારા નશીબમા લખાયું. હમણાં સાત દિવસ પહેલાં જ ફરીથી એ કવિના ત્રણ ચાર કાવ્યો વાચ્યાં. Rippsychidion [એપીસાઈકાઈડીઓન] તો ખાસ વાચવું જ હતું. તે વાચતાં વાંચતાં લાગી આવે છે કે મહારે કાંઈ જ લખવાની જરૂર નથી. પણ એ હૃદય કરતાં આ હૃદયનું દર્દ વિશેષ વિષમ હોય તેમ લાગે છે. તેટલું જ તેનાથી જૂદું કહેવાનું છે. આપ મહારા મતથી જૂદા હશો. આપને એ ધા નહિ લાગ્યો હોય કદાચ. પ્રભુ આપને તેનાથી દૂર રાખે.

મહારા મનમાં એ કેક વિચારો ઘોળાયા કરે છે, આત્રી દુખી ઝિંદગી તો વધારે વખત સહન નહિ કરી શકું. શું કરીશ? કાંઈ જ જાણતો નથી કે સ્વપ્ન આવે છે. ત્યાગ? મૃત્યુ? દુનિયાંની બેદરકારી અને ઇચ્છાનુસાર વર્તન? શું? તે હજી હું જાણતો નથી. પણ કાંઈક કરીશ. બહુ શાંતિથી વિચારીને કરીશ.

૨૧-૧૪

લાઠી ૧૬-૯-૬૭

આપનું પત્ર મળ્યું. “સ્નેહ” સંબંધે જે કાંઈ લખાય અને તે પણ સ્વિડનબોર્ગ જેવાનો જે લેખ હશે તે કેમ ઉપયોગી નહીં થાય?

મહારો ધર્મ નહાની વચથી ફરતો આવ્યો છે. તે સંબંધે હું મહારી ડાયરીના ઉતારા કરી આપની ઇચ્છા હશે તો મોકલીશ. હું જડવાદી તો કદિ હતો જ નહિ. અત્યારે હું ગીતાના ધર્મને—તે વેદાંતના અદ્વૈતને—માનું છું. એ ધર્મ હું પોતે સમજાવી શકતો નથી. મહારી

પોતાની આખો આંઠે ઘાટું પડ છે પણ તેમાં મને કોઈ મહાન સત્ય છે એમ ભાસે છે. તે સંજ્ઞા સમય આવતા કાંઈ વાંચવા ઇચ્છા રાખું છું.

૨૨-૧૫

લાઠી ૩૦-૯-૯૭

તમારૂં પત્ર મળ્યું. અંતે તે મહાત્મા કુલચંદ્ર સ્વર્ગવાસી થયો છે. પ્રભુ સારા માણસોને—અરે રે ! આટલા બધાં બહેલાં ઉપાડી જાય છે. કદાચ આ સમાચાર હું જ આપને પ્રથમ આપતો હમ્મશ. પણ જે થયું તે થઈ ગયું છે. ખેદ માત્ર એટલો જ થાય છે કે એમના ગરીબ કુટુંબ માટે મ્હારે કાંઈ એમને કહેવાનું હતું તે હું કહી શક્યો નહિ. હું પાલીતાણે હતો. કદાચ હૃદયે એ વૃદ્ધ અંધ પિતાનું દુઃખ એ હૃદયમાં રહી ગયું હશે. હવે શું થઈ શકે ?

મ્હારા ધર્મ સંજ્ઞા મ્હારી અત્યાર સુધીની ડાયરી પૂરી થઈ રહેતા તમને લખી મોકલીશ. મ્હારે પણ ઘણા ધર્મી ફેરવવા પડ્યા છે. અત્યાર સુધી એ અદ્વૈતમાં પણ ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે અને આપ કહો છો તેમ હજી ઘણા થશે એમ પણ લાગે છે.

કાલે 'છેલ્લી જગ્યા' એ નામનું એક કાવ્ય લખાયું છે.

૨૩-૧૬

લાઠી ૨૮-૧૦-૯૭

તમારૂં પત્ર મળ્યું હું પોતે રાજ્ય તરફ લક્ષ આપવામાં બહુ પછાત છું એ મ્હારે કબૂલ કરવું જોઈએ. પણ વિશ્વાસ કે વિશ્વાસ વિના હું કોઈને પણ કાર્ય સોંપી દઉં છું એમ તો નથી જ. મ્હારી પ્રજા મને ફરજ બજાવવામાં પછાત ગણે છે પણ તેથી મ્હારી પ્રજાનું કાંઈ પણ સુખ એાછું થતું હોય એમ હું માની શકતો નથી. જે કાર્ય મ્હારે કરવું જોઈએ તે હું જ કરું છું. અપીલો જાતે સાબળી જાતે ચુકાદા આપુ છું. પણ એ કામ અહીં કેટલું હોય ? કામ પૂરા બે કલાક હમેશા પહોંચતું નથી. હું કાંઈ વિશેષ કાર્ય કરું તો તે રાજ્યને પ્રજાને લાભકર્તા થવા કરતાં હું લોકપ્રિય થઈ શકું તેટલું થાય. એટલું ખરું કે રાજ્ય લોકપ્રિય હોય એ પ્રજાને એક જાતનો હવાઈ લાભ છે. તેમાં કશું સંગીન નથી. પણ તે પણ થવા

મહારા ધણા મિત્રાની લાગ્યા કાળથી મને સલાહ છે અને હવે કામના ધોરણમાં કાંઈ ફેરફાર કરવા હું ધાંડું છું. એતો બહુ થશે અને હું કદાચ લોકપ્રિય પણ થઈશ. પણ મૂળમાં એક બહુ વાંધો છે. ફક્કીર અને રાગના જેટલો તફાવત હોય તેટલો મહારામાં ને રાગના ફેરફાર છે. હું શંકા રાખી શકતો નથી, પરીક્ષા કરી શકતો નથી, જ્યાં શ્રદ્ધા ખેંચી ત્યાં હું અશ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ રાખી શકતો નથી. અને એ સૌની ઉપરાંત જે રાગને બહુ જરૂરનું છે તે હું મેળવી શકતો નથી—હું નિર્ણયો તુર્ત તુર્ત કરી શકતો નથી. એક સમય એવો પણ હતો જ્યારે હું આ રાગ્ય છોડી દેવા તૈયાર થયાં હતો. મહારે રાગ થવું પડ્યું છે હવે એ કર્યું બાન્ધપ તો નથી લાગતું પણ મને રાગ્ય પ્રપંચોમાં કશો રસ નથી જે દુનિયા મહારા પુસ્તકોમાં મહારી માશૂકના સ્થાનમાં હું જોઉં છું તે મને દુનિયામાં દેખાતી નથી. અને દુનિયા પાતે જ અચ્ચતિ ધણી વખત થઈ પડે છે. ચલાવે જવું, પતાવી દેવું એવી આળસુ ઇચ્છા બહુ યતે જ જાય તેવી છે. મહારી આવી બેફિકરાઈથી રૈયતને શું શું દુખ હશે તે કેમ કહી શકાય? પણ હું કાંઈ વિશેષ દાર્ય કરતો થઈશ એ નક્કી. તમારા સવાલનું ઉત્તર આપતા મહારા સ્વભાવ સંબંધે અને રાગ્ય સંબંધે ઘણું કહેવું જોઈએ, ત્યારે જ કાંઈ ઉત્તર આપ્યું કહી શકાય. તોપણ આટલાથીયે મહારા હૃદયની પ્રવૃત્તિની સ્થિતિ તમે કાંઈક જોઈ શકશો. વિશેષ કાંઈ અત્યારે કે ક્યારે એ કહેવાનું હોય ત્યારે જરૂર કહેતા જજો. મને માહું લાગશે એ ધારશો નહિ. કાંઈ વખતે અવકાશે મળવાનું થશે ત્યારે કદાચ ધણી વાતો કરવાની હશે અને એ સમય ક્યારે? એ તો તમે જ કહી શકો તેમ છો.

૨૪-૧૭

લાઠી ૧૩-૧૧-૯૭

હું તો હાલ બળાતકારે હૃદયને ફેરવી નાખવાની ધૂતમાં છું. આશામાંથી છોક નિરાશામાં જવું છે. સંસારના રસમાત્રને ત્યાગ તો નહિ બની શકે પણ પથર થઈ જવાની ઇચ્છા થાય છે. મને ખબર નથી હું શું કરીશ. પ્રભુ કરાવશે તે કરીશ.

હાલ એક કવિતા લખાઈ છે. કેન જાણે એ પણ કેમ લખાઈ ગઈ છે. કેન જાણે એ કેવી લખાઈ હશે. એ પણ તમને મોકલું છું.

હાલ હું કાંઈ વાંચી શકતો નથી. હું autobiography [આત્મજીવન] હાલ લખું છું. જે વીતી ગયું છે તેને ફરી સ્મૃતિમાં લાવતાં જે રસ આવે છે તેના પર જ હાલ તો આ ઝિંદગીનો આધાર છે.

૨૫-૧૮

લાઠી ૨૦-૧૧-૯૭

પત્ર મળ્યું, તમને ન કહેવાય એવું એ વાતમાં કાંઈ જ નથી. અને કાંઈ જ છુપાવવાની ઇચ્છા નથી. મેં લખવા માટે ખેત્રણ વખત ઇચ્છા પણ કરેલ પરંતુ હું તે અસાધ્ય નહિ લખી શકું એમ લાગતાં લખવા એક પણ વખત ખેડો નથી. લખવાને ઇચ્છા હતી પણ પ્રતિભા ન હતી. હવે તેની રાહ જોઈશ નહીં. કોઈ શુદ્ધ રીતીએ કહેવાઈ જશે તો ઠીક છે. વિશેષ તો મહારાં કાવ્યો બધું કલા જ કરે છે. પણ હાલ અવકાશ નથી. પરમદિવસ હું રાજકોટ જવાનો છું ત્યાંથી આવી સર્વ આપને લખીશ.

તમે બધી પ્રવૃત્તિ છોડી અહીં આવો. એવી તકલીફ આપવી નકામી છે. તમે મને મળો એ મને આરામ આપે. હું તમને હૃદયનું કાંઈ કહું તેથી મને શાંતિ થાય આપણે વિશેષ નિકટ આવીએ તો આ હૃદયને કાંઈ નવીન આલંબ મળે. બંધુ! એથી વિશેષ આશ્વા-મહારા દર્દ માટે તો—હવે આ હૃદય કોઈમાં નથી રાખી શકતું, તો પછી તમને શ્રમ શા માટે આપુ? રાજકોટથી આવી મહાર્ વૃત્તાંત લખીશ. મને ખાતરી છે—તમને બહુ દયા આવશે—કદાચ બહુ દુઃખ થશે. કવિતાઓ પણ હવે તો ત્યાંથી આવીને જ મોકલવાનું બની શકશે.

૨૬-૧૯

લાઠી ૧૧-૧૨-૯૭

હાલ બંધુ,

રાજકોટ, હડાળે એમ સત્તર દિવસ ફરી આવી પાછો હું મહારા એકાંત ગૃહમાં આવ્યો છું. અને તે મહાન્ સ્વાર્પણની કથા—ગુલાબસિંહ વાંચું છું. હૃદય કોઈ અશ્રુભર્યા રસથી ભરપૂર છે.

મહારી કથા કહું ? મને ખાતરી છે — તમારી દયા પામીશ. સ્પષ્ટ કહીશ પણ દુઃકામાં કહીશ. હૃદય હૃદયને એટલાથીએ સમજી જશે.

હું ક્યારે પરણ્યો તે તમે જાણો છો. લગ્ન પછી ખીજે જ દિવસે મહારા મકાન નીચે ચાલી જતી છ સાત વર્ષની મેં એક છોકરી જોઈ. મહારા માસ્તર જાની પણ તેને જ જોઈ રહેલ. તે દૃષ્ટિ બહાર થઈ. પણ હૃદય તે મધુર નિર્દોષતાની મૂર્તિથી દૂર ત્યારે જ થઈ શકતું નહતું. મને કાંઈ શરમ આવી પણ જે લાવણ્યે મહારા હૃદયને રૈકયુ હતું તેણે જ મહારા માસ્તરને પણ કાઈ અસર કરી હતી. તેણે તેને બોલાવી. તે રમાની નહાની દાસી—આ મહારી શોભના જ હતી. અમે તેની સાથે કાંઈ વાતચિત કરી. તે કઠોર કમ્મળી બાપા બોલતી હતી — પણ એ મ્હોંમાં એ શબ્દો કેવા મધુર ? એ આંખો ડરતી ડરતી કાંઈ મહારી સામે જોતી હતી. હું તેની સામે જ જોઈ રહ્યો હતો. મેં કાંઈ પણ બાલકમાં એવું માધુર્ય જોયું નહતું. મહારું હૃદય ત્યારથી જ તેનું વડિલ પિતા જેવું બન્યું હતું. તે ગદ્ય. એક અગ્નણી છોકરી, માત્ર પાંચ મિનિટના સહવાસવાળી, અગ્નણુ ખવાસની છોકરી ગદ્ય અને મહારું હૃદય કોન જાણે કેવી રીતે સાથે લેતી ગદ્ય. વાત્સલ્ય શું એ હું આ પહેલી જ વખતે સમજ્યો હતો. મહારી સ્વર્ગવાસી માતા મને સાબરી આવવા લાગી. તેનું હૃદય મહારા પ્રતિ શું હતું એ હું આ પહેલી જ વખતે ખેં સમજ્યો. મહારી આખમા અશ્રુ ભરાઈ આવ્યાં. હું સોળ વર્ષનો હતો. પણ હજી હું સ્ત્રી પુરુષના પ્રેમને સમજતો નહતો. માતાની કેળવણીની એ અસર હતી. લગ્ન થયા પણ મને મહારા અબ્યાસમા નડનાર ને અરુચિકર હતાં. એ અરુચિ આ છોકરીને જોયા પછી કેટલી ગદ્ય. લગ્ન મને બે સ્ત્રીઓ આપી હતી. જેને હું સમજી શકતો નહિ, એને ન્યાય આપવામાં—પ્રેમ કરતાં વધારે—મહારું હૃદય રૈકાયું હતું. પણ લગ્ન મને આ બાલકી પણ આપી હતી. રાજના કુટુંબની એકથી વધારે સ્ત્રીઓના પરિણામ રૂપે નીપજતી ખટખટ, મહારા ગૃહમાં, મહારી સંપ તરફની અભિરુચિને લીધે જ અને વ્યવહારકુશળતાના અભાવે પહેલી આવી. બલે આવી. રમાને હું સમજી શક્યો અને આનંદ.

થયો. K (ખીજ સ્ત્રીને) પણ સમજી શક્યો અને કાંઈ ખેદ થયો. પણ હવે રમાને ત્યાં જમવા વિ. ની જોડવણ થતાં એ ખેદ અને એ આનંદ એ બંને પેલી ન્હાની શોભના વિશેષ નિકટ આવવાથી ઉડી ગયા. રમામા ગુણુ હતો, કાંઈ સૌંદર્ય પણ હતું. પણ સૌથી વિશેષ કાંઈ એ તેની દાસીમાં હતું. તે મ્હારી પુત્રી બની. કેવો નિર્મલ સ્નેહ ! હું તેને ગુજરાતી શીખવવા લાગ્યો. કેવું ચાલાક બાલક ! ત્રણ માસમા તો તેની વાણીમાં કચ્છી પતથરની એક કાંકરી પણ ન રહી. તેને જોવામા, તેને રમાડવામા, તેને ભણાવવામા, તેની ન્હાની ન્હાની હોશો—માગણીઓ પૂરી પાડવામા મ્હારો બધો આનંદ હતો. જે વર્ષ આમ વીતી ગયા. હું પ્રવાસે ગયો. રમાનાં પત્રો સાથે તેના પત્રો પણ આવવા લાગ્યા. મ્હારી શિષ્યાનું પવિત્ર હૃદય વાયતા મને બહુ આનંદ થતો. તેના અભ્યાસ જરૂરી રાખવા હું તેને અને રમાને લખતો. પ્રવાસ પૂરો થયો. તે કન્યામા હવે શરમ આવી હતી એમ દેખાતું હતું. પરંતુ એ શરમ અમારી પવિત્ર ભાવના પાસે આવી શકતી નહિ. માધુર્ય વધ્યું હતું. ખેંચાણ વધ્યું હતું. રાતદિવસ ન્યારે હું શયનગૃહમા હોઉં ત્યારે તે મ્હારી પાસે પડી રહેવા લાગી. હું તેને કાંઈ વાચનાં અને વાર્તાનાં કરુણ ભાગોમા રોતા કેવા આલ્હાદર્થી જોઈ રહેતા ! પણ મ્હારા મનમાં એક ચિન્તા જન્મી હતી. આ રત્ન તેની જ્ઞાતિમા કયા આપવું ? મેં એક છોકરો બોલાવ્યો અને તેને ઇંગરેજ ભણાવવાનું શરૂ કર્યું, કેમકે તેણે ગુજરાતી પાઠ્ય ચોપડીઓ પૂરી કરી હતી પણ વિદ્યા મૂલ સ્વભાવ ભાગ્યે જ ફેરવી શકે છે. તે છોકરો નિમકહલાલ પણ સખ્ત દિલનો હતો તેવો જ હમણાં પણ અહીં મોજૂદ છે, અને હજી અહીં ભણ્યા કરે છે. એ જે વચ્ચે કાંઈ લાગણી જગી શકી નહિ. ઉલટો તે છોકરાના મનમાં અમારા સંબંધ વિષે કાંઈ વહેમ આવવા લાગ્યો. એકાદ વખત શોભનાને કાંઈ બાનું કાઢી ધમકાવી—ગાળો દીધી. પહેલી જ વખત તે સમજી કે દુનિયાં પવિત્રતાને અપવિત્ર માની શકે છે. બાંધુ, તે બાલાનાં તે દિવસનાં આંસુ હું બૂલી શકીશ નહિ. મેં તે અશ્રુ ચુમી લીધાં. તેને શાંત કરી. પણ હજી હું તેને

એક પુત્રી જેવી જ જાણતો હતો અને તેના મનના ભાવ પણ તેવા જ નિર્મલ હતા. આવી રીતે પણ કેટલાય દહાડા ચાલી ગયા. પણ હવે વાતને ટુંકી કરીશ. આજથી પાંચ વર્ષ પહેલાં મ્હારો પગ મરડાઈ ગયો હતો. મને તાવ ચડી આ-યો હતો. રાત્રીએ રમા કોઈ (?) મેમાન પાસે બેઠી હતી. શોભના અને હું એકલા જ એક ઓરડામા હતાં. તે મ્હાઈં માથું ચાંપતી હતી. તે હવે છેક બાલક નહતી—બહુ કાલથી નહતી. હું તે સમયનું વર્ણન આપી નહિ શકું. આપ સમજી શકશો. જ્યાં વિશેષ જાણવાનું હોય ત્યાં હવે પછીની વાત “હૃદય ત્રિપુટી” કહેશે. મેં એ હાથ ઝાલ્યો અને મ્હારા નેત્ર એ મુખમથી કાંઈ નવીન જ ગૂંઘવા લાગ્યા. એક ચુંબન. હૃદય હૃદયને તુર્ત સમજી ગયું અને બંને વૃત્તિ એક બીજીને આધીન બની પણ આ શું? હૃદયમા દાહ લાગ્યો. અમે જૂદા થયા અને સુષ રહ્યા. હૃદયે નાતિનાં ભંગ કર્યો હતો તે અગ્નિ પ્રભા? દરેક અગ્નિ સળગાવી દેતો હતો. પણ નીતિ અને પ્રેમના ખેચાણમા — કાંઈ પણ નિર્ણય વિના — બે વર્ષ વીતી ગયા. નીતિ જીતી હતી અને અમે પવિત્ર જ રહ્યા છીએ. અંતે તો

ત્યાં બારી એક ગૂંઘની ઉઘડે જરાક,
ડોકાય છે સ્મિતમયુર્ મુખદું રમાનું

એ સમય આવી પહોંચ્યો અને અમે વિખૂટા થયાં. પણ જે વહેલું સમજવાની જરૂર હતી તે માત્ર વધારે દુઃખ દેવા હવે સમજાયું કે પ્રેમમાં બધી નીતિ સમાઈ જાય છે, હૃદયના ઐક્યમાં શરીરનો સ્થૂલ સંબંધ પણ પુણ્યરૂપ જ બની રહે છે. મેં તે બાલાને બહુ દુઃખ આપ્યું હતું. અને વ્યર્થ આપ્યું હતું એ સમજાયું. તે દિવસને પણ હવે તો ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં. તે બાલા અન્યની પણ યદ—કરાઈ. આ સમયમા આ હૃદય પર શું શું વીતી ગયું તે લખવાની જરૂર છે? મ્હારી કવિતાઓ બસ નથી? કશો સકોચ નથી, કશો ભય નથી—આ વાત કહેવામાં કશું જ છુપાવવાની ઇચ્છા નથી, પણ આ વાત કહેતા હું મ્હારા વિચારોને બરાબર ગોઠવી શકતો નથી. દર્દે રાવામાંથી જે કાંઈ આરામ મળતો તે પણ હવે તો ગયો

જ છે. હવે તો સંસારને કોઇ પણ એક કિનારે આ હૃદય આવી પહોંચ્યું છે. સૌદર્યનો ભોગ ખોવાઇ જતા દરેક ભોગ વિલાસના ત્યાગ તરફ હૃદય ખેંચાયા જાય છે. એક ધા, એક ટકોરાની જ અપેક્ષા છે. કુદરતે પકવ કરી રાખેલ ફલ લતાને જરા જ કંપ આપતામાં ખરી પડશે. તે કોઇ ચાખનાર નથી, પોતાની મેળે સડી જશે અને ધૂળ સાથે ધૂળ બની ભળી જશે. એ નિર્માણ પણ બહુ સુંદર છે. પૂછવાનું રહેતું હોય તે હવે પૂછશો. મહારે પોતાની મેળે તો આટલું જ કહેવાનું છે, પણ તે બહુ છે. લખવા કરતાં ખોલવું કોઇ કાળે વધારે કહેશે—કદાચ.

તમારો

સુરસિંહ

૨૭-૨૦

લાઠી ૨૬: ૧૨: ૯૭.

પ્રિય બાઈ કાન્ત,

x

x

તમારાં પેલાં કાન્તો અને ડાયલોગ્સ

[સંવાદો] માટે મેં પૂછેલું તેનું ઉત્તર લખ્યો.

મહારે માત્ર સહેવાનું રહ્યું છે એ બહુ લાગતું નથી. પણ કાંઈ લાગે છે તે જૂદું જ છે. જે બાલા કોઇ વખતે મહારી શિષ્યા હતી, કોઈ વખતે પ્રિયા હતી, તેના આત્માનો વિકાસક્રમ શી રીતે ચાલે છે તે જોવાની અને તેમા કામ મદદ કરવાની, તેને મહારી સાથે દોરી જવાની મહારી બધી આશાઓ તૂટી પડી છે. એ બહુ લાગે છે. તે ખીચારી શી રીતે સહન કરી શકશે? તેની પામે પુસ્તકો નથી કે નથી કોઇ હૃદયને ઉપાડનાર મિત્ર. જે ઔષધ મને મળે છે તે તેને કોણ આપે? મેં તો જે તમે બતાવો છો તે જ શરૂ કરેલ છે અને પ્રથમ ગીતા લીધી છે. ધર્મના સત્ય સંબંધે તો જે તમને લાગે છે તે જ મને લાગે છે. કદાચ મને શાન્તિ મળશે ખરી પણ જ્યાં હું ઉભો હોઉં ત્યાં તે ન હોય. જ્યાં તે હોય ત્યાંથી એક તસુપણ ઉપર લેવાને મહારી પાસે કશું સાધન ન મળે—અરે! તે નિરંતર સળગતી જ રહે એ તો મને ગમે ત્યારે એ કેમ લાગ્યા વિના રહેશે? x x

તમારો

સુરસિંહ

૨૮-૨૧

લાઠી ૨-૧-૯૮

પ્રિય બન્ધુ,

મહેરબાની કરીને તમારા એક પણ કાવ્યનો નાશ કરશો નહીં. જે તમે શાહીને કચરામાં નાખી દેવા ધારો તેને ત્યાં મોકલવા કરતાં મને આપશો. મને તેવાંમાથીએ ઘણું મળી શકશે. ઘણી વખત કવિને નહારાં લાગતાં કાવ્યો બહુ સુન્દર હોય છે. પેરેડાઇઝ લોસ્ટ કરતા રિગેઇન્ડને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં મિલ્ટન જેવાએ પણ ભૂલ જ કરી હતી.

ખરૂં છે, હું રમાને ચાહી શકતો નથી. યત્ને ચાહી શકાતું નથી. હું બાણું છું કે અમારો સંબંધ પૂરો થયો છે, વગુ અમે મિત્ર જેવાં, હૃદયની ખુલ્લી રીતે વાતો કરતા, મહારા દુઃખની કવિતા વાચતા સુત્રેહથી સાથે રહી શકીએ છીએ. તે હૃદય બહુ ઉદાર નથી પણ દુનિયામાં—આપણી દુનિયામાં—તો સ્ત્રીહૃદય એવાં બહુ થોડાં હોય છે. એ હૃદય કામલતા અને ઔદાર્ય કરતા દૃઢતા અને સત્યની મૂર્તિ જેવું છે. હું એને પૂછી શકું છું. એ મને સાંભળવા ન ઇચ્છે એવું એને સર્વદા કલ્પા કરે છું. અને છતાં એનામાં મને કશી આશા નથી. હું જે જોઈ શકું છું તે હું તેને કદિ બતાવી શકીશ નહીં. એ જ્યાં બની શકે તેવું હતુ તે તો બોવાયું છે. આવતી જિંદગી! મને શ્રદ્ધા રાખવાનું મન થાય છે પણ આવા દર્દોમાં અને એક એ—એ જેવી આશા ઉપર પણ હૃદય રહી શકતું નથી. તો આ તો “અતી દીર્ઘ આશા” લાગે છે. પણ પ્રભુની ઇચ્છાને આધીન રહીશ. અને બની શકે ત્યાં સુધી આનંદમાં રહીશ.

૨૯-૨૨

લાઠી ૧૪-૧-૯૮

તમે જે કહો છો ત્યાં જ જવા મહારા બધા મિત્રો કહેતા આવ્યા છે. મહારા મિત્રો કોણ? જ્યાં મહારા હૃદયને કશું છુપાવાનું નથી, જ્યાં આ હૃદય નગ્ન થઈ શકયું છે એવાં કોણ? હજુ સુધી હું આ આખી દુનિયામાં ચાર માનવિ પાસે જ મહારૂં હૃદય બોલી

શક્યો છું. એક તો મહારી રમા, મણિભાઈ પેસો બોલો કવિ જે અત્યારે લાડીમાં જ છે અને તમે. અને પેલી શોભના? એની પાસે તો મહારી કરી ફરિયાદ કરવાની નહતી, કાંઈ કહેવાનું નહતું અને કાંઈ છુપાવવાનું નહતુ. પણ એ સૌને આ હૃદય માટે એ એકની એક જ વાત લાગી છે. દેશહિત! દેશહિત શું? મહારા હૃદયની પહેલી જ ચિનગી એ હતી. કાંઈ જોયું, કાંઈ નિરાશા આવી, એક માનવિ, એક દેશ, કે એક બ્રહ્માડ એ બધું કિસ્મતને જ સોંપી દેવા જેવું લાગ્યું. હું કે આપણી કોન્ગ્રેસ પણ થોડું જ કરી શકે તેમ છે. કાંઈ પણ સંગીન કાર્ય થાય તેને માટે તો કાંઈ મધુર પકવતાને સમયે કોઈ મહાવીર કે મહાત્મા જાગી આવશે. અને તે જ સર્વ કરશે અત્યારે જે કાંઈ મહાપુરુષો દેખાય છે, તે માત્ર તે મહાત્માનાં અપકવ અંગો, જેવા ગર્ભાશયમાં હોય તેવા જ છે; કોઈ એકાદ આગળીનું પોતું ટેરવું છે તો કાંઈ હળુ નહીં ઉઘટેલી એવી આખ છે. એ એક પૂર્ણ શરીર બધાયું નથી ત્યાં સુધી કશું જ થવાનું નથી. મને પોતાને તો આ દુનિયા પર આવવાનું ગમતું નથી. જે કાંઈ હવાઈ મહેલમાં મહારો વાસ છે ત્યાં જ મહારું જીવિત છે. હું એથી પણ વધારે જાણું છું અને તે નક્કી જાણું છું કે મહારા જેવાં એ હવાઈ મહેલ છોડી દુનિયાંપર આવવાથી પણ કશું શુભ કરી શકવાનાં નથી. અત્યારે જે અહીં છે તે માણસો મિલ્ટન કે અકબરના શિષ્યો માત્ર થઈ શકે તેમ છે પણ એ મિલ્ટન કે અકબર નહીં. ખરી સુધારણા તો એવાંથી થાય છે. મેં માત્ર જોયાં કર્યું છે, જે કાંઈ લાગે તે લાગવા દીધું છે. અને હવે તો બહુ લાગતું પણ નથી. જે કાંઈ છે તે હોવું જોઈએ. અત્યારે જે કાંઈ હોઈ શકે તે જ છે અને તે inevitable [અનિવાર્ય] છે. હું કે તું કાંઈ જ કરી શકવાનાં નથી. મહારો આ નિર્વેદ કથાથી ખસી શકતો નથી. હું સુખી છું કે દુઃખી એ ઘણી વખત હું સમજી શકતો નથી. અને સમજવા ચત્ન કરતો નથી. હું કસરત કરું છું, હું ખાઉં છું, હું આ શરીરને પુષ્ટ રાખું છું તે માત્ર સારી રીતે રોઈ શકાય તેટલા માટે જ. મહારી બધી આશા ઉડી ગઈ છે. કાંઈ પણ આશા મેળવવા મથકું

એ વ્યર્થ બાસે છે. હું જનમ્યો અને મરી જઇશ એટલું જ હું જાણું છું. અને એટલું માનું છું કે તેમા કશી અયોગ્યતા નહીં જ હોય. આખું બ્રહ્મા એથી વિશેષ કાંઈ પણ કરતું હોય એમ મને લાગતું નથી.

કવિતા ! મહારી કવિતાને હું કવિતા કહેતો નથી. હું કવિ છું એવું હું માની જ શક્યો નથી. ફરીથી કહેવા દો કે મિલ્ટન કે શેક્સપીયર હિન્દુસ્તાનમાં હમણાં નથી. અને બહુ કાલ સુધી આવવાના નથી. અહીં કોઇને કવિ કહેતા તે શબ્દને જ હલકો કરવા જેવું છે. અને એ પણ શું નથી થઇ ગયું? આપણે હમણાં જેને 'કવિ' કહીએ છીએ તેને poet કહી શકીશું? મને વિચારો ગાઠવતાં આવડતું નથી, મહારા જીવનમા કલા નથી, માત્ર લાગણીઓ છે. અને મહારી કવિતા પણ તેવી જ છે. હું જે કાંઈ લખું તે મને જ આનંદ આપી શકે તેવું ચે થતું નથી. હું શેલી કે શેક્સપીયર વાચતો હોઉં છું ત્યારે ઘણી વખત મન થઇ જાય છે જાણે મહારી કવિતાને એ કાગળોને બાળી નાખું. દેશ માટે મને બહુ લાગણી છે પણ તે ગાંધી શકાય તેવા બલવાળી નથી. વળી સ્વાનુભવરસિક કવિ અને સર્વાનુભવરસિક કવિમાં હું બહુ ભેદ જોતો નથી. જે વ્યક્તિને બરાબર ગાંધી શકે તે શું સમજીતું જ ગીત નથી. એક ચાવી બધે લાગી રહી છે. અને છતાં માત્ર મહારી દૃષ્ટિને કેળવવા, મહારા હૃદયને વિસ્તીર્ણ કરવાની આશામાં મેં હમીરજી જેવાં સર્વાનુભવરસિક કાવ્યો લખવાનો યત્ન આદર્યો છે. એ કેવા થશે તેની મને બહુ ઠરકાર નથી. પણ ત્યાંએ, હું જ્યાં જોઉં ત્યાં મને મહારું જ હૃદય મળી આવે છે; હમીરજીના હૃદયમાં કે સદેવંતના હૃદયમાં, મહારી કવિતામાં અન્ય દૃષ્ટિને બહુ મોટો તદ્દાવત લાગશે—કદાચ, મને તો તેવું કાંઈ જ લાગતું નથી..)

૩૦-૨૩

લાઠી. ૩૧-૧-૬૮

સ્વીડનબોર્ગનું પુસ્તક મળ્યું. એ ઉપહારથી અધિક સુન્દર શું હોય? પ્રસ્તાવના મેં તુર્ત જ વાંચી. અહો ! સિદ્ધાંતસારપર પેલા પત્ર રૂપે ટિકા કરનારના હૃદયમાં જે ફેરફાર થયો છે તે બહુ ભવ્ય છે. પણ

તે કોઈ બન્યતાનો ફેરફાર જ માત્ર છે. જે વખતે એ ‘પત્ર’ છપાતાં હતાં તે વખતે પણ તમને કાંઈક કહેવાની ઇચ્છા થતી હતી પણ હું આટલું તમને પિછાનતો નહતો. વળી વહેલું જ જાણવામા આવ્યું હતું કે એ હૃદય બહુ ઝડપથી ફરવા લાગ્યું છે.

ઉપોદ્ધાત વાંચ્યો. સ્વીડનબોર્ગ વાંચવાનું મન થાય છે. કાંઈ કહેવાનું, આ હૃદય સંબંધે કાંઈ કહેવાની ઇચ્છા થાય છે પણ આજે ધ્રુસદ નથી. આજે મ્હારો જન્મદિવસ છે. + + આજે હું ચોવીશ વર્ષનો થયો, એ મને જરા નવાઈ જેવું લાગે છે.

૩૧-૨૪

લાઠી ૪-૨-૯૮

તમારું સ્વીડનબોર્ગનું પુસ્તક મેં આજે પૂરું કર્યું. તે જે કહે છે તેમાંનું કાંઈક મને એમસાંને સમજાવ્યું હતું પરંતુ આટલું સ્પષ્ટ નહોં અને આટલું નહિ. હું એ પુસ્તક ફરીથી વાંચીશ પણ તેમ કર્યા પહેલાં તેનું “વ્યભિચાર” નું પુસ્તક એક વખત વાંચવું એ ઠીક લાગે છે. તમે મ્હારે માટે સ્વીડનબોર્ગ મંગાવેલ તો હશે. તેમાંથી કયું પુસ્તક પ્રથમ વાંચવું તે લખશો હાલ તુરં તો જે વિષય તમે લીધો છે તે જ પૂર્ણ જોઈ જવા ધારું છું.

પણ આ પુસ્તકો કેવી રીતે વાંચવા તે પૂછવાનું રહે છે. સ્વીડનબોર્ગે કવિતાની માર્ફત સત્ય સમજાવ્યા છે એમ માનું કે એ કલ્પના નથી પણ સાચે જ જેમ હું તમને જોઈ શકું તેમ તે દેવાને જોઈ શકતો તેમ માનું ? બહુ શ્રદ્ધાથી વાંચ્યા પછી “દેવલોકના વૃત્તાંતો” વાંચતાં વાંચતાં મને એવું લાગ્યું કે જેમ કદાચ સ્વીડનબોર્ગે આ બહુ અર્ધ સત્ય, અર્ધ કલ્પનાથી લખ્યું હોય તે જ રીતીને અનુસરી તમે ઉપોદ્ધાત લખ્યો હોય. એ “..... વૃત્તાંતો”મા અમુક કલાને દાખલ કરી જાણે Sum up કર્યું [સમેટ્યું] હોય અને તેથી એક કવિની કલ્પના હોય એમ મને ભાસ્યું. હું તો ઇચ્છું છું કે મ્હારી શંકા ખૂટી હોય. આ સંબંધે તમારી શ્રદ્ધાની પાછળ હું વિશેષ સ્પષ્ટ જોઈ શકું નહિ ત્યાં સુધી મ્હારી શ્રદ્ધાને દોરી શકીશ કેમકે એ બહુ માનતાં મને ફરી આનંદ અને આશા મળતા હોય એમ મ્હારી શંકાની

પળામાં પણ લાગ્યા વિના રહેતું નથી. તમે શું માનો છો ? બીજી ન્હાની ન્હાની વાતો પૂછવાની હોય તે પછી પૂછીશ. અલખત આ વાતો કાઠ હિસાબની માફક સમજાવી શકાતી નથી અને એવી રીતે જ સમજવી એ મહારી ઇચ્છાએ નથી. પણ આ ન્હાના સરખા પુસ્તકે મને નવું જીવન આપ્યું છે અને એ જીવનમા હું કેવી રીતે અને કેટલી આશા રાખી શકું તે બની શકે તેટલું સ્પષ્ટ સમજવા ઇચ્છું છું.

૩૨-૨૫

લાડી, બુધ સ્વીડનબોર્ગ મેં એ વખત વાચ્યો. અને જે કહેવાનું છે તેમા તો કશું કહેવાનું રહેતું નથી. પણ ‘સ્વર્ગ’ એ શું હશે એ મેં પહેલી જ વખત આ સામળ્યું છે. હૃદય કાંઈ વિચિત્ર શંકાઓમાં છે. એ સંગ્રામે વિશેષ વાચ્યા પહેલા કાંઈ જાણી લેવા ઇચ્છા કરવી એ અયોગ્ય ઊતાવળ છે. અને છતાં આ પુસ્તકમા મને કાંઈ હકીકતો વિરોધી જેવી ભાસી છે અને તે સંગ્રામે પૂછવાનું છે.

પાનુ ૨૫મું, જુલો ૧૯મી લીટીથી. ત્યાં કહેવાયું છે કે મૃત્યુ પછી સ્વર્ગ અથવા નરકમા આપણે પસંદગી ફેરવી શકતા નથી. ખરું જ — કે પસંદગી પ્રકૃતિનું પરિણામ છે અને પ્રકૃતિ ફેરવવી મુશ્કેલ છે. પણ શું પ્રકૃતિ ફેરવવી એ નાશ છે ? શું ખરી સુધારણા નથી ? પ્રકૃતિ ફેરવવી એ જ ખરો ફેરફાર નથી ? એ શિવાયના બધા ફેરફાર માત્ર moods સ્મશાનવૈરાગ જેવા નથી — પછી ભલે તે ગમે તેટલા દીર્ઘ હોય ? શું નરકમાં એક વખત જનાર બિચારો વધારે અને વધારે ગાઢ નરકમા જ જવાનો ? જગત સુધરતું હોય તો દરેક પાતને ઉત્થાન હોવું જોઈએ. દરેક પ્રાણી મૂલ બીજા બ્રહ્મના સ્વભાવાનુસાર એ બીજા તરફ — મોક્ષ તરફ ખેંચાતું ચાલવું જોઈએ અને તેમ હોય તો પાત માટે અનંતતા સંભવતી નથી. સુધારણા જ અનંત હોઈ શકે. પડેલું પ્રકૃતિને ફેરવે અને અંતે પડે — એજ સંભાવિત નથી શું ? અભિચારમાં પડેલો એ પ્રકૃતિ — એ સ્વત્વ ફેરવી શું લગનમા કદિ નહિ આવવાનો ?

પૃષ્ઠ ૫૭, છેલ્લો પેરા: સ્વર્ગમાં દંપતી જૂદા જૂદા ધર્મનાં હોઇ શકે? પૃષ્ઠ ૫૨: સ્વર્ગમાં ‘પ્રપંચી દુરાત્મા’ રહી શકે? અને પૃષ્ઠ ૬૮માં કહેવાયું છે તેમ સ્ત્રીઓ મંત્રતંત્રથી સ્વર્ગમાં શું પુરુષોને કબજામાં રાખી શકે? અને એક બીજું: ત્યાં પણ શું ‘સેનાપતિઓની’ અપેક્ષા છે? ત્યાં પણ શું રક્ત પીવાનાં યુદ્ધો છે? આ બધું પૃષ્ઠ ૮મે સ્વર્ગો નરકોથી શા માટે સદા જૂદાં જ છે—તેનું જે સુંદર સત્ય ખતાવવામાં આવ્યું છે અને તેનું જ ૬૨ મે પાને બીજા પેરામાં જે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે તેનાથી વિરોધી ભાસતું નથી? મને તો આટલા ભાગ વાંચતાં સ્વર્ગનું સ્વર્ગત્વજ દૂર થઈ ગયેલું ભાસ્યું છે. સ્વીડનબોર્ગે લખે અને બિબિયારને સ્પષ્ટ કરવા સ્વર્ગ નરક કદી કાઢ્યાં હોય અને તેથી જ એવી સરતચૂક થઈ ગઇ હોય એવી શંકા આવી છે.

પૃષ્ઠ ૫૮મે શૈત્યનાં કારણોમા એક બીજા પેરામા—‘ખોટા ધર્મ’નું છે. ખોટો ધર્મ એટલે શું? હું પોતે એક વખતે ખ્રિસ્તી, બીજે વખતે મુસલમાન થોડા જ સમય પહેલાં જડવાદી હતો. અને અત્યારે તમારા જ ધર્મનો હૃદય. પણ મહારા અગાડીના ધર્મોને હું અત્યારેએ ખોટા કહી શકતો નથી. હું ત્યારેએ સહીસલામત હતો—જો કે વધારે અણ હતો. અને અત્યારેએ પ્રભુ જાણે મહારા અને સાચામાં સાચો ગણાતો ધર્મ કેટલો બધો ખોટો હશે?

આ શંકાઓ બહુ ન્હાની છે. સ્વીડનબોર્ગે મહારી દૃષ્ટિ આગળ જે નહું તેજ ધર્મ છે તેની પૂજા કરતી વખતે તો એ બહુ જવા જેવી લાગે છે. અને છતાં શંકાઓના નિવારણ—પૂર્ણ નિવારણ—પહેલાં તે જતી નથી—પછી તે ગમે તેટલી ન્હાની કે નકામી હોય. પણ એક બીજી એવી શંકા છે જે મને સ્વીડનબોર્ગના પાયાપર—સ્વર્ગ અને નરકનો રાહ લખે અને બિબિયાર ઉપરથી જ ધડી ધટાયો છે તે પર—પૂર્ણ વિશ્વાસ ટકાવવા દેતી નથી. એક બહુ જ ભલો માણસ, કોઇ વિદ્વાન જડવાદી, કોઇ અકબર જેવો મ્હોટો પ્રતાપી કે એવું કોઇ બિબિયારી હોઇ શકે. આવો બિબિયારી જે બિબિયારમાં પાપ જ ગણતો ન હોય વા જે પાપ માન્યા છતાં બિબિયારી હોય

તે શું નરકનો અધિકારી છે? કાંઈ લાંચિયો ધાતકો એકપલિવૃત્ત પાળનારો હોય તેથી તે શું સ્વર્ગને યોગ્ય છે?

વડોદરામાં પ્લેગ છે અને શું તમે ન્યાં જ રહેશો? તમારો સૌને ખાતર તમે અહીં આવો. મને પણ હવે કાંઈ ચિંતા રહ્યા કરશે. અત્યાર સુધી ન હતી કેમકે વડોદરામાં થોડા કેસ બની ગયા હતા એટલું જ હું જાણતો હતો. હું 'પેપર્સ' વાચતો નથી! તેની કાંઈ જરૂરિયાત ઘણી વખત લાગ્યા છતાં વાંચી શકતો નથી! મને તેમાં કાંઈ જાણવા જેવું લાગતું નથી! તમને નવાઈ જેવું લાગશે કે કાબુલની લડાઈઓની વાતો જાણવા મને ઇચ્છા સરખી પણ થતી નથી અને વડોદરાના પ્લેગ સંબંધે અત્યાર સુધી હું અજાણ્યો જ હતો. જે સ્થાને પ્લેગ હોય છે, તે મુર્દાખાનું થઈ જાય છે. એ કળકળાટ બહુ અસહ્ય હશે. ચાલ્યા આવવું જ યોગ્ય ગણીશો.

હું લાહીના એક ગામથી આજે જ અહીં આવું છું અને આ લખ્તું છું એટલામાં એક ઉપકાર લખવાનું બની આવે છે. સ્વીડનબોર્ગનું પુસ્તક મને હમણાં મળે છે. પત્ર પણ મળ્યું. દશેક દિવસ પછી એ પુસ્તક વાંચવું શરૂ કરીશ.

મહારા જન્મદિવસ હું હિન્દુ તિથિ પ્રમાણે ગણું છું. એટલે માથ શુદ્ધિ નવમી.

તમારો
સુરસિંહ

૩૩-૨૬

લાહી ૨૦-૨-૯૮

પત્ર મળ્યું. હું સમજ્યો. કાલ કાંઈ પૂછવાનું નથી.

તમે લખેલાં બધાં પુસ્તકો મને મળ્યા ગયાં છે. પણ તે હું વાંચી શક્યો નથી. એમર્સન હવે પૂરા થયો. જે વખત ફેટલાક બાગ વંચાઈ ગયા. હવે તેને છોડી દઈશ. એક લેખકને હું લઉં છું અને પછી તેને બહુ કાળ સુધી હું છોડી શકતો નથી. તેને જે કહેવાનું હોય તે મહારી હાલની સ્થિતિ પ્રમાણે પૂર્ણ સમજ્યો છું એટલી ખાતરી થયા પછી જ હું તેને રજા આપી શકું છું. ઝિંદગીમાં ઘણું કરી રહી

તેને મળીશ નહીં. એમસર્નઅમુક દુનિયાનું દાર મને ખોલી આપ્યું છે. હું તેને સૂક્ષ્મસૃષ્ટિના ઉંખર જેવો ગણું છું. હવે ગૃહપ્રવેશ થશે અને તેમા મહત્તે પહોંચા જ સ્વિકૃતબોર્ગ મળે છે. તેની સાથે પ્રભુ બળે કેટલું રહેવાનું હશે — કદાચ ઘણા વર્ષો. હું જિંદગીમા આટલું વાચી શકાય તો એ બહુ ગણુ છું:— શેક્સપીયર, ડેન્ટી, ગંટ, મિલ્ટન, સ્વીડન-બોર્ગ, પ્લેટો, રસ્કિન, કાલોઇલ, કાલિદાસ, ભવભૂતિ, જગન્નાથ, વાલ્મિકિ, વ્યાસ. બીજાં પુસ્તકો વચ્ચે વચ્ચે વચાયા જશે પણ મહારી દષ્ટિ હું ઉપલા માહેથી એકાદ પર હંમેશા ગમવા મચ્છું છું. અને એ બીજા કવિ — સાદી અને આદિસ — પણ તે બહુ કાળ લેશે નહીં. આથી સારા મહાત્મા મને મળે એમ હું હાલ માનતો નથી. આટલું વંચાય તો હું મને બાગ્યશાળી ગણીશ; કેમકે હું બહુ જ ધીમે વાચી શકું છું અને જ્યાં સુધી લખી શકાય ત્યાં સુધી વાચતો નથી.

હાલ તો હું લિટનની 'સ્ટ્રેન્જ સ્ટોરી' વાચું છું. હુતાપણી ... કરવાની છે. ત્યાંથી આવી સ્વીડનબોર્ગ લેખશ. મેં માત્ર તમે મોકલેલ પુસ્તકનું સૂચિપત્ર વાંચ્યું છે પણ હવે તે મહાત્માને મળવા બહુ ઉત્કંઠા થઈ છે. તેના બીજાં પુસ્તકો તાકીદે મોકલવાની જરૂર નથી. આ વાચી લેખશ ત્યારે લખીશ. પણ તેનાં જે પુસ્તકો વિલાયતથી મગાવવાના હોય તે તો મગાવશો.

૩૪-૨૭

લાઠી ૪-૩-૯૮

પત્ર મળ્યું.

મરજીના સમાચાર તો હાલ વાચું છું. દેશમાં હાલ ક્યારેએ આવવા વિચાર રાખે છે ?

હાલ તો મેં બ્લેકનાં થોડાં પાનાં વાચી જોયાં — કવિતાનાં. એ કોમલતા મેં ક્યાંએ જોઈ નથી. હું બ્લેક તો વાંચીશ જ. એ જ પુસ્તકો, બહુ વખત લાગશે નહીં. પણ સ્વીડનબોર્ગનું એક પુસ્તક વાંચ્યા પછી. બાઇબલના કેટલાક ભાગ મેં કોલેજમાં વાંચેલા. હું સવારમાં હમેશાં અર્ધ કલાક ગીતાનો પાઠ કરવા ધારું છું. પણ ગીતા તો હું હજી બાંધું છું. એ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી તે અર્ધ કલાક બાઇબલને

આપીશ. જે દિવસે તે પુસ્તક મેં કપાટમાંથી બહાર કાઢ્યું તે જ દિવસે તમારું પત્ર મળ્યું. ગીતા અને બાઇબલ એક જ વાત કહેતાં હશે એમ લાગવાથી તે વાચવાનું મેં નક્કી કરેલું. બાઇબલ વાચવાની કાંઈ કુચી તમે મને આપી શકશો? તે સંબંધે કાંઈ લખી શકશો? તમે ગીતા વાચી છે? વાચી હોય તો હું જે વિચારની એકતાની આશા રાખું છું, તે તમે જોઈ છે?

૩૫-૨૮

લાઠી ૧૨-૩-૯૮

૧ મહારી કવિતા માટે તમે ખરૂં કહો છો. મેં બધી જ કવિતાઓ એ પ્રમાણે લખી છે. મહારી કવિતા અન્ય માટે નહિ પણ મહારે માટે જ લખાય છે. જેવું લખતા મને સુખ થાય છે તેવું હું લખું છું. કવિતા મહત્ત્વે નિશ્વાસ કે અન્ય જેવી છે તે જ્યારે આવે છે ત્યારે જ નીકળી જાય છે અને જેવી આવી તેવી નીકળી જાય છે.

૩૬-૨૯

લાઠી ૨૦-૩-૯૮

સ્વીડનબોર્ગ વાચું છું. એ શરૂ કરતા પહેલાં તે સંબંધે એમ-સર્ને જે કહેલું છે તે વાંચ્યું. લગ્ન સંબંધે બંનેના વિચારો જુદા જુદા છે. કોણ વધારે ઉચ્ચે લાગે છે એ તો આ પુસ્તક પૂરું કર્યા પહેલાં ન કહી શકાય. પણ એમસર્ન અને સ્વીડનબોર્ગની બંને ત્યાં સુધી વચ્ચે તટસ્થ રહી વિચારતા - વાચતાં બહુ આનંદ આવે છે. સ્વીડન-બોર્ગ મહાત્મા છે એમા તો શક નહિ જ, પણ એમસર્ન જ્યાં કહે છે કે સ્વર્ગમા તો પુરુષ સ્ત્રી ક્ષણે ક્ષણે બદલાતાં જોઈએ અને એ વિચાર કેવો નિર્મલ ભાસે છે. એ વિરોધ તમે વાંચ્યા હશે અને બરાબર સ્મરણમા પણ રાખ્યો જ હશે.

પણ હાલ તો મહારે કાંઈ પૂછવાનું છે. સ્વીડનબોર્ગ જ્યાં 'ચર્ચ' એ શબ્દ વાપરે છે ત્યાં કાંઈ બહુ ગાભીર છે અને એ શું છે? વળી ખીજું, Truth of good is male અને Good of truth is female આમાં બંને સરખાં છે તો પછી સ્ત્રી 'જ્ઞાનનો સ્નેહ' તો બરાબર છે પણ 'પુરુષના જ્ઞાનનો સ્નેહ' શી રીતે? Truth અને

Good એ બંને પરમાત્માના સ્વતંત્ર પ્રવાહ છે તો Goodને Truth કરતાં કાંઈક દરજ્જે હલકો કેમ અપાયો છે ? પુરુષ પરમાત્માને પૂજે છે ત્યારે સ્ત્રી પુરુષને જ કાં પૂજતી રહે છે ? અન્યોન્ય કાં નહિ ? અને બંને પરમાત્માને કાં નહિ ? મને સવાલ મૂકતાં જ કાંઈ ધુંચાડો થાય છે. પુરુષ ભોક્તા સ્ત્રી ભોજ્ય શી રીતે છે ? પણ મહારે શું કહેવાનું છે તે તમે સમજી શકશો. પત્રમાં ઉત્તર આપવું એ બની શકે તેવું નથી અને ન બની શકે તો હું કાંઈ પણ સમજાશે તેવું સમજી વાંચતો જાઉં પણ બની શકે તો સમજાવશો.

વળી એમર્સનની સ્વર્ગની કલ્પના પુરુષ સ્ત્રીને ક્ષણે ક્ષણે અદલાવે છે તેના કરતાં સ્વીડનબોર્ગ સ્ત્રીને સ્ત્રી જ અને પુરુષને પુરુષ જ રાખે છે તેનાં કારણો કેવી રીતે વધારે સારાં છે એ પણ બની શકે તો લખશો. માઈ વલથુ કાંઈક એમર્સન તરફ રહે છે અને છતાં સ્વીડનબોર્ગ પણ સાચો જ લાગે છે.

મહારાં પ્રશ્નો જ ન સમજાતા હોય તો હું વિસ્તારથી લખીશ.

૩૭-૩૦

લાઠી તા. ૨૪-૩-૯૮

પત્ર મળ્યું. હું સમજ્યો હાલ તો શાંત રહી વાંચે જઈશ. હાલ તોપણ કાંઈક પૂછીશ જે કાંઈક સમજાયું હોય તો તે લક્ષમાં રહેતાં વધારે સ્પષ્ટતાથી અધું સમજી શકાશે.

સ્વીડનબોર્ગ સ્વર્ગ નરકની એટલે લગ્નસ્નેહ અને વ્યભિચારની વ્યવસ્થા શી રીતે કરે છે ? હું બરાબર સમજી શકું તે માટે કાંઈ આકૃતિઓ ચિતરીશ તો બહુ સ્પષ્ટ થઈ શકશે. સ્વર્ગના બગીચાની વ્યવસ્થામાં વચમાં જિંદગીનું તરુ છે. તેની આસપાસ ચક્રો છે. ખેલું ચક્ર સૌથી સુંદર, બીજું તેથી ઓછું અને તે પ્રમાણે પણ સૌથી ઓછા સુંદરમાંએ જીવન તો એ જિંદગીના જ તરુનું છે, તે ઓછું સુંદર છે કેમકે તે દૂર છે અને દૂર જ રહેવાને લાયક છે. એજ દાખલો આપણે સ્વર્ગ નરકમાં ઉતારીએ.

મધ્યખિન્દુ પરમાત્મા. ખેલું અને સૌથી ન્હાનું પરીધ ઉત્તમ સ્વર્ગ. અને સૌથી મોટું ચક્ર તે સૌથી દૂરનું અને તેથી નરક. આવી

વ્યવસ્થા છે કે બે ચક્ર કરવાં જોઈએ ? એકનું મધ્યબિન્દુ પ્રભુ અને બીજાનું શેતાન— એવાં ? ખેલી વ્યવસ્થા અદ્વૈતની થશે અને બીજી દ્વૈતની થશે. શિવ અને જીવનું અને પરમ ઐક્ય એ આપણું અદ્વૈત તેને સ્વીકનબોર્ગ માને છે ? કે દ્વૈતને ?

કવિતાની નોટબુક્સ મણિબાઇ પાસે હોતાં મોકલાઇ નથી. આવશે કે તુર્ત મોકલી આપીશ.

હાલ મહારી પાસે એક ગવૈયો છે અને તે વધારે સારો પિસિતારીઓ છે.

૩૮-૩૧

લાહી ૪-૪-૯૮

‘સ્વર્ગ’ અને નરક’ના બાપાન્તરના કાગળો મળી જ ગયા હતા અને તરત જ વાંચ્યા હતા. સ્વીકનબોર્ગને કાંઇ એક જ બાબત સમજાવવાની હોય એમ લાગે છે. સ્વર્ગ અને નરકનાં એ ત્રણ પ્રકરણો વાંચવાથી પણ તેનું જે પુસ્તક હું વાંચું છું તેમાં કાંઇક વધારે સ્પષ્ટ સમજ શકાય છે.

તમે ક્રિશ્ચિયન થતા જાઓ છો એ જાણી મને તો આનન્દ જ આવે છે. ક્રિશ્ચિયાનિટિને હું તો દયાનો ધર્મ સમજું છું. પરન્તુ એ અદ્વૈતથી ક્યાં શી રીતે કેટલું જૂદું પડે છે તે સમજવાની બહુ જિજ્ઞાસા છે. True Christian Religion તો કેન જાણે ક્યારે વંચાશે. ત્યાર ખેલાં હાલ કાંઇ તમે સમજાવી શકશો ? — હુંકામા જ.

૩૯-૩૨

ગોપનાથ ૧૩-૪-૯૮

“દારે ઉઘડાશે” મળ્યું. મેં આજે હમણાં જ સ્વીકનબોર્ગનું આ પુસ્તક પૂરું કર્યું. અત્યારે એ પુસ્તક માટે કે કશા માટે હું લખી શકું તેવી સ્થિતિમાં નથી. આ પ્રકારનું પુસ્તક મેં ખેલું જ વાંચ્યું છે અને એવું પુસ્તક પૂરું કર્યા પછી થોડો કાળ તો મગજ બિલકુલ repose [આરામ] લે એમ મને હંમેશાં લાગે છે. પરન્તુ એ વાંચતાં મને જે આનન્દ આવ્યો છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે મહને જરૂર જરી આશ્વા મળશે. હાલ તો દારે ઉઘડે ત્યાં સુધી રાહ જોવાનું છે.

પરંતુ મહારા પોતાના અત્યાર સુધીના વિચારો સ્પષ્ટ કરવા સ્વીડન બોર્ગ ઉપર હું કાંઈક લખવા ધારું છું. અહીં લખવાનું અને વાંચવાનું જ કામ કરવાનું છે. આજે બપોર પછી મગજ ઉઘડશે તો તે સંબંધે વિચારને સ્પષ્ટ કરવા બેસીશ.

‘સ્વર્ગ’ અને નરક’ના બાષાંતરના વધારે કાગળો લખાયા હોય તો મોકલશો.

સ્વીડનબોર્ગ હું પૂરો વાચીશ. મહારે માટે બધા પુસ્તકો મગાવ્ય હશે. હાલ તો હમીરજીનું કાવ્ય લખવાનું છે. તે પૂરું થયા પછી “ફોર્સ્ટ” વાચીશ. વળી પાછું સ્વીડનબોર્ગનું બીજું પુસ્તક સુખી હશે.

૪૦-૩૩

ગોપનાથ ૨૦-૪-૯

એક વિચિત્ર સવાલ મહારા હૃદયમાં બહુ કાલથી ઘુંચાઈ રહ્યો છે. એ સવાલ પર તમે કદાચ કાંઈ વિચાર કયો નહિ હોય. આત્મ ઘાત એ શી રીતે પાપ છે? — તેને લગ્નસ્નેહની દૃષ્ટિથી વિચારતા ઘણા આશંકા ઘણાં કારણોથી આત્મઘાત કરે છે. તેઓની સ્થિતિ મૃત્યુ પછી કેવી થાય છે તેને માટે સ્વીડનબોર્ગ કાંઈ લખે છે? ખ છે કે દરેક માણસે પોતાની પ્રાપ્ત સ્થિતિથી સતુષ્ટ રહેવું જોઈએ. ખ છે કે જેને આશંકા દર્દી કહે છે તેમાં ઘણું શીખવાનું હોય છે. છત વિચારો કોઈ જીવવા કરતા મરવાને જ ઠીક ગણે તો તેનું મૃત્યુ પછ શું થાય છે? એ માણસ નબળો તો બહુ છે છતાં તેને વ્યભિચાર અને તેથી નરકમાં મોકલવા જેવો તો નહિ જ ગણવો જોઈએ. ખ જેતાં કેટલાક બનાવોમાં તો એથી ઉલટું જ હોય છે આપણા વિચાર પ્રમાણે આત્મઘાત એ બહુ મોટું પાપ છે. શું તે તેવું જ છે? હો તો શા માટે તેવું છે?

૪૧-૩૪

ગોપનાથ ૨૭-૪-૯

બહાલા બાઈ

નહિ નહિ—હું હાલ તો આપઘાત નહિ જ કરું; કદિપણ નાં કરું એમ અત્યારે તો માનું છું. પરંતુ એ સવાલને મેં ઉપયોગ

દૃષ્ટિથી જોયો હતો. સ્નેહ એ ઉપયોગ જ છે છતાં થોડા કાળ પહેલાં અહીંની જે સ્ત્રીઓ સતી થતી તેમાંથી આનંદથી સતી થનારની સ્થિતિ મને તો હજુ બહુ હર્ષથી જોવા જેવી લાગે છે. અથવા એક માશક જતી રહ્યા પછી શા વિચારથી છેવટ સુધી મરતાં જેને પશ્ચાત્તાપ થતો નથી એવા આપઘાત કરનારનો સ્નેહ મને તો બહુ ગંભીર લાગે છે જે માણસ કુવામા ડૂબવા જમ ડૂબતી વખતે વલખા મારે છે તે મૃત્યુ તો સર્વથા કંગાલ જ છે. આવી દૃષ્ટિથી આપઘાતને જોઈ આપઘાત એ સંસારના દિતની વિરુદ્ધ છે એવું માનતા છતાં જે આપઘાત કરે છે તેની મૃત્યુ પછી શી સ્થિતિ થતી હશે તે જાણવાની જ ઇચ્છા હતી.

પણ મહારા બીજા પત્રનું ઉત્તર મને આ તમારા પત્રમા જ મળી ગયું છે અહો! આપણે સાથે રહીશું! સદાકાલ મારે કદાચ સાથે રહીશું! એ ક્યારે? એ સંબંધ હજુ કાંઈ વિશેષ લખો. એ સમય તમે પાસે જોઈ શકો છો?

૪૨-૩૫

ગોપનાથ ૧૨-૫-૯૮

આજે ત્રણ દિવસથી મિદટન લીધો છે. તેના બીજાં કાન્યો પૂરા કરી કાલે પેરેડાનજ લોસ્ટ શરૂ કરીશ. રિંગ્રેન્ડ પણ વાંચીશ. બે બાબત પૂછવાની છે — તે સ્વીડનબોર્ગે સમજાવી છે. પણ તેનું આરગ્યુમેન્ટ ભૂલી ગયા છું. તમે કુંકામાં લખશો તો સમજાઈ જશે. ઇવને પાસળીમાથી ઉત્પન્ન કરતી વખતે એડમને નિદ્રસ્થ રાખવાનું શું કારણ? અને ... “લોસ્ટ”ની બારમી એટલે છેલ્લી બુકમાં એક દેવદૂત માનવીનું બાવિ કહે છે ત્યારે ઇવને નિદ્રસ્થ રાખવાનું એડમને શું કારણ?

બીજું—જટિલ અને શાસ્ત્રીજ સાથે હું હમણા કાલિદાસનું વિક્રમોર્વશી વાંચી ગયો. સંસ્કૃત કવિતા એટલી બધી સુંદર લાગી છે કે ઇંગ્રેજી કવિતામા મને પડતી હતી તેટલી હવે મળ પડશે કે નહિ તે શંકા જેવું છે. વિક્રમોર્વશી વાંચતાં મને શું થતું હતું તે હું કોઇપણ રીતે કહી શકું તેમ નથી. હજુ તો એ બહુ જ ઉતાવળથી

વંચાયું હતું. સંસ્કૃત બહુ જ થોડું સમજી શકાયું હતું. હવે પહેલું પુસ્તક ગુરુજી પાસે એ જ શીખીશ. એમાં મારી જ બધી વાત કેટલી! અને કેવી વિશાલતા! કવિતાની કલા સંસ્કૃતમાં છેક શિખરપર અત્યારે છે એમ મને લાગી ગયું છે.

૪૩-૩૬

ગોપનાથ ૩૧-૫-૯૮

બહાલા બાઈ

બાઈબલ તો મળી ગયાંને થોડા દિવસો થઈ ગયા.

અહીં હવે મ્હારે એ કલાક રહેવાનું છે. બધું સમુદ્રને છોડી જવો ગમતું નથી અને દિલમાં કાંઈ બેચેની છે.

તમારો

સુરસિંહ

૪૪-૩૭

વાળુકડ, બાવનગર થઈને ૫-૬-૯૮

તમારું પોસ્ટ કાર્ડ મળ્યું. બંધુ, તમારી કેટલીએક માન્યતાઓ સ્પષ્ટ સમજવાની મને બહુ ઇચ્છા થાય છે. મળવાનો પ્રસંગ પરંતુ બની શકતો નથી. હું પોતે હજી બહુ અંધારમાં છું અને કદાચ આખી ઝિંદગી એવા જ અંધકારમાં રહીશ એમ લાગે છે. તમે “બધી કવિતા અને શિલ્પસુરી ધર્મી સત્ય સાથે સરખાવતાં નિર્માલ્ય છે” એમ કહો છો તે જ હું માનું છું. કવિતા અને શિલ્પસુરીને શંકાઓ માત્ર હું માનું છું પરંતુ એથી ઉચ્ચે હોય એવું ધર્મી સત્ય ક્યાં દેખાયું છે? ત્યાં ક્રિશ્ચિયાનિટિનો હિમાયતી સ્વીડનબોર્ગ આંખે જોએલી વાતો અમુક રીતે કહે છે તો તહીં બીજે સ્થાને થીઓસોફીના મહાત્માઓ તે જ પ્રમાણે કરી કાંઈ જૂઠું જ કહે છે અને સર્જક કારણોમય જડવાદ કાંઈ ત્રીજું જ કહે છે. જો કે હું જડવાદી તો હવે થઈ જ શકીશ નહીં, જડથી સૂક્ષ્મ અથવા એ જ જડનું સૂક્ષ્મતર એવું જડ જ કે બધું સૂક્ષ્મ જ એવું કાંઈક વિશ્વના કાયદામાં છે એટલી તો મને ખાતરી થતી આવે છે. પણ તેમાંએ કેટલા પ્રકાર? ક્યાંએ અધ અદ્ધા ચોટાડી દેવી — એ શા અર્થની? મ્હારા બધા આનન્દ

હુડી ગયા છે અને ફરી ક્યારે આવશે તે પ્રભુ જાણે — કદાચ કદિ નહિ. અહીં નીચે એક કંગાલ ગાડો છોકરો હમણાં હસે છે અને ખીજા છોકરાઓને હસાવે છે. કેવું સુખ! આવા પ્રેમમાં, પછી વિશ્વના ડોળાણમાં વ્યર્થ દયાઓનાં અને છેવટ આવી શંકામાં અશ્રુ કે હાસ્ય વિનાની સ્થિતિમાં આવી પડવા કરતા એ ગાડો છોકરો કેટલો સુખી ! શું તમને એમ નથી લાગતું ? મને તો આ અત્યારે આ ઇંગ્રેજ બપોરો અને આ કાંધ વાંચ્યું તેથી ખેદ થાય છે. મને ધાતકી કે ઘેલા કે કોઠપણ કરતાં શંકાશીલ પર અત્યારે બહુ દયા આવે છે અને શંકા પરાણે દૂર થઇ શકે તેવું સાધન સંસારમાં એક પણ નથી. વધારે તો હવે જ્યારે મળાયે ત્યારે.

૪૫-૩૮

વાળુકડ ૭-૬-૯૮

મહારી પાસે થોડી કવિતાઓ એકઠી થઇ છે. હવે તો છેક નિર્માલ્ય થતી જાય છે, એમ શું તમને નથી લાગતું ? મહારે હવે ખેલવાનું બંધ કરવું જાઇએ એમ મને લાગે છે. હૃદયમાં અનેક ભાવો આવી આવી ચાલ્યા જાય છે પણ તેનો અગ્નિ અત્યારે નિરાશામાં અને ખૂંટાઇ જવાની તૈયારીમાં છે. કદાચ થોડા જ દિવસમાં એ અગ્નિ હશે નહીં. ગાવાની ઇચ્છા થાય તોપણ ગાવું નહીં એ જ મહારે માટે હાલ તમને સાઈ લાગતું નથી ? હવે મોકલીશ તે કવિતાઓ પરથી હું કહું છું તે સ્પષ્ટ થશે. તમને મોકલાએલીમાં છેલ્લી કવિતા કઇ છે ?

૪૬-૩૯

લાઠી ૧૨ : ૭ : ૯૮

તમને આ વાંચીને બહુ ખેદ થશે, પરંતુ સર્વની પરવાનગી પછી, એના માલેકોની ઇચ્છા પછી, મેં ગઈ કાલે શોભનાને મારી કરી છે. દુનિયાં બહુ બુરું કહેશે. પરમાત્માનો ઇન્સાફ તો મૃત્યુ સુધી રાહ ન જોવા માટે જો થાય તે ખરો; પરંતુ તમને તો બહુ ખેદ

થશે જ. પરંતુ ઝિન્દગી એવી ખૂરી લાગતી હતી, અને ધામે ધામે દર્દ એવું થતું જતું હતું, કે મને એ સાહસ કરવું જ ગમ્યું ! પ્રભુ તે કાર્યપર કૃપા ને ક્ષમાની દૃષ્ટિથી જુઓ !

૪૭-૪૦

લાહી. ૧૯: ૧: ૬૮

મિત્ર બાઈ,

પત્રનું ઉત્તર જરા મોટું લખું છું પણ ત્વરાથી ઉત્તર વાળવા જેવું નહતુ તેથી વિલંબ થયો છે.

ગોવર્દનબાઈ કાલે જૂનાગઢથી આવ્યા છે. પરમ દિવસે નડીયાદ જશે. એમણે કરેલા ધારા વાચ્યા બહુ જ તટસ્થ રહીને અને કોઇની પરવા રાખ્યા વિના એમણે એ કાર્ય કર્યું છે. તમે વિસ્તારથી લખવા કહો છો પરંતુ તેમ લખવા જેટલી હજી સ્થિતિ પહોંચી નથી. અથવા હજી મેં પોતે વિશેષ કાર્ય હજી લીધું નથી. એ ત્રણ દિવસમાં હું કાર્ય હાથમાં લેત્ર શકીશ અને ત્યાર પછીના અનુભવ તમને લખીશ. હાલ રામાયણ વાચું છું.

તમારો

સુરસિંહ

૪૮-૪૧

લાહી ૧૦-૨-૯૮

શેક્સપીયર અને તમે લખેલું પુસ્તક મંગાવવા પી. આદામને કહી દીધું છે. હાલ તો ફોર્સ્ટ વાચું છું. બહુ વિચારવાળો એ લેખ છે. પછી શેક્સપીયર આવે ત્યાર પહેલાં ટેનિસનનું આઇડિલ્સ ઓફ દિ કીંગ વાચવા ધારૂં છું. મી. ઠાકોરનો એ કવિવરનો લેખ વાંચ્યા પછી ખાસ એ કવિને કાંઇ વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થઇ છે. શેક્સપીયર લીધા પહેલાં વિશેષ નહિ તો સ્ટીડનબોર્ગનું સ્ટેડ અને જ્ઞાનનું પુસ્તક વાંચી જવું છે. એ પુસ્તકો બહુ દિવસથી આવી ગયાં છે.

૪૯-૪૨

લાહી ૨૨-૩-૯૬

હાલ હું પત્રોના ઉત્તર બહુ મોડાં આપું છું. માફ કરજો. તમારી થોડા માસ પહેલાં હતી તેવી તો નહિ જ પણ કાંઇક તેવી જ સ્થિતિ

અત્યારે મહારા મનની છે. સ્વભાવને ધક્કા લાગે એવાં માનવિ ઘણાં આસપાસ હોવાને લીધે હૃદય કાંઈક સુકકું થઈ જતું હોય લાગે છે. ઉપાય તો માથેરાન જઈ આવીને તુર્ત છે એટલે રાજ્ય અને હૃદયની આશા દૂર લાગતી નથી.

એલવિન વાચવાનું શરૂ કર્યું છે.

૫૦-૪૩

માથેરાન ૬-૫-૬૬

Heaven & Hell કાલે પૂરું કર્યું. કેટલીક બાબતો તેમાં નવી હતી. અને સ્વીડનબોર્ગ પર વિશેષ શ્રદ્ધા લાવવાનું તે પુસ્તક વાંચ્યા પછી મન થાય છે. તેના વિચારોની વિરુદ્ધ દૃઢતા હતી તેને સ્થાને હાલ શંકાઓ છે શંકાઓ બહુ ગભીર છે, અને બહુ નથી. સખ્યામા નથી. પણ તુર્ત એકે બાબતે નિર્ણય થાય તેમ પણ લાગતું નથી. કાંઈ પણ લખવા કરતા મળતી વખતે વાતો કરીશું. હવે કાલથી હમીરજી અગાડી ચલાવીશ.

મહારી કવિતાઓમા અગાડી કાંઈ કરી શક્યા છો? જે કવિતાની નકલો થઈ ન હતી તે હવે થઈ ગઈ છે? બધી કવિતાઓ તમારી પાસે છે?

૫૧-૪૪

લાહી ૫-૮-૬૬

પત્ર મળ્યું.

.....માટે કાંઈ વિશેષ નહિ જાની શંક તે જાણ્યું. તમે લખો છો તેટલું તો બનશે જ — તેમા તો કાંઈ શંકા, હું ધારું છું રાખવાને કારણ નથી. તો એક રીતે એટલું પણ બસ થશે. એક મહેં સાંભળ્યું છે કે ભાવનગરમાં એવો ધારો છે કે જે નોકર .....ની માફક બહાર નોકરી કરતો હોય છે તેને પ્રમોશન મળી શકતું નથી. અર્થાત્ જ્યાં સુધી નોકર નોકરીપર ન હાજર હોય ત્યાં સુધી તે ગ્રેડ ચડી શકતો નથી. આમ થવાથી અંત તેનું પેન્શનમાં નુકસાન થાય અને અમુક કાળ પછી કદાચ તેને ગિવર્થ થવું પડે તો તેને ગ્રેડ હતી તે જ અળવાથી બીજાને જે લાભ મળ્યો હોય તેથી તે બાતલ થાય.

ખીજું — તમે હાલ નહીં પણ થોડા કાલ પછી પણ કાંઈ પ્રમોશન અપાવી શકો ?

તો આ બંને વાત જ્યારે .....કાયમ થાય ત્યારે એક પત્રથી એમને અને ખીજાથી મને સૂચવશો. મને એવો કાગળ લખજો કે જે હું એમને વંચાવી શકું. આટલું જ તમે કરી શકશો તો તેનાથી જૂદાં થવાને કાંઈ કારણ આપી શકું તેવું સંગીન મળશે. ....ભાઈ જેવી બિના જ્યાં બનેલી હોય ત્યાં મને જાઓ કહેવામાં વાંધા આવતો નથી પણ જ્યાં તેવું કાંઈ જ ન હોય ત્યાં વગરવાંકે “જાઓ” કહેવામાં સામા માણસને હું ધા મારતો હોઉં એવું મને લાગે છે. ....એ હજી સુધી પ્રમાણિકતા અને નિષ્પક્ષપાત બતાવ્યો છે. અને રજા આપવામાં ગૌણ કારણ નકામા ખર્ચાનું અને મુખ્ય સ્વભાવનું છે. .... માં Littleness of heart (ટુંકો જીવ) ધણી વખત બહુ માલુમ પડે છે. સંસારમાં ક્ષમા અને ઔદાર્યથી કેવળ સુખ મળે છે તે તે વ્યવહારમાં સમજી શકે તેમ નથી. કદાચ હું બહુ મ્હોટી જૂલ કરતો હર્ષશ કેમકે ધણી વખત સ્વભાવની સખ્તાઈ આવા રૂપમાં દેખાય છે પણ અમે દૂર હોઈએ અને મિત્ર હોઈએ એ અમે પાસે ચાકર અને ધણી જેવા હોઈએ તે કરતાં વધારે સારું છે અને એ વાત તો અમે જૂદા થયું ત્યારે એમને સમજાવીશ. એ માણસ એમ માને છે કે તેને ક્યાંઈથી, મિત્રો તરફથી પણ ઇનસાફ મળ્યો નથી. અને એ વાત જ્યારે તે કરે છે ત્યારે એ હૃદય કેટલું બહું દુઃખી છે તે જોઈને મને બહુ દયા આવે છે. અને વગર કારણે “જાઓ” હું નહિ કહી શકું એમ લાગે છે. અને છતાં જૂદા થવું — એ નિશ્ચય તો કરતો જ નથી. તમને આ બધામાં બહુ વૈચિત્ર્ય લાગશે. પણ એ જ સાચું છે. તેમાં મ્હારા સ્વભાવનો કદાચ બહુ દોષ હશે.

ટુંકામાં તો ઉપર પ્રમાણેના બે કાગળો બને તેમ વહેલાં અમને મોકલજો અને બીજી વાતો પછી લખીશ. હમણાં આખમાં દવા નખાવી છે એટલે વધારે લખવું ઠીક નથી.

તમે ચોપડીઓ મોકલી તેને મારે કાંઈ જ લખતાં દુનિયાદારીમાં જૂલી ગયો. “કવિતાના તીર” વાંચ્યા. બહુ જ સારા છે. એ કોણ કવિ છે? હાલ ત્રણેક કવિતાઓ લખાઈ છે. હવે તો લાગે છે કે તમે આવો ત્યારે તે બધી સાથે વાંચીએ પણ તે ક્યારે?

તમારો — સુ

૫૨-૪૫

લાઠી ૧૮-૮-૬૬

મહાઈ રસોડું કેવી રીતે હતું તે જાણો છો, તે મેં કાલે ફેરવ્યું છે. સર્વથી જૂડું ક્યું છે. પ્રભુ રાખે તેમ રહેતાં જિંદગી પૂરી કરી નાખવાનો ધીમે ધીમે જાણે તે જ નિશ્ચય કરાવતો હોય અને સમજાવતો હોય કે સહન કરતાં તડપવામાં કાંઈ ઉપયોગ નથી, એવું લાગે છે. શું શું લાગે છે તે કહેવાને વધારે સુખી માણસ પાસે દેખાતું નથી. તેમ કહેવાથી સુખ મળતું હતું તે ઉંમર ફરી ગઈ લાગે છે. તમે પોતે વળી જૂદી જ પ્રકારની — પુત્રની તખીયતની — ચિન્તામાં પડ્યા છો.

+ + +

પ્લોટાનું પ્લેલું પુસ્તક બેક દિવસમાં પૂરું કરીશ. તમે સ્વીડન-બર્ગનું કયું પુસ્તક વચમાં વાચવા લખ્યું હતું?

૫૩-૪૬

લાઠી ૩૧-૮-૬૬

મિત્ર ભાઈ,

બે પત્રો અને પુસ્તકો મળ્યાં.

પ્રાણલાલની* સર્વ વાત મને ગુરુજીએ કહી. એને અહીં સહન કરતાં આપણા કરતાં વધારે આવડતું હતું. અને ત્યાં પણ આપણી ઉપર કદાચ રહેશે.

પુસ્તકો હું મંગાવવાનો હતો તેટલાં જ તમે મોકલ્યાં છે. ગીતાબાઈને અને બાવાબાઈને લખીશ.

તમે જે રીતે મને કાઢ અર્પણ કરો તે મ્હારે આનંદથી જ સ્વીકારવાનું છે, આપણે બન્ને મ્હારા એ *અક્ષરોથી પુસ્તકમાં સાથે રહી શકીશું, એટલું બસ છે, એ જ તમારી ઇચ્છા છે.

રમાથી જૂદા થતાં મને બહુ દુઃખ થયું હતું મને હજી ઘણી વખત બહુ દયા આવે છે. પણ હું સંતોષથી જ હવે જીવી શકીશ એમ મને લાગે છે. જે પ્રકારે હું ખેલા સહન કરતો તેમાં તો ફરી ન જ જવડાં તેટલી મ્હારી પ્રભુ તરફની શ્રદ્ધા વધી છે. પ્રભુ ખોલાવી લે ત્યાં સુધી જ માત્ર થોડી સહનશીલતાની અપેક્ષા છે.

તમારો
સુરસિંહ

૫૪-૪૭

લાડી ૩-૯-૯૯

..... ને સર્વ કહી દીધું. જવાનું કહેવાનું તે કહેવાનું ગયું. જાણે મ્હારા સ્વભાવ પ્રમાણે એક બાર મ્હોટો ફેંકી દીધો પણ એક સવાલ મ્હારા મગજમાં ખટક્યા કરે છે. હું કોને રજા આપું છું? — એક પ્રમાણિક સખ્ત માણસને? — કે તેવા એક ટોળાવાળાને? તે સંબંધે તમે કાંઈ લખતા નથી અને એ હીક છે. આપણે મળીએ ત્યાં સુધી હું રાહ જોઈ શકીશ. હજી .....ને મળેલી રજાના ઘણા દિવસો બાકી છે. પણ હું કોને રજા આપું છું એ સવાલનું ઉત્તર તો મને સ્પષ્ટ મળવું જોઈએ. હું નિર્ણય નથી કરી શકતો તેથી તમારો અભિપ્રાય જાણવા ઇચ્છું છું. જે હું ઢોગીને જવા દેતો હોઉં તો વહેંચે જવા દેઉં તેમ સાફ પણ જો મેં સખ્તીને મગર્જી માની હોય તો તે સખ્ત સ્વભાવ મને બહુ ઉપયોગી છે — જો કે ધરમાં હાલ છે ત્યાં નહીં પણ રાજ્યમાં. માણસ મળવું કેટલું સુરકેલ છે તેનો મને બહુ અનુભવ છે અને સારો માણસ હાથમાં આવ્યો હોય તેને ન જવા દેવો જોઈએ. ઉત્તરની રાહ તહિ જોઉં પણ તમારી પોતાની રાહ હવે ઘણી જ આતુરતાથી જોઈશ. તમે ક્યારે આવશો? — આ એક જ વાતનાં ખુલાસો કરવા? હવે .....ને રોકવા કે જવા

જેવાનું — બંને સહેલું છે અને તેથી તે કરતા ખેલાં મને મ્હારા સવાલનું ઉત્તર મળી જવું જોઈએ.

પ્રભુ મ્હારી દૃષ્ટિ વિશેષ સ્પષ્ટ કરે એટલું જ હાલ તો તેની પાસે માગ્યા કરું છું.

૫૫-૪૮

લાઠી ૨૩-૧૦-૯૬

પ્રિય ભાઈ,

આપણે હાલ અન્યોન્ય બહુ લખતા નથી પણ આપણે દિવસમાં ઘણી વખત મળતા હશું એમ લાગે છે અને ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી.

આ માસની દશમી તારીખથી Lord's Prayer [ખ્રીસ્તી પ્રભુપ્રાર્થના] હું કરું છું. એ સંબંધે હજુ વિશેષ લખવા જેવું કાંઈ નથી. એ Prayer ને [પ્રાર્થના] બરાબર સમજવા સ્વીડનબોર્ગ વાચવા બહુ ઇચ્છા થાય છે. રિપબ્લિકની પ્રસ્તાવના હાલ વાંચું છું ઘણી લાગી છે, બહુ સારી પણ છે. સાથે મેકનોટન સાહેબે આપેલી નોવેલની ચોપડી પણ વાંચું છું.

સ્નેહાધીન

મુરસિંહ

૫૬-૪૯

લાઠી ૩૧-૧૨-૯૬

હું થીઓસોફિસ્ટ થયો એ તો તમે જાણ્યું જ હશે. જટિલ હાલ સીક્રેટ ડોક્ટરીન્સ વાંચે છે. થોડા ભાગ મેં સાંભળ્યા. એ એક પુસ્તક બની શકે તો જરૂર વાંચજો. આપણા ધર્મને શું કહેવાનું છે તે પણ જાણવું તો જોઈએ. કોઈ વિચાર છેવટ બ્રહ્મણ કયાં પહેલા એટલું જાણવાની મ્હારા પોતાને માટે તો મ્હને બહુ જરૂરનું લાગે છે. હવે થોડા કાળમાં સ્વીડનબોર્ગ હું શરૂ કરીશ. થીઓસોફીનાં થોડાં પુસ્તકો — ન્હાનાં ન્હાનાં — મેં વાંચ્યાં. ડોક્ટ્રિન સ્વીડનબોર્ગ વાંચ્યા પછી રાખીશ.

૫૭-૫૦

લાઠી ૯-૫-૧૯૦૦

હાલ હું શું કરું છું? ચાર્લ્સ રોબિન્સન વાંચું છું. તેનો પણ થોડો તરજુમો કરીશ એમ લાગે છે. પણ મ્હારી શ્રદ્ધા બહુ અસ્થિર

છે. ‘નરક — અનંત કાલનું નરક’ — એ વિચારપર મને
 શ્રદ્ધા થઇ શકતી નથી અને તેથી બધી વાત વીખાઇ જાય છે,
 કાઇસ્ટ એક જ ઈશ્વર એમાં મને કાંઈ જ શ્રદ્ધા આવી શકતી નથી.
 અને તે ન માનું ત્યા સુધી સ્વીડનબોર્ગ મને બરાબર શાન્ત કરી
 શકતો નથી. પુનર્જન્મ — એ વિચાર જતો નથી. થિઓસોફીમાં
 શું છે? હાલ આવો વિચાર કયો છે. બે સ્વીડનબોર્ગીયન નોવેલ્સનાં
 ભાષાંતર કરે અને બે થિઓસોફીકલ નોવેલ્સના ભાષાંતર કરે.
 જોઇએ મને શું વિશેષ અનુકૂલ થાય છે. પ્લેટો થિઓસોફીને,
 વેદાંતને વિશેષ મળતો હોય એમ લાગે છે પણ સ્વીડનબોર્ગના જેવું
 કાંઈક સ્પષ્ટ પ્લેટો કહેતો નથી. સ્વીડનબોર્ગ જે કહે છે તે સ્પષ્ટ
 કહે છે પણ તે બધું જ સાચું હોય એમ મનાતું નથી. શાન્ત રહી
 વાંચવા ચત્ત કરે છું

‘સ્નેહાધીન
 સુરસિંહ

કલાપીના પત્રો : જટિલ ઉપરના

૫૮-૧

લાડી ૧૮-૮-૯૫

મિત્ર ભાઈ જટિલ,

આપનું તા. ૧૦ નું પત્ર મળ્યું.

‘મૃત કુસુમ’માં આપને કાંઈ ફેરફાર કરવાનું યોગ્ય લાગે તો કરશો. “દગો” એ નામનું ગઝલ આપને મળ્યું હશે તેમા મેં થોડો ફેરફાર કર્યો છે એટલે તે સંબંધે આપને કાંઈ લખવાનું યોગ્ય લાગે તો લખશો. પણ તે હું આપને ફરીથી લખી મોકલું ત્યાર પછી અને તે સાથે એક બીજું ગઝલ પણ મોકલીશ. “ગીત ગોવિન્દ” ની થોડી પ્રત મેં મગાવેલી છે. તેનું હેન્ડલિલ મહારી પાસે આવ્યું હતું.

“ગીત ગોવિન્દ” ની ટિકા અને કવિનું જ્ઞાતાંત બહાર પડે ત્યારે તે પુસ્તકની છ નકલ મને મોકલે તેવી ગોઠવણ કરશો.

“ટ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી” માટે વિશેષ નકલો ભરવા મહારો વિચાર હતો પરંતુ મને ખબર મળ્યા છે કે તે પુસ્તકને બીજાં રાજ્યો તરફથી બહુ સારી મદદ મળી છે, વળી તે પુસ્તક લખનારને મહારી મદદની બહુ જરૂર નથી તો સમુદ્રમાં જઈની જરૂર નથી. જેનું કોઈ ન હોય અને જેનું કામ અટકી રહ્યું હોય તેને મદદ આપવાથી વિશેષ સંતોષ થાય છે, અને જરૂરનું પણ તે જ છે. આવી મદદ માટે હું અમુક વાર્ષિક રકમ રાખું છું. તે આવામાં ખર્ચી નાખવા કરતાં તેનો વિશેષ સારો ઉપયોગ થઈ શકે તો વધારે સારું. હવે આ આપણા કવિ ‘બાલયોગી’ લખે છે તે છપાવી આપવું કે આપનો વિચાર થાય તો મેં સૂચના આપી હતી તે મેં ધૃત પર

આપે આપેલું ભાષણ છપાવી આપવું એવું કાંઈ કરવું એ મને વિશેષ પ્રિય છે. તોપણ “ટ્રાન્સક્રિપ્ટ ઓફ પ્રો.” એક નકલ જે કર્તાએ મને ભેટ મોકલી હતી તે એક પુસ્તક મેં વધારે રાખ્યું છે.

“સમપર્ણ મનુષ્ય” ની ચાર નકલ મને મળે તેવી જોઈવળ કરશો.

૫૯-૨

લાઠી ૨૫-૮-૯૫

પ્રિય રનેહી ભાઈ,

‘મૃત કુસુમ’ એ ‘મૃત જાલક’ નથી પણ મૃત કુસુમ જ છે. ૧૦ વર્ષ સુધી સાથે રહી શક્યું તે બની શકે તેવી વાત છે કેમકે તે પ્રિયાની પહેલા પ્રેમની પહેલી ભેટ છે તે એક પેઢીમાં સાચવી રખાયેલું છે. પ્રિયા તો સ્વર્ગવાસી બની અને આ મરેલું કુસુમ પાંખડીઓ પાંખડીઓ સાથે ઝોટી જ ગઈ છે અને એક આકાર માત્રે જ કુસુમ જેવું રહ્યું છે. હવે પવન સધ્યા ભ્રમર મધમાખી એ બધું જરૂરનું લાગશે. એટલું ખરું કે આ બધાંને બદલે એક બે જ હોત તો પણ ચાલત. આ વિચારને અનુસરી આપને જે કાંઈ ફેરફાર કરવા ઘટે તે કરી નાખશો.

રા. રા. કુ.....ભાઈ અહીં ઘણા જ કામમાં આવી પડ્યા છે. દિવસ આખો કોર્ટમાં ગાળે છે અને કોઈ વખત મહારી પાસે આવે છે. હું હાલ સ્પેન્સર વાયુનું છું તેમાં કોઈ વખત એમનાથી સારી મદદ મળે છે પરંતુ મહારી ટેવ પ્રમાણે મને એકલા જ વાંચવામાં અને મહેનત કરી સમજવામાં વિશેષ આનંદ આવે છે.

ઉત્તરમેઘ સુધી મેઘદ્રુત કયું છે. પરંતુ તે કાંઈ અભ્યાસ માટે પુસ્તક લીધું નથી. તેમાં શું છે એ સમજવું એવી ઇચ્છા આપના ભાષણ વાંચ્યા પછી થઈ અને તે પૂરી પાડવા જાણી પાસે વાંચી નહિ છું. તોપણ સાઈ સમજાય છે અને બહુ આનંદ આવે છે. સંસ્કૃત અભ્યાસ બહુ ધીમે યાદે છે કેમકે બીજી ત્રીજી પ્રવૃત્તિમાં કેટલીક વખત રોકાવું પડે છે.

૬૦-૩

લાડી ૧૨-૧-૯૬

જહાલા બાઈ,

આ વખતના સુદર્શનમાં આપનું ‘દુષ્યંત અને શકુંતલા’ હતા. તે વાંચ્યું. તે વાંચ્યું અને આપની ભજનની પ્રવૃત્તિ અને એમસંનનું ભાષાન્તર કરવાનું મત્ન એ બધું હું વિચારી ગયો. તેમાંનું કશું “દુષ્યંત અને શકુંતલા” નહીં જ બની શકે તેમ મને લાગ્યું. મહાન કવિના હૃદયમાં કયાં સુધી ઉંડે ઉતરી શકાય છે. ઉંડે ઉંડે ઉતરીને કેવો અલૌકિક રસ કૂહાડી શકાય છે તેની એ લેખ એક પ્રતિમા છે. હું તો તેનો ભક્ત છું. પણ મણુમાં તો હજુ પૂણીએ નથી કંતાણી — તે ક્યારે પૂરું થાય? આપ તેને છોડી તો નહિ દેશો એટલું જ માત્ર જાણવું છે. અને તે પૂરું કરી તે જ પ્રમાણે ઉત્તરરામચરિતનું કાંઈક લખવું છે એ પ્રતિજ્ઞા પણ વીસરી નાહ જશો. પણ આપ બીજી પ્રવૃત્તિમાં હાલ એટલા પડી ગયા છો કે તેનું શું ઉત્તર મળશે તેને માટે મને જરા ધારિત લાગે છે. આપ તેને વિસરી તો નહિ જ ગયા હો.

૬૧-૪

લાડી ૩૧-૩-૯૬

આપનાં પત્ર મળ્યાં. ‘ક્ષમા’ માટે આપ કહો છો તે બરાબર છે. ‘પ્રેમની ઓટ’માં જે લાગણી હતી, જે લાગણીથી તે લખાયું હતું તે લાગણીથી ‘ક્ષમા’ લખાયું પણ નથી. ‘ક્ષમા’ તો ‘ઓટ’ પછી રહેલી કાંઈ લાગણીને અતિ ખેંચી જવાથી બન્યું છે.

એ એક કવિતા ખાતર આપ પાસે મુકાયું હોત તો બરાબર હતું. ક્ષમાની વ્યાખ્યા જ તેમાં હવે મને બદલાઈ ગયેલી લાગે છે.

કવિતાને એક કારે મૂકી કોઈપણ પ્રસંગે કોઈપણ “દલિલ” કરે તેમાં મને માફ લાગતું નથી, દુનિયાનાં બધાં હૃદય દલિલથી બધાએલ થાય એ હું ઇચ્છું છું. આપ દલિલ કરશો તેમાં મને દુઃખ થવાપણું નથી. દલિલ જ બધે હોવી જોઈએ એ માન્યા છતાં હું તે કાયદાને અનુસરી શકતો નથી તેને માટે હૃદયત્યાગ એ મને

બહુ સખત શીક્ષા લાગે છે. અને જ્યારે જ્યારે લાગે છે ત્યારે ત્યારે એ જ લાગે છે. પણ કોઈ દલિત કરે અને ક્રોધ નહિ પણ દયા લાવે તે મને અચ્ચતું નથી. કહવું કહેવું તે મને મીઠું લાગે છે પણ કડવું કહેનાર ત્યજ દે એ મને બહુ દુઃખ લાગે છે.

૬૨-૫

લાઠી ૯-૬-૯૬

ત્રિય બાઈ જટિલ,

કાવ્યો કાલ સુધી જે લખાયા છે તે બધાં આપ તરફ આજે મોકલું છું. તેને આપ પાસે મોકલતા કાંઈ આનન્દ થાય છે.

આ જીવંતીના ઇતિહાસમાં એક મહાન વિક્ષેપથી લખાયેલ “હૃદય ત્રિપુટી” અને તે જ વિચારોથી લખાયેલાં “નદીને સિન્ધુનું નિમંત્રણ” “ગુનેહગાર”, “હૃદ”, “અતિ મોડું”, “ના ચાહે એ”, “સીમા”, “આધીનતા” “નિશ્વાસને”, “બહાલીનું રક્ત”, “એક ઘા”, “ગોફળી અને પત્થરથી પક્ષિ ઉડાડતા છોકરાને” અને “પશ્ચાત્તાપ” આપ આ કાગળો હાથમાં આવતાં જ પ્રથમ વાંચશો. તે માટે આપ શું ધારો છો તે લખશો — વિવેચન લખતાં તો વખત લાગશે પણ ઉપલક વિચારો જાણવાની પણ આતુરતા રહેશે. ઉપલા કાવ્યો સંબંધે કાંઈ લખત પણ શું લખું? એ તો એક સ્વપ્ન હતું. આપ એક બીજા કાવ્યમા આ બે લીટી વાંચશો.

“ના લેણું તો ઘટિત નહિ તે વ્યર્થ શી ઉધરાણી?

લાલાં શાને દુઃખની કરવી વ્યર્થ વીતેલ કાળી?”

એ સ્વપ્ન વીતી ગયું, લેણુદેણુનો સંબંધ ડુંકા જ હતો; હવે તો તેનો વિચાર કરવો એ પણ એક વ્યર્થ દુઃખ બોરવા જેવું છે. સંસારથી કંટાળી જવાય તેવું છે પણ શું? અત્યારે આ લખતી વખતે કેંક વિચારો આવે છે. આપ એ કાવ્યો સંબંધે વિશેષ જાણવા માટે કવિને પૂછશો. બધી વાત આપને કરવામાં વાંધો નથી એમ કહેશો અને તેથી પણ એમને સંતોષ ન થાય તો આ પત્ર વંચાવશો.

અધાં કાવ્યોમાં આપને જે કાંઈ સુધારો વધારો કાપકૂપ કરવાં હોય તે કરશો અને કૃપા કરી વિવેચનો જરા તાકીદે લખશો. કેમ છપાવવું એ તો આપ વિવેચનો પૂરાં કરશો ત્યાગ પછી વિચારશું. હજી જે કાવ્યો લખાશે તે આપને એકેક મળે એમ મોકલી દેતો જઈશ. તેને પણ ફાઇલમાં નાખી દેતો જશો. અને આપની ઈચ્છા એમ થતી હોય કે આ પુસ્તકમાં હવે વધારે કાવ્યો ન મૂકવાં તો ફાઇલમાં દાખલ કરવાની જરૂર નથી. પણ હાલ જે કાંઈ લખાશે તે “હૃદય ત્રિપુટિ”ના જ સંબંધનું ઘણું કરીને હશે અને તેથી તેની સાથે જ છપાશે તો તે કાવ્યોને યોગ્ય સ્થાન મળ્યું ગણાશે.

૬૩-૬

તા. ૬-૧૨-૬૬

આપનું પત્ર વાંચ્યું. કદિ નહોતું જોયું તેવું આપના પત્રમાં જોતાં બહુ લાગે છે. આપ દુઃખી છો એ નવાઈ જેવું લાગે છે. હું આપને શું દિલાસો આપું? આપના સુખ ખાતર આ હૃદયનો — આ દ્રવ્યનો — ઉપયોગ કરતા કાંઈ દર્દી એણું થતું હોય તો, થાય તેમ હોય તો કરશો — કાંઈ પણ શકા રાખ્યા વિના કરશો. મહારાથી બની શકશે તે હું કેમ નહિ કહું? “સાહિત્યની સેના બખ્તવાની મહારી જે બ્રહ્માંડ હતી તે હાલના મંડલમા પાર આવી શકે તેમ નથી” આપ આવી નિરાશા કેમ લાવો છો? કદિ આપનું માસિક નહિ ચાલી શકે તો તેથી શું થયું? પુસ્તકોથી વળી વિશેષ સાઈ થઈ શકશે. પુસ્તકો છપાવવા જેટલું ખર્ચ પણ ન નીકળે તો તેની હું છું ત્યાં સુધી આપે ચિન્તા કરવાની નથી આપ લખશો તો છપાવવાનું બની જ આવશે. પુસ્તકોની કદર તો હાલ નહિ થાય તો અમુક સમય પછી થશે. એક સાઈ પુસ્તક પોતાનો માર્ગ કરશે જ.

મિત્ર માટેની આપની ફરિયાદ જેની જ દુનિયામાં ઘણાં હૃદયની ફરિયાદ છે. એવા બાગ્યશાળી બહુ જ થોડા દેખાય છે. પણ મિત્રની ગેરહાજરીમાં આપ જ આપના મિત્ર શું નહિ બની શકો? હું શું લખું?

+

+

+

રાજ્ય સંબંધે આપને સંતોષ થશે.

કોલરિજનાં પુસ્તકો તપાસ કરતાં અહીં મળતાં નથી. પણ આપ તે મગાવી લેશો અને બિલ મહારા તરફ મોકલશો.

૬૪-૭

લાઠી ૩૦-૧૨-૯૬

અરેરે હું જાણતો હતો કે મહારૂં પત્ર — ગયું પત્ર — આપને કયા જ ઉપયોગનું નથી. “ પેસાથી મહારા દિલને દિલાસો મળશે તે આપ શી રીતે પૂછી શક્યા ? ” બીજું હું શું પૂછું ? બીજામાં હું શું કરી શકું ? જે કાર્ય સમયથી જ થાય છે તે હું કેવી રીતે કરી શકું ? પણ પેસાથી માણસ સુખી કે દુખી થાય છે. પેસા માણસના સુખદુઃખમાં વધારો ઘટાડો ઘણી વખત કરી શકે છે એ હું આપણા કવિરાજની પિછાન પછી વધારે સમજી શક્યો છું. અહીં એક મા કે બેન લાંબા સમયથી બિમારી ભોગવે છે, મનને આશા રહે છે કે કેટલાક ઉપચારથી આરામ થશે પણ દ્રવ્યનું સાધન નથી. આ કાંઈ એણું દુઃખ નથી. બીજી પણ એવી બાબતો દુનિયામાં ઘણી છે જેને દ્રવ્યની અપેક્ષા રહે છે. આપના દર્દમાંહેનો નહાનો સરખો પણ ભાગ જે આવા કોઈ કારણોથી હોય તો તેનો ઉપાય મહારી પાસે જી. અને તે હું આપને રજૂ કરી શકું. એથી બીજા માર્ગમાં તો મહારાથી થોડું જ બની શકે તેમ છે. મહારા પોતાના દુઃખો પણ મહારે માટે હજી મને વધારે લાગે છે. દુનિયામાં કોઈપણ કાર્યમાં રસ લાગતો નથી પણ એવી ફરિયાદ શા માટે ?

કોલરિજનો હજી સુધી તપાસ કરાવેલ નથી. આજે જરૂર શોધાવીશ. કોઈ વાંચવા લાઇ ગયું હોય એમ લાગે છે. તો તેની પાસેથી મગાવી લેઇશ, મુરનો પણ તપાસ કરીશ.

૬૫-૮

લાઠી ૩-૧-૯૭

પત્ર અને પુસ્તક મળ્યાં હશે. કોલરિજનું એ એક જ પુસ્તક મહારી પાસે છે. તો પણ પુસ્તકોની કાંઈ સારી વ્યવસ્થા કરવાનું મનમાં આવતાં જૂદી જૂદી જગ્યાએ પડેલાં પુસ્તકો એકઠાં કરાવી એક સિસ્ટ કરાવું છું. તેમાંથી કોલરિજનાં બીજાં પુસ્તકો અને આનોદિગ્ધાં

પુસ્તકો મળી આવશે તો મોકલી દઇશ. હોમરનું અહીંનું એકેય પુસ્તક આપ પાસે છે ?

ચન્દ્રની ગોઠવણ થઈ તેથી બહુ આનંદ આવે છે. ચન્દ્રની ઝિન્દગી હજુ લાંબી છે. એ ઇશ્વરની ઇચ્છાથી જ આવી ગોઠવણ થઈ હશે.

શાસ્ત્રીજી હવે તુર્ત આવે તો સારું, એમ કહેશો કારણ કે એમના મયા પછી સંસ્કૃત ચોપડીને હું અડચો પણ નથી. મહાર્ મન શાસ્ત્રીજી વિના એ કાર્યમાં ચોટતું નથી. હું ઘણું ભૂલી ગયો હઇશ. ભૂલી ગયો છું એ તો આપ પણ જાણી શક્યા છો.

સાહિત્યસાર આપણે સૌ સાથે વાચીએ એથી વિશેષ આનંદ શેમાં હોય ? પણ હજુ બાર માસ પછી તે પ્રસંગ લેવાશે તો વિશેષ આનંદ આવશે. કેમકે ત્યારે હું થોડું ઘણું સંસ્કૃત પણ સમજી શકતો હઇશ.

વિક્રમોર્વાશીય શરૂ કરીશ. સમજાશે કે નહિ તેની શંકા રહે છે.

૬૬-૯

લાઠી ૨-૩-૯૭

હમીરજીનું કાવ્ય લખવું— એવું કાંઈ લખવું— એ મહાર પહેલું જ ચલ થશે પણ તે લખવાની ઇચ્છા મને બહુ લાગ્યા કાલથી થઈ છે. કેમકે તે પુરુષ અમારા જ કુલનો છે અને ગોહિલવંશમાં એવું રત્ન ખીજી હજુ સુધી પાક્યું નથી. રફાટ વાંચવાને હાલ તો અવકાશ નથી કેમકે હાલ એમર્સન ચાલે છે અને ત્યાર પછી ગયી લેવાનો છે. તો પણ મહારા કાર્યમાં ઉપયોગી થાય તેવું તેનું એક જ કાવ્ય હું એમર્સનને મૂકી દેઈ વાંચી શકીશ તો તે પુસ્તકનું નામ કૃપા કરી આપ મહેને લખશો.

અં ... ના કાર્યનેા નિવેડો કરવો એ બહુ મુશ્કેલની વાત છે. એમને હું બહુ ઓળખી શક્યો છું એમના પ્રમાણિકપણા માટે અને મહારા પરની શ્રદ્ધા માટે મહારે કશી ફરિયાદ કરવાની નથી. એમ નહિ પણ મને બહુ સંતોષ છે. પણ એઓ રૂ. ૬૦૦૦નો ગિરાસ માગતા હતા. એ બની શકે તેમ નથી. ગઈ કાલે જ વાત થઈ

હતી. મહારા કહેવા પ્રમાણે હાલ રૂ. ૨૫૦૦ આવે અને રૂ. ૪૫૦૦ આવે એવી જમીન લેવા એઓ કબૂલ થયા છે. અને તે આપવા હું પણ કબૂલ થયો છું. જો એ વાતમાં એઓ ચોક્કસ રહે તો હું મહાબલેશ્વર જમીન ત્યાર પહેલાં જ નિકાલ થઈ જશે. એમને સુખી કરવા જ હું ઇચ્છું છું. પણ ગિરાસની બાબતમાં નહાનાં રાજ્યોએ બહુ લોભ રાખવાની જરૂર મહને લાગે છે. જે ગયું તે હવે આવવાનું નથી અને ગિરાસ એ જ રાજ્ય છે. વળી બીજા બે તૈયાર બેઠા છે અને પહેલો દાખલો બહુ સંભાળથી કરવો જોઈએ. જે હું કઈ તે મને જ નડે તેવું—ન બતવું જોઈએ. અં... ની સાથે પણ હવે આવી તકરારમાં બહુ દિવસ જશે એમ લાગતું નથી.

પ્રજાને ખુલ્લી રીતે મહારી પાસે આવવાની ગોઠવણ કાંઈક તો કરી છે. મહાબલેશ્વરથી આવી અમુક પ્રોગ્રામ પ્રમાણે મહારે રાજકાર્યમાં બાગ લેવો તે સંબંધે વાત પણ થઈ ગઈ છે એટલે બધાને દેખાઈ આવે તેનો તકાવત તો હું ત્યાંથી આવીશ ત્યારે લાગશે. એ ફેરફાર થશે ત્યારે મહારે આપને લખવું પડશે નહિ પણ હુંકા જ સમયમા દુનિયા જ આપને કહી દેશે. અને તે ફેરફાર થશે તેને માટે હું આપને વચન આપું છું.

૬૭-૧૦

લાઠી ૧૧-૩-૯૭

ગઈ કાલે ચાલવાનું હતું તે બંધ રાખી તા. ૨૧ મીએ ચાલવાનું નક્કી થયું છે કેમકે કેટલાક કેસો તપાસવાનું અચાનક કામ આવી પડ્યું. મેં આ પહેલી જ વખત આવી પ્રવૃત્તિ કરી છે જો કે એ મેં હોંશથી કરી નહતી પણ કરવી પડી હતી. પણ તેમાં મને બહુ રસ આવ્યો છે. મેં એવું કાવ્ય હજી એક પણ નથી લખ્યું — રેવિન્ધુ જીડિશ્વલ અને બીજાં દરેક ખાતું આ કાર્યમાં મહારે તપાસવું પડ્યું હતું અને તે છેક ઉડાણમા ઉતરીને — મને તેમાં જોડેલો રસ આવ્યો છે — ફરિયાદોને દાદ આપવામાં આ વખતે મને જે રસ આવ્યો છે તે આનંદ તે રસ કોઈપણ કાવ્ય લખવામાં કે વાંચવામાં મને આવ્યો

નથી. મેં મહારા કાર્યને અત્યાર સુધી શુષ્ક માન્યું એ બહુ બૂલ થઇ છે. હવે એ રસ હું મહારા કાર્યમાંથી નિત્ય મેળવી શકીશ એવી આશા આવી છે, કદાચ એમ થવાથી મહારી કવિતા માટે પણ હું નવું જ મેળવી શકીશ એવી મને આશા આવે છે. હવે મહાબલેશ્વરથી આવી હું બહુ આનંદથી પ્રવૃત્ત થઈ શકીશ.

હમીરજીના એ સર્ગ વાંચ્યા. મને બહુ સારી મદદ મળી છે. ખરૂં જોતાં આપ જ મને કાવ્ય લખી આપો છો. બીજા સર્ગો માટે રાહ જોઈશ. એ કાવ્ય હું ધારી શકતો હતો તેના કરતાં ઘણું વચારે સાઈં બનાવી શકીશ. તેમાં યોગ્ય લાગે તો મહમુદનું પાત્ર વધારશો. એમ થવાથી આટલા પાત્રો થશે:— ૧ હમીરજી ૨ ચંદા ૩ હમીરનો મિત્ર ૪ ચંદાની કોઇ સખી (યોગ્ય લાગે તો) ૫ વેગડો અને ૬ મહમુદ. સર્ગને મથાળે જે મંગળાચરણ લખવાના તે કેવી રીતે શા શા મતલબનાં તે પણ લખશો. બીજા સર્ગ માટે આપે લખેલું છે પણ હજી વિશેષ સ્પષ્ટ વિસ્તારથી લખશો. “લેડી ઓફ દિ લેક” મેં મગાવેલ છે. વાંચીશ.

૬૮-૧૧

મહાબલેશ્વર ૧૪-૪-૬૭

+ + ... આનંદમા છે અને દિવસ ભજનના તાનમાં ગાળે છે. બુલબુલની માદી ક્યારે ક્યારે એ તાન તોડી પણ દે છે ખરૂં પણ આનંદમા છે. એમને કરી અડચણ આવશે નહીં અહીં ગયા ત્રણ દિવસમાં પાંચેક ઈચ વર્ષાદ થઇ ગયો છે અને હવા અને કુદરત બહુ ચમત્કારી લાગે છે— બહુ સંદર સ્થાન છે. આપને હવે વેકેશન પડશે. પણ આ વર્ષે આપને વેકેશન હશે ? ન હોય તો રજા મેળવીને પણ થોડા દિવસ અહીં આવશો તો આપણને સૈને બહુ આનંદ થશે અને અહીંની કુદરતમાંથી આપને પણ ઘણું નવિન મળી આવશે. કાંઈ પણ યત્ન કરીને પણ જરૂર આવશે.

મેં હમીરજીનું કાવ્ય લખવું શરૂ કર્યું છે. આગે જે કંચુ છે તેથી નવીન બહુ જ થોડું કરવાનું છે. માત્ર ચિત્રના ખોખામાં રંગ ભરવા જેટલું કરવાનું છે. પણ એ ખોખામાંથી એટલો રસ મળે છે

કે તેને જાળવી રાખી બરાબર વહાવવો મુશ્કેલ કાર્ય લાગે છે. આનંદ તો બહુ આવે છે. હવે કાન્ય તો થાય તેવું અફે ૧૬૦ સર્ગ પાંચ છ દિવસમાં પૂરો થશે.

૬૬-૧૨

મહાબલેશ્વર ૧૮-૪-૬૭

હમીરજીનો પ્લેસો સર્ગ ઘણું કરીને કાલે પૂરો કરીશ. આપને લખી મોકલીશ. તેમાં યોગ્ય લાગે તે સુધારો કરી મોકલશો એટલે ત્યાર પછી નોટમુકમાં ઉતારીશ.

ખીજે સર્ગ પણ આઠ નવ દિવસમાં પૂરો થશે આપને આવી રીતે લખવામાં બહુ ઉતાવળ તો લાગશે પણ મહારી ટેવ પ્રમાણે ગોળા ફેંક્યે જાઉં છું. બહુ વિચાર કરી ખાસ સાઈ કરવામાં બગડશે એમ લાગે છે. ત્રીજે સર્ગ મને હવે અવકાશ હોય તો તાકીદે મોકલશો કેમકે એક કાન્ય લખતા લખતાં વચમાં ત્રુટક થવાથી જ્યારે શરૂ કરું છું ત્યારે વિશેષ શ્રમ પડવા છતાં પણ તેટલું સાઈ થઈ શકતું નથી. બની શકે તો પૂર્ણ કરી બધું મોકલશો અથવા એક બે સર્ગ જે તૈયાર કરી શકો તે મોકલશો.

જો કોઈ પણ રીતે અહીં આવવાનું બની શકે તો જરૂર આવશે. અહીં આપને કેટલો બધો આનંદ આવશે તેનું સહજે અનુમાન થઈ શકે છે. બહુ જ સુંદર પ્રદેશો છે.

૭૦-૧૩

મહાબલેશ્વર ૧૫-૫-૬૭.

પત્રો અને ત્રીજો સર્ગ મળ્યાં. + +

ત્રીજો સર્ગ વાંચી મને બહુ આનંદ આવે છે. એ સંકલના મોઠવનારને અમે ત્રણેએ તે વાંચી જતાં ધન્યવાદ આપ્યા શિવાય રહેવાતું નથી. બે સર્ગ જેમ લખાઈ ગયા તેમ આ બની શકશે નહીં. બહુ વિચાર કરીને આંકડા પાડવા જેવું છે. પણ તેમાં હજી વિશેષ મદદની જરૂર છે. ગઢવીએ તો રંગ રાખી દીધો છે. બીલકન્યાને રજપૂતવીરની સાથી કરવામાં હવે બરાબર જોડું ઉત્પન્ન થઈ શકશે. આરોહણ અગાડી પણ બહુ કામનો માણસ છે. પણ કિરાતની

સરખામણી વેગડા સાથે શું શબ્દોમાં કરાવવી? તે અને ઉત્તરાની કથા ક્યાંથી કેવી રીતે શરૂ કરવી? તે જ્યાં કથા બંધ રખાય છે ત્યાં સુધી દરેક ભાવ સાથે કૃપા કરી લખી મોકલશો. નહિ તો ગોટો થઈ જવાની મહત્તે ધારિત ગહે છે. હું ત્રીજો સર્ગ ગઢતીએ માળા પહેરાવી ત્યા પૂર્ણ કરીશ. બંનેએ રાત્રિ સાથે ગાળી તે સંબંધે કાંઈ કહેવાનું હોય તે અને બીજા દિવસના પ્રયાણ સમયે જે કાંઈ કહેવાનું હોય તે એથા સર્ગમાં આપ મૂકશો. હવેના સર્ગમાં કૃપા કરી ભાવોનું પણ સ્પષ્ટીકરણ કરશો ત્રીજા સર્ગનું નામ હું “મિજમાની” આપું છું, ૪થાનું નામ “પ્રયાણ” કે જે યોગ્ય લાગે તે આપશો.

આ કાવ્યમાં મુસલમાનની રીતભાત અને સ્વભાવ બતાવવાનો પણ એકાદ સર્ગ આવે તો ઠીક. હમીરના મિત્રની કેરેક્ટર પણ સમય આવે ત્યારે વિશેષ વિસ્તારથી બતાવશો. હવે આપને યોગ્ય લાગે ત્યારે ૪થો સર્ગ લખવો શરૂ કરશો. પરંતુ એ આખા કાવ્યનો પ્લોટ આપ વેકેશનમાં પૂરો કરી શકો તો સારું. હમીરજીમાં આપને બહુ શ્રમ લેવો પડ્યો છે. ગઢતી જેવા પાત્રો કૃતપત્ર કરવામાં બહુ વિચાર કરવો પડે છે જ. મને તો આ કાવ્ય લખવામાં બહુ આનંદ આવે છે.

૭૧-૧૪

મહાબલેશ્વર ૩૦-૫-૬૭

ત્રીજા સર્ગના આજ સુધી ૧૧૮ શ્લોક લખાયા છે. ચારણીની કથા કાલે શરૂ થશે. હવે હું ચલન કરીશ.

અવકાશે બીજો સર્ગ વાંચી જઈ તે કેવો લખાય છે એટલું જ માત્ર લખશો.

૭૨-૧૫

લાઠી ૫-૭-૬૭

પતીરના રોપા પોરબંદરથી મગાવીશ. હમીરજીનો ત્રીજો સર્ગ હવે એક બે દિવસમાં પૂર્ણ થશે. બહુ આનંદ આવ્યો છે. આટલું લખી રહ્યા પછી આવાં ત્રણ ચાર બીજાં કાવ્ય દૃષ્ટિ આગળ તરે છે. નહાના નહાના ઉદ્દગારો કરતાં આમાં કાંઈ જૂદી જ લહેર આવે છે. ૪ થો સર્ગ લખવાનું શરૂ કરશો. કાંઈ લખાયો છે?

મેં અત્ર કાંઈ કાર્ય-પ્રવૃત્તિ આદરી છે એ સંબન્ધે કાંઈ રિપોર્ટસ સાંભળવામાં આવે તો કૃપા કરી લખશો.

૭૩-૧૬

લાઠી ૧૧-૭-૬૭

... .. હમીરજીને માટે કશી ઉતાવળ નથી. એ કાર્યો આનંદનાં અને કુરસદનાં છે તો તેને તેવા સમય ઉપર જ રહેવા દેશો. ... .. હમીરજીનો ત્રીજો સર્ગ પૂરો થયો છે. ૩૦૨ શ્લોક થયા છે. ... હમીરજીમાં કાંઈ નવીન કહેવાનું મહારા મનમાં આવે છે. એટલે “ક્ષત્રીઓ” અને “મુસલમાનો” એવા એ સર્ગ યોજવા. તેને માટે વિચાર કરશો.

૭૪-૧૭

લાઠી ૨૯-૮-૬૭

ત્રીજા સર્ગ માટે આપે જે લખ્યું છે તેને માટે મને કશુંજ લાગ્યું નથી. મહારી કવિતા માત્ર મહારા આનંદ માટે જ છે. તેમાં કાષ્ઠપણ્ય થતી સખ્ત ટીકા મને હંમેશાં આનંદ જ આપે છે. પણ હજી એ સર્ગ હું ફરીથી વાંચી શક્યો નથી. આપે જે દોષ લખેલ છે તે હવે વાંચતાં સમજાશે અને તે ન કરવા બંતી શકશે તેટલી અગાડી સંભાળ રાખીશ. આપ હંમેશાં કવિતાના તેમજ બીજા દોષો કહેતા રહેશો. હું ખાતરીથી કહું છું કે મને જરાપણ માફું નહિ લાગે — કદિ નહિ લાગે.

૭૫-૧૮

લાઠી ૯-૧-૬૮

હમીરજીને અગાડી ચલાવવા જેવી મનની સ્થિતિ નથી. પ્રભુ જીએ એ ઉત્સાહ ફરી ક્યારે આવશે.

૭૬-૧૯

લાઠી ૨૨-૧-૬૮

કવિરાજ આવ્યા. એમના આવવાથી મને તો ફરી કાંઈક જીવ આવ્યો હોય એમ લાગે છે. છતાં હમીરજી હાલ તુર્ત અગાડી ચલાવી શકીશ કે નહીં એ સમજી શકાતું નથી. અને છતાં એટલું

લાગે છે કે મ્હારે હજુ લખવાને કાળ બહુ રહેવાનો છે, હું હજુ બહુ વર્ષો સુધી લખી શકીશ.

આપને પુસ્તકો મગાવવા હોય તે મગાવશો. ઇયુકેલિયન શબ્દ ઇંગ્લેન્ડમાં લખી મોકલશો એટલે તે મગાવી બેઠ રસ્કિનનો મેટ હું પૂરો કરીશ.

૭૭-૨૦

લાઠી ૧૩-૨-૯૮

મહે' જે બે મ્હોટાં ખર્ચો લખેલાં તે શિવાય પણ ન્હાનાં ન્હાનાં આ વર્ષે ધણું છે, સ..... ને વિલાયત મોકલવા, મ્હારું પુસ્તક છપાવવું. કવિરાજનું અર્જુન વન પ્રયાણ, આપનો મિત્રનો વિરહી, વળી આપ રસ્કિન લેવાના છો, મ.....ને ઉઝીના પણ છ હજાર આપવાના છે કે.....ના વિગેરે. તો પણ આવતા વર્ષ સુધી રાહા નેતા એ તક નાચ તેમ હોય તો મેં આપને મ્હારા પ્રથમના પત્રમાં લખ્યું છે તેમ કાઠ જ પ્રતિકૂલતા નથી.

૭૮-૨૧

લાઠી ૨૦-૩-૯૮

હું ઘણું કરીને એપ્રિલની પાંચમી તારીખે ગોપનાથ જમશ. ત્યાં જમ તુર્ત હમીરજી અગાડી ચલાવવા ધારું છું ત્યાં તે કાવ્ય પૂરું. કદાચ થઈ શકશે. એમ થવાને માટે હુકો પડ્યા વિના લખાય તો પૂરું પણ થઈ શકશે. અને કદાચ વધારે સારું પણ થઈ શકશે. તો પાંચમો સર્ગ કૃપા કરી આપ લખવો શરૂ કરશો અને બની શકે તો અવકાશ લખી તે પૂરું જ કરી નાખશો.

૭૯-૨૨

લાઠી ૪-૪-૯૮

... ... શાંત ચિત્ત હોય તો હમીરજીનો પાંચમો સર્ગ શરૂ કરશો.

૮૦-૨૩

ગોપનાથ ૩૧-૫-૯૮:

પત્ર મળ્યું. મને જ્યારે જ્યારે જે કહેલું હોય તે કહો. મને

એથી દુઃખ નહીં થાય. હવે તો એવું એવું આપ પાસેથી સાંભળવાનું જ બહુ પાસે છે.

મને ઉત્સાહ છે પણ ભાવિના વિચારો આપને આવે છે તેવા જ મને આવે છે. હું જે કાંઈ ચત્ત કરીશ તેના ફલની કશી ખાતરી મહારા હૃદયમાં નથી. આપ જે કહો છો તે બગાડ છે. પણ હું સ્વતંત્ર — બધી રીતે સ્વતંત્ર — થવા માગતો નથી. હું બહાર પડી દેખાઈ આવું એવી પણ મહારી ઇચ્છા નથી. પ્રજા સુખી રહે — એટલું જ હું માગુ છું. “ પ્રજા ” અને “ રાજા ” એવું બે નહિ પણ રાજા કાંઈ નહિ અને બધું પ્રજા જ એટલું બે હું આ જિંદગીમાં કરી જાઉં, એટલું કરી મહારી પ્રજાને ભાવિના સારા નહારા રાજાઓથી પણ જેટલું બની શકે તેટલું સ્વાતંત્ર્ય આપી જાઉં તો બહુ થયું હું માનીશ. પછી એમ થતાં મહારા પછીના રાજાની કે મહારી પોતાની પણ શી સ્થિતિ થશે તે હું વિચારવા જેવું ગણતો નથી. King can do no harm એવું કાંઈક થવું જોઈએ. મહારા પોતાના ખર્ચ માટે જે ચિન્તા કરે છે તેને તો આપણે નિયમી રાખીશું. હાલ જે ફેરફાર થાય છે તે માત્ર કૌર્ણિદ્રના ઉપયોગથી થાય છે એમ માનતા ના. મેં બહુ વિચાર કર્યો છે. મને ખાતરી થઈ છે કે મહારા વિચારો હાલની મંડલીમાં કોઈપણ રીતે અમલમાં નહિ આવી શકે. મને પોતાને કોઈપણ પરતંત્રતામા દુઃખ નથી તેમ સ્વતંત્ર થઈને સુખ મળવાનું નથી. મહારા હૃદય ખાલી ખોખું બની ગયું છે — તેમાં સુખનો હવે અવકાશ જ નથી એમ મને લાગે છે. પણ મહારી પ્રજાને સ્વતંત્ર બનાવવા હું ઇચ્છું છું.

૮૧-૨૪

લાઠી ૧૧-૭-૯૮

પત્ર મળ્યું. આજે મહારો ક્યામતનો દિવસ છે. કાં તો પ્રેમ અને ફરજમાં જવાનું બને છે કે કાં શું કહેવું એ સુજતું નથી તે અને ફરજમાં જવાનું બને છે. આટલાં વર્ષોના ઉકળાટનો આજે સંધ્યાકાળે અંત છે. ... ..

૮૨-૨૫

લાઠી ૧૭-૭-૯૮

અળ તો વાત ફેલ ગઇ જાણે સળ કોઇ

મીરાં તો મગન બધ હોનારી સો હોઇ

દુનિયાની આખર દુનિયાને હાલ તો આપી દઇ શોભના મેળવી.
‘વર્ષેક ચલાવ્યું’ હોત તો તે બિચારી મરી જાત એવી અત્યારે તેની સ્થિતિ છે.

૮૩-૨૬

રાજપીપળા બુધ

લાઠીનું આ એક જાળીયા સ્ટેશન પાસે ગામ છે. અને હું અહિં આવ્યો છું મને અહિં ચાર દિવસ થયા. કાલે લાઠીએ જઇશ. ... .. મહારી સ્થિતિ મને જે કોઇ વખત આનંદ આપનારી થતી હોય તો તે આપ જેવાને મદદ આપી શકે તેવી છે એ જ્યારે સમજાય છે ત્યારે જ.

અહિં તો આજે વર્ષાદ પડે છે, બરાબર ચોમાસું જામી ગયું છે, મહારા હૃદયની સ્થિતિ કાંઇ વિચિત્ર છે.

૮૪-૨૭

આ સાથેનો કાગળ મને બે દિવસ પહેલા મળ્યો છે. તમે કદાચ નહિ જોઈ શક્યા હો પણ હું બહુ વિચારમાં હતો. તેને માટે શું કરવું તેનો નિર્ણય એકલાં રહી કરવાનો હતો અને તે મેં બે દિવસ સુધી વિચારી કર્યો. વિચારો, લાગણીઓ — જેમ આવે તેમ આવવા અને જવા દીધી અને છેવટ બહુ શાન્તિથી નહીં કર્યું છે

તમને રાજીનામું અપાવી અહિં રાખવા ? વિત્તર વરંવાર એ જ બોલ્યું કે “નહિ જ”.

જવા દેવા તો તે સ્થાન સી રીતે પૂરવું. શાસ્ત્રીજીએ એ કામ કરવું જોઇએ અને હજી તમે અહિં છો તેટલા કાળમાં તમારી પાસે રહી કામ જાણી લેવું જોઇએ. દુર્ગાશંકર વળી શાસ્ત્રીજીને ઉપયોગી બની શકશે. નવો અમલદાર લાવવો નહિ અને Obey & go જોને હું કહું છું તે principal અજમાવી જોવો, અર્થાત્ સલાહ

આપનાર અમલદારને સ્થાને હુકમ ઉઠાવનાર કારકુનો વધારવા. પ્રથમ આનગી ખાતામાં એ અજમાયશ હીક બની શકશે.

ટુકામાં કરવાનું તો એટલું જ છે કે તમારે જવું અને તેને સ્થાને શાસ્ત્રીજીએ અને દુર્ગાશંકરે સોંપતી તરીકે નહિ પણ કામ કરનાર તરીકે આવવું.

સોંપત — એ લાગણી રમાના ફેન્દાર પછી માનવિ પરથી છેક — બની શકે તેટલી — ઉઠાવી લઇ પુસ્તકોપર મૂકવાની ઇચ્છા દિવસે દિવસે વધારે દૃઢ થતી જાય છે. તમે જશો એટલે પુસ્તકો શિવાય અન્ય સોંપત રહેશે પણ નહીં. કામ તેટલી વાત — પછી કામદાર સાથે પણ અને પટાવાળા સાથે પણ. આમ કહેવામાં હું એમ નથી કહેવા માગતો કે માણસો સારા નથી પણ એટલું જ કહું છું કે પુસ્તકો શિવાયની સોંપતમાં મને કાંઈ જ રસ આવતો નથી; એટલે સુધી કે રાજ્યકાર્યની વાતમાં પૂરતું ધ્યાન રહે છે પણ બાકીની અર્ધ વાત માત્ર કાન માથે અથડાઇ ચાલી જાય છે.

તમારે માટે આવો નિર્ણય આમ કેમ આવ્યો? અન્ય પ્રસંગોમાં અને તમારા પ્રસંગમાં બહુ તણવત છે એટલે બધો કે બન્ને છેક ઉલટા છે એવા કે અત્યાર સુધી મેં જેઓને રજા આપેલી તેઓ મને ન ગમતા હોવાથી તમારે આ તમને જવાનું કહેવાય છે કે સંબંધ ચિરકાલ ટકી રહે એવા હેતુથી અને તમને હાનિ ન થાય એવા હેતુથી.

વધારે — જેટલું છે તેટલું — લખીશ. અમુક આપણુ વચ્ચેના પ્રસંગોમાં મને એમ પણ લાગી આવતું કે મિત્રોને નોકર બનાવવા નહિ એવો મ્હારે નિર્ણય કરવો જોઈએ. અને તે એક જ કારણ માટે આપણો આ સંબંધ પૂરો થવો જોઈએ. એટલા માટે જૂઠું થવું એ કોઈને કારણુ વાજબી નહિ લાગે કદાચ, પણ મને તો બહુ ગંભીર લાગે છે. મૈત્રી અને નોકરી એ બે જૂઠી જ વાત છે અને જૂઠી જ રહેવી જોઈએ. મિત્રને નોકર બનાવતાં ધણું કરીને જમારે જાય છે ત્યારે એકલી નોકરી નહિ પણ નોકરી મૈત્રીને પણ સાથે લેતી જાય છે. હજી સુધી તેમાં એક અપવાદ મને કુ.....મળ્યો હતો. પણ એવો

પ્રસંગે બંનેનાં કે બેમાંથી જે નબળો હોય તેના હૃદયમાં અમુક સંકોચ આવી જાય છે તે ઘણો લાંબો કાળ ટકી રહે છે અને ઘણી વખત સંબંધને જિંદગી પર્યંત શિથિલ કરી નાખે છે તમને પણ કોઇ કોઇ વખતે રાજીનામું આપવાની ઇચ્છા થઇ આવતી. પ્રભુ જાણે કદાચ ત્યારે તમને આ જ વાત લાગતી ન હોય ? તમારો હું હાલ લઉં છું તેવો ઉપયોગ ન લેઈ શકું, સહવાસ ન લેઈ શકું પણ તે ઉપયોગ અને સહવાસ કરતાં વધારે કાંઈ તે સ્નેહ તો ન જ ખોડે. કોઇ પ્રસંગે સ્નેહમાં ભંગ થાય તો — જો કે એ શંકા જ માત્ર છે, કદાચ અતિ સાવચેતી છે છતાં સ્નેહમાં ભંગ થવાનો કાળ આવે તો તમને અને મને બંનેને બહુ દુઃખ થાય એ વાત મને ઘણી વખત લાગતી. તમારૂં પ્રમાણિકપણું. સખ નીતિ એ બધા કરતાં મિત્રો તરફથી તમને જે બદલા નથી મળ્યો તે હકીકતની તમારા દિલપરની છાપને હું હમેશા છૂપી રીતે વધારે ચાહતો આવ્યો છું. તમે બહુ સહન કરી શકો છો છતાં તેમ સહન કરતા કરતાં એ તમે અંતે માનવિ જ છો અને તમારૂં મિત્રોનું દુઃખ હું ઘણી વખત જોઈ શક્યો છું અને ત્યારે મને એમ લાગ્યા વિના નથી રહેલું કે રખેને એ તમને ન સમજનારામાં નોકરી મને પણ એક દિવસ નાખી દે. ત્યારે દયાની ખાતર પણ જૂદા થવાની ઇચ્છા થતી.

પણ એ બધા બય નબળાઈના છે. છતાં તે નબળાઈના વિચારો સાથે નીચેના વિચારો મૂકતાં મેં જે નિર્ણય કર્યો છે તે પર હું અંતે આવ્યો છું.

તમને અહિં આવ્યા પછી દ્રવ્યની અને સાહિત્યમાં વાપરવાના કાળની — એ બંનેની હાનિ થઇ છે. તમારે પોતાને માટે વિચાર કરતાં મને એમ લાગે છે હું તમને એવી બાબતોમાં કદાચ દૂરથી વધારે મદદ કરી શકત. પણ આ વાતો બહુ ન્હાની છે અને તમે તેટલું વધારે સ્વાર્પણ કરી શકો છો અને તે હું સ્વીકારી પણ શકું. એટલું પણ ખર્ચ કે અહીં તમે હો અને તમારો જે ઉપયોગ લેઇ શકાય તેવો દૂરથી ન જ લેઇ શકાય. પણ દૂરથીયે ન જ લેઇ શકાય તેમ તો નહિ જ અને દૂરથી બે મિત્ર તરીકે જે ઉપયોગ લેવાય તે

જિંદગી પર્યંતનો અને મુકાબલે નિર્બલ પણ વધારે દીર્ઘાયુ અને તેથી વધારે સારો.

પણ જે કારણોને લેધને મેં નિશ્ચય કર્યો છે તે તો આ જ છે:—

તમે અહિં રહો, પ્રેમશનોની તકો જાય, તમારી નીચેનાં માણસો તમારી ઉપર ચડી જતા જાય તમારી એવી સ્થિતિ આવે કે જ્યારે ફરી એની એ જ નોકરી પર જવું બહુ હલકું લાગે ત્યારે પ્રભુ જાણે કદાચ “જાઓ” એમ મ્હારે કહેવું પડે કે એમ કહેતાં સંકોચ રાખવો પડે તો સ્નેહ કે હિત કે કશું રહે નહિ. હાલ કેટલું સાફ છે ? ત્યારે કેવું થાય ? આપણે આટલો કાળ સાથે રહ્યા તેમાં મ્હારા હૃદય પર શી છાપ પડી છે તે બોલીશ નહિ. એટલું જ બસ છે કે એ છાપ એની એ રહે તેમા જ આપણા સંબંધનો પરમ સંતોષ છે.

કાન્તનો કાગળ પણ વિચારવા જેવો છે. જેટલો સ્પષ્ટ છે તેટલો જ નિર્મલ છે. તેના છેલ્લા વાક્યે બતાવેલી ૪૨૪ પ્રમાણે પણ તમારે જવું જોઈએ કે રાજનામું આપવું જોઈએ.

તમે ગરીબ કુટુંબના ગૃહસ્થ છો તે વાત પણ મ્હારે ભૂલી જવી જોઈએ નહીં. તેને માટે શું કરવું તે અત્યારે વિચારવાની જરૂર નથી. તો પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે તમારું મળતું તે પેન્શન તમારી જિંદગી પર્યંત મળ્યા કરશે. મ્હારી હાયરીમા મેં ન્હાનું સરખું વિલ કરેલ છે તેમાં પણ એ વાત મૂકેલી છે એટલે ઘણું કરીને મ્હારી જિંદગીનું ન હોવાપણું પણ તે પેન્શનને નડી શકશે નહિ. વિશેષ મ્હારી ટેવ પ્રમાણે જમતી વખતે કોને મીઠું વધારે ભાવે છે અને કોને મરચું તે જાણવાની મને જેમ જરૂર લાગતી નથી તેમ પૈસા સંબંધે પણ અત્યારે કોને કેટલી જરૂર છે તે જાણવાની મને જરૂર લાગતી નથી, અને તેથી તે જાણવાની મ્હારામાં શક્તિ પણ નથી. પણ એટલું તો ખરું જ કે મ્હારા મિત્રને જરૂર હોય તો હું મ્હારાથી બનતી મદદ કરું અને તે સંબંધે મ્હારી જિંદગી હોય ત્યાં સુધી અને સંબંધ હોય ત્યાં સુધી તમે એકલા નિરાધાર છો એવું કાંઈ દિવસ લાગે તો લાગવા દેશો નહિ. આવું ન બને અને સોને બનતું પણ નથી. ન્હાની મ્હોટી વાતમાં મ્હારી સાથે છૂટ રાખશો.

કલાપીના પત્રો: મ. ન. દિવેદી ઉપરના

૮૫-૧

લાઠી ૩૦-૧ - ૯૭

પ્રિય મણિભાઈ,

મહાગ પત્રમાં આપે કાંઈ વધારે આશા જોઈ હોય તો હું તે બરાબર લખી શક્યો નહિ હોઉં. મહાગ હૃદયમાં વધારે ત્વરા છે, પણ આશાને બદલે વધારે તો નિરાશા છે. રમા આપના પરિચયમાં આવે, આપણે ત્રણ શોભનાની વાતો કરીએ તેટલા પરિચયમાં આવે, તે એટલી ઉદાર થાય કે મહારી ઇચ્છાને આનંદથી અનુસરે એ બધું આ જન્મમાં તો નહિ થાય. એ જ માર્ગ લેવાનો હોય તો મને આશા છોડી દેવાનું કહો. નિરાશ હૃદય, સૌ પાસાથી નિરાશ હૃદય પોતાને રુચતું કરે તેમાં તેને છૂટું મૂકો. એકની એક વાત લખતાં મને હવે અણુગમો થાય છે, અને કદાચ આપને પણ સાંભળી સાંભળી તેમ જ થતું હશે. જેનો અંત કાંઈ જ નહિ તેની વાતો શી? મહારા યશની, કીર્તિની મને કાંઈ જ દરકાર નથી. દુનિયાની વાતો કે દુનિયા કોઈને ક્યાં સ્પર્શ કરી શકે છે? એ તો શું છેક નકામી દરકાર નથી? પણ આપને મહારા યશની દરકાર છે, તો તે પણ સાચવી શકાય ત્યાં સુધી ભલે સંચવાતો. રમાની તૃપ્તિ ખાતર ખરું જોતાં મેં કાંઈ જ નથી કયું. તેની તૃપ્તિમાં હું મહારી જ તૃપ્તિ જોઈ શકતો, અને જે થયું તે બધું થયું. તે તૃપ્ત જ રહેવી જોઈએ એ કાયદાને હવે મહારું હૃદય નથી માનતું. તે શા માટે તૃપ્ત જ રહેવી જોઈએ? અત્યારે ક્યાં તૃપ્ત છે? અને એમ છતાં, હું આમ કહું છું ત્યારે પણ તેની ખાતર જીવ આપી દેવાની ઇચ્છા થઈ આવે છે.

પણ તેએ તે ક્યાં લે છે? મહારી બાજી અત્યાર સુધી સુધરેલી છે એમ આપ માનો છો પણ આથી વધારે બગડેલી બાજી કંઈ હશે? રમા કદાચ આપને મળશે, કદાચ ગુરૂ તરીકે આપને પૂજશે. પણ એ હૃદય કદિ પણ ક્યાંએ પૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ નહિ થાય. એની શ્રદ્ધામાં મને આશા નથી. હું એકલો થાકી ગયો નથી, તે પણ મહારી આવી સ્થિતિથી અને તેની પોતાની હાલની સ્થિતિથી છેક થાકી ગઈ છે. આમ કે તેમ ગમે તેમ કાંઈ છેડો લાવવા, આજ કાલમાં લાવવા, મહાઈ હૃદય પુકારી ઉઠ્યું છે. અને રમા પણ કાંઈ ઉતાવળ બતાવે છે. આ વાતનો અંત ક્યાં? વગર વાકે મળેલી શિક્ષાનો છેડો ક્યાં? શું એ છેડો કેદીના જ હાથમાં નથી? મને કોઈ અમુક સમય બતાવી શકશે? રમા પાસે પણ મેં માઈ હૃદય ખુલ્લું મૂક્યું છે. વર્ષો થઈ ગયા. કશી દયા મળી નથી. એક પણ લાગણી મહારા વિચાર તરફ વળી નથી. નજીબાઈની એવી એક પણ ક્ષણે આવી નથી. હવે નહિ આવે. આવશે તો તેને કેટલાક યુગો જોઈએ. યુગો સુધી હવે હું રાહ જોવા માગતો નથી, જોઈશ નહિ. મહારો સવાલ તો “આજે કાંઈ થઈ શકે તેમ છે? કાલે કાંઈ થઈ શકે તેમ છે?” એ છે. મને મહારી થયેલી તે આપો એ હું ક્યાં કહું છું? મને કોઈ જોડેલી નિરાશા પણ નહિ આપો? મહારે માટે મહારા બધાંએ નિરંતરનું સહન કરવું જ નિરંતરું છે એ જાણી મને બહુ આનંદ થશે. મેં બધી આશાઓ રાખી હતી. આવતા જન્મ જેવી જૂડી જૂડી આશામાંએ આનંદ મળ્યો હતો. લાંબી આશા હવે નથી જોઈતી. એ લાંબી આશામાં કશો સાર નથી. ‘Nothing venture nothing have.’ કાંઈ સાહસની જરૂર છે. ડહાપણથી હું કંટાળી ગયો. પણ આપ કહેશો, ઈચ્છીશો તેમ જ રહેવાશે ત્યાં સુધી રહીશ. હવે તો આ છેલ્લી જ વખત બધું કહી દેતો હોઉં એમ લાગે છે, અને કહેવાનો કાંઈ આરો નથી. આપનું જે થયું છે તેનું આપ જાણો.

આપનો
સુરસિંહ

૮૬-૨

લાઠી ૬-૧૧-૬૭

બહાલા મહિભાઈ,

કાંઠ નિરાકરણ, કાંઠ અંત — નિરાશામાં કે ઇષ્ટપ્રાપ્તિમાં ગમે તેમ પણ આ લાખા વર્ષોની આશ્વાનો હવે નિકાલ; તેને માટે રમા અને હું બંને બહુ દિવસથી આતુર છીએ. રમાને આ શિર પર લટકતી તલવાર અસહ્ય લાગે છે. અને બહુ ઉદાસ રહે છે. તેની અને મહારી પોતાની ઉદાસીનું મહારા હૃદયમાં કાંઠ બહુ દર્દભર્યું મિશ્રણ ધોળાયા કરે છે, મને કશા ઉદમમા રસ પડતો નથી. શાન્ત વિચારમાં રહેવા ટેવાએલું હૃદય તે ક્યાંએથી મેળવી શકતું નથી અને ઝિંદગી એક મોટા બોઝારૂપ થઈ પડી છે.

અમે કાલે રાત્રિએ અમુક અંતર આવવાના વિચારોમાં ત્રણ ચાર કલાક બેઠા હતાં. સહજ વાતોમાથી ગંભીર વિચારોમા આવી પડ્યાં હતા અને કશા અંત પર આવ્યા નથી — આવી શક્યા નથી, હું નથી આવી શક્યો — પરંતુ નિકાલનો એક માર્ગ શોધાયો છે એ માર્ગ, ફેસલાનું એ બિન્દુ શોખના અને હું જૂદા પડ્યા તે જ દિવસે મળી ગયેલ હોત, એમ જ થવું જોઈતું હતું; તેને આટલા વર્ષો થયા તેથી મહારી ચોક્કસ વિચારો પર વિચાર કરવાની બુદ્ધિનું બહુ જ હલકું મત બંધાયા વિના રહેતું નથી. મને લાગી આવે છે કે હું ગમે તેવા સુંદર, ગમે તેવા ભવ્ય, પણ વ્યર્થ સ્વપ્નોનો આદમી છું, દુનિયામા જેની બહુ જરૂર છે તેથી હું હતભાગી છું પણ તેને માટે કશું દુઃખ નથી. હું મહારા સ્વપ્નમાં સુખી છું તે સંબંધે ફરિયાદ કરવા જેવું કાંઈ જ નથી.

પણ કાળ જવાથી ચાલતી બાબતમા હું વધારે મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું. એક બિના એવી બની ગઈ છે જેણે મહારી બાલાને અન્યની બનાવી દીધી છે. પરંતુ કાળ જવાથી કાંઠ લાભ પણ થયો છે. અમારા પ્રેમની કસોટી લેવાઈ છે. જે પ્રેમમાં બલ વાપરી શકે છે તે જ પ્રેમને લાયક છે. હું શું કરી શકીશ અને જેને મહાઈ હૃદય અર્પાયું છે તે શું કરી શકશે, અમે બંને શું કરી શકીએ

છીએ તે નિરુપવાનો અમને સમય મળ્યો છે; આપાસે પ્રાપ્ત થયેલ અમને મધુતર થઈ પડશે — જે પ્રાપ્ત થશે તો.

બધી બાબતોને, બધાં સ્વપ્નને કારે મૂકી ‘તે મને ચાહે છે?’ એ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ ઉત્તર મને મળવું જોઈએ અને ‘હું તેને ચાહું છું?’ તેનું સ્પષ્ટ ઉત્તર તેને મળવું જોઈએ. એટલું થયા પછી જ કાંઈ ગતિ કરવી યોગ્ય ગણાય. મહારા સિવાય અન્ય કોઈ તે ઉત્તર મેળવી શકશે નહિ. મારે એક વખત તેને મળવું જોઈએ. રમા તેવી સગવડ કરી આપશે. જે આનંદ અને જે મુશ્કેલીઓ અમે સાથે રહીએ તો અમને મળે તે બધું મહારે તેને સ્પષ્ટ સમજાવવું જોઈએ. તે કેટલી તૈયાર છે અને હું કેટલો તૈયાર છું તે ત્યારે જ જાણી શકાય. તેને મળવું એ બરાબર પરંતુ તે તૈયાર જ છે એમ સમજી મહારે મહારી બધી તૈયારી કરી લીધા પછી જ તે પ્રસંગ યોગ્ય જોઈએ. તેને વ્યર્થ જખમ હવે ન આપવો જોઈએ.

તે તૈયાર છે એમ સમજતાં મહારે કેટલી તૈયારી રાખવી જોઈએ તેના વિચાર પણ મેં યિછાનામા ઘોળ્યા હતા.

તેનો પિતા, તેના સંબંધીઓ ખવાસ જેવાં હલકાં નથી અને શોભના મહારી થાય છે એટલું સમજતા આબરૂની ખાતર તેઓ તેનો પ્રાણુઘાત કરે તેવી લાગણીનાં તેઓ છે. તેણે ‘હા’ એટલું કહ્યું તે ક્ષણથી જ તેને મહારી કરી લઈ તેના શરીરને સહીસલામતીમાં મૂકી દેવું જોઈએ. મહારા પોતાના અંગ પર કશો ઘસારો થાય એ ન બને તેવું છે. અને બને તો માણસ સામે માણસ હોય તેમાં કશો વિચાર કરવા જેવું નથી. મહારા પર આવનાર જેટલો સહીસલામત હશે તેટલો તો હું હૃદય જ. અમે બંને સહીસલામત હોઈએ જ, તેમાં કશી શંકા રાખવા જેવું નથી. પરંતુ એક બીજને જ વિચાર કરવાનો છે. તેઓ કદાચ આત્મઘાત કરે તેને માટે વિચાર કરવા હું બંધાયો છું? ત્યાં રાજ્યનો કાયદો જેટલી અન્ય માટે સંભાળ રાખે છે તેટલી રાખતો જ હશે અને વિશેષમાં મહારી પણ ખાસ સંભાળ હોય જ. તેમ છતાં એવું કાંઈ બને તો આબરૂ સિવાય કશું જાય તેમ નથી અને તેની તો પરવા બહુ કાળથી ખોઈ

છે. હું આ વાત આટલી હલકી ગણું છું એમ આપ માનશે નહિ, મહારી શોભના તેના પોતાના રક્તનાં સંબંધીઓના રક્તમાથી મને મળે એ મને કેટલું દુઃખ થાય? પણ એની વધારે દરકાર રાખવા, એમ થતું હોય તો મહારે અટકવું જ જોઈએ. એવો ક્ષણ વાર પણ વિચાર કરવા હું બંધાયો નથી એમ મને લાગે છે. અને તે ન જ અને એવી બધી બાજતોમાં એ તે અને જ તો ભલે અને એવા નિર્ણય પર હું આવ્યો છું.”

નિર્ણય કાંઈ ઘાતકી લાગતો હશે પણ એમ નથી. મને એ લોકો પર બહુ દયા છે. કાંઈ ડર છે તો વિશેષ તેના પિતાનો છે. તેનો પિતા કેવો હતો? અને કેવો છે? યૌવનમાં છેક વ્યભિચારી હતો. અત્યારે જ્યારે દાત પડી ગયા છે ત્યારે પણ પોતાની પુત્રી જેવડી સ્ત્રી હમણાં જ પરણી આવ્યો છે. પોતાની જુની સ્ત્રીથી અસંતુષ્ટ હોય તો પણ આવી વયે શું પુરુષો સ્ત્રી વિના નથી રહી શકતા? આવી વર્તણૂકના માણસને મહારા આવા પ્રેમની આડે આવવાને કશો જ હક નથી.

રમા મારી સાથે નહિ રહી શકે એ તેનો નિર્ણય છે. મહારાં બાલકો અને તે મહારાથી જૂદા થશે. રમા ભલે જૂદી થાય પણ મહારું હૃદય તેનાથી નહિ જૂદું થાય. તે શોભનાથી ડરે છે. મને તો એ બંને મહારી સાથે હોય તેમાં ડરવા જેવું કશું ન જ લાગે. પણ રમા જેને પોતાની અને પોતાનાં બાલકોની સહીસલામતી ગણતી હોય તે મહારે તેને આપવી જ જોઈએ. તે સંબંધે તેણે શું કરવું તે તેની મુખત્યારી ઉપર જ રહેવું જોઈએ. હું તેના પતિ તરીકે આશા કરું તો તે અમારી સાથે રહે પણ તે મેં કદિ કર્યું નથી અને કરી શકીશ નહિ. હા! તે મને છોડી ચાલી જશે! ધડીક જિંદગી કડવી થઈ જાય છે. મહારી રમાના અશ્રુમાથી મળતી મહારી ગમે તેવી શોભના પણ મને આ આખી જિંદગી સુધી ત્યજ દેવા જેવી લાગે છે, નહિ નહિ; તેનો વિયોગ આખી જિંદગી સહી લેવા જેવો લાગે છે. પરંતુ રમામાં મેં બહુ મહોટી આશાઓ રાખી છે અને હજી રાખી શકું છું. શોભનામાં મહારી કંઈ ઊંચી આશા ન

હોય? તે તેની દાસી જ રહેવાની, તેનું હૃદય રમાને પૂજતું જ રહેવાનું એને માટે મહારા પોતાના હૃદય જેટલી જ તેની ખાતરી છે. તેને તેટલી ઉદાર તો બનાવી શકીશ.”

ગમે તેવું અજ્ઞાન આશક હૃદય ગમે તેવા ગંભીર માશૂક હૃદયના ગાંભીર્યનો કાંઈક અંશ સમજી જ શકે છે અને આશક હૃદય માશૂક હૃદયને પણ પોતાનું ગાંભીર્ય સમજાવી જ શકે છે. પ્રેમ વધારે નહિ તો દયા તો મેળવે જ. દયા દર્દને સાંભળે તો છે જ. કર્ણ મળ્યો, સંભળાયું એટલે શું નથી થઈ શકતું? પ્રેમી સાથે હૃદયને મોકળું મૂકતાં આપણે બ્રહ્માંડના મધ્યબિંદુએ આવી જઈએ છીએ જ્યાંથી સર્વ જોઈ શકાય છે અને સર્વ બતાવી શકાય છે. શોભનાનું હૃદય કેમ ઉદાર ન થાય? જ્યાં મહારી દષ્ટિ પડે ત્યાં તેની કેમ ન પડે? મહારૂં હૃદય અને મહારો આત્મા મેં તેના ક્યાં છે કે નહિ? જો ક્યાં હોય તો બીજો સવાલ રહેતો જ નથી. અને પછી રમાના આવા ભક્તને રમા કેટલા દિવસ ત્યજી દેઈ શકશે? ફરી અમારા મકાનમા આવી વસવા અમે નિત્ય તેના પગ પર આસુ રેડશું. એ અશ્રુ હૃદયના જ હશે તો શું રમા અમારાથી તસુ પણ દૂર વસી શકે? તે એવી હૃદય વિનાની નથી. તે મહારી શરીર છે પણ તેનાથી પોતાનાં બાલકો કેમ છોડ્યાં છોડાય? હું તેના વિનાનું મહારૂં ઘર કહી શકતો નથી. પરંતુ હું પત્થર જેવો થઈને એવા નિર્ભય પર આવ્યો છું કે એ પણ સુખે થાય એ જ ન્યાય છે. મહારી રમાની ખાતર મહારી શોભનાને ઝિંદગીભર દુઃખમાં રાખવા મને દશેા હક નથી. હું કાંઈ ન કરું અને તે બિચારી બાલા માટે એક પણ આશા નથી ત્યારે રમા માટે આશા છે. વળી રમા જાય એ મહારી ઇચ્છા તો નથી જ, મહારી ઇચ્છા તો એથી ઉલટી જ છે. રમા મહારી સાથે છે તેમ જ રહે અને શોભના મહારાથી દૂર અન્ય મકાનમાં રહે એવી ગોઠવણ પણ રમા આગળ હું ધરું છું. એમ થાય તો મને પૂર્ણ સન્તોષ છે પરંતુ અન્ય સ્ત્રી આવે અને પછી એવી રીતે રહેવામાં કાંઈ રસ નથી એમ તે માને છે. તે માને છે કે અમુક સમયે મહારી બદલાઈ ગયેલી લાગણીથી અને

તેના પોતાના જલદ સ્વભાવથી જૂદા થવાનું જ પરિણામ આવે. આમાં હું તો રમાને હક અને હુંકી દૃષ્ટિ જોઉં છું. તેના જલદ પણ શુદ્ધ સ્વભાવ મને કદિ આકરો લાગ્યો નથી અને લાગવાનો નથી, તેમ મહારી લાગણી અત્યારે પણ ફરી નથી તો તેના આવા ઉપકાર નીચે આવ્યા પછી તો નહિ જ રહે. હું હૃદય કેવી રીતે ખતાવી શકું ? મહારાથી તેને માટે જે કાંઈ થઈ શકે તે કરવા હું તૈયાર છું તો પછી રમા તરફની મહારી ફરજ હું બળવી ચૂક્યો છું અને લાગણી પોતાની ફરજ મૃત્યુ સુધી બળવા કરશે એવી આશા રાખું છું.

હાલ તુરત રમાને આપ સમજાવી શકશો એવી આશા રાખશો નહિ અને શોભનાનાં સંબંધીઓ — રમાના એ નિમકદલાન પશુઓ — કોઈથી પણ સમજે એ આશા પણ રાખશો નહિ. રમા પોતે તેઓને સમજાવવા મહારી ખાતર તૈયાર છે પણ તેની પોતાની એક અક્ષર પણ બોલતાં હિંમત નથી ચાલતી કેમકે ત્યાં તેને બિલકુલ આશ્વા નથી. તો પણ આપ આશા આપી શકતા હો તો તે પર જીવવા હું તૈયાર છું એક ગૃહસ્થ તરીકે આટલા વિચારો ક્યાં પછી મહારી રાજની સ્થિતિની ફરજ તરીકે પણ બે વિચાર કરવાના છે.

રમાને દુઃખ અપાયુ જાણી અહીંના કામદાર બેદિલ થાય અગર ચાલ્યો જાય. રમા એમ જ થશે એમ માને છે. હું કાંઈ ચોક્કસ કલ્પના કરી શકતો નથી. મને એવો પણ વિચાર આવે છે કે તે મહારો પક્ષ શા માટે ન લે ? તેને મહારા જેવા અનુભવ છે. અન્યના પ્રસંગમાં આપવીતી ભૂલી જાય તો તેની એટલી બધી ફરકાર શા માટે હોવી જોઈએ ? રાજ્યમાં કદાચ એક મહોટો ફેરફાર કરવો પડે પણ તેથી શું ? એજન્સીમાં હું અસ્થિર વિચારને કદી દેખાઉં તો તેથી પણ શું ? એજન્સી ધક્કર નથી એ એક એવી તલવાર છે જે તેનાથી ડરનાર માટે તલવાર જ છે અને જ્યારે તેનો ડર ગયો ત્યારે એક નેતરની સોટી પણ નથી. રાજ્ય અન્ય કારભારીથી પણ ચાલી શકશે. હાલના કારભારીને આવી રીતે જવાનો કદાચ પ્રસંગ આવે તો મને દુઃખ થશે. પણ એ બહુ નથી.

કારભારી તરીકે તે જેવો કારભારી હતો તેવો જ રાખવા હું પોતે તો તૈયારજ છું.

પરંતુ એક બાબત બહુ સખત છે. મેં તો તેને પણ ફેંકી દીધી છે પણ તેમ કરવામાં હું અંતઃકરણનો પ્રતિધ્વનિ મેળવી શક્યો નથી. ત્યાં હૃદય ચીરાતું હોય તો ચીરી ફેંકી દેવા પણ મ્હારે તૈયાર રહેવું જોઈએ એમ મને લાગે છે. જે કાળ ખોવા દીધો તેણે એક આજ બિના ઉત્પન્ન કરી છે અને તે જ મ્હોટી અને જરા ઠેરવા જેવી છે, અહીં ધર્મસંકટ છે.

અન્યની સ્ત્રીને ઉપાડી જનાર રાજા પ્રજાને કેમ ન્યાય આપી શકશે? પ્રજા એવા રાજા પાસે શી આશા રાખી શકે? મને તેમ કરવાને શો હક છે? હું નયજો બેદરકાર રાજા છું; મ્હારા રાજ્યમાં નિત્ય કેટલા અન્યાય થતા હશે તે પણ કદાચ હું જાણતો નહિ હોઉં એવો મૂર્ખ છું છતાં અન્યાય થતો હું જોઈ શકતો નથી અને અન્યાય કરતા મને અત્યંત ત્રાસ આવે છે. આ બિના કાયદા આગળ મૂકી હોય — તેના વર ન સમજે તો જે બનવા સંભવ પણ છે — તો ચુકાદો મ્હારા ગેરલાભમા થાય. અન્યની બાબતમાં હું પોતે પણ તેમ જ કહું. ત્યારે મ્હારા સ્વાર્થની ખાતર કે શોભનાની ખાતર પણ હું અન્યાય કરું? મ્હારે હાથે જ જાણી જોઈને હું અન્યાય કરું? સમાજના ધારાને જોતા તો તેમ કરવાને હું અધિકારી નથી પરંતુ સમાજ કરતાં ઇશ્વર મ્હોટો છે. પ્રભુ પાસે આ હકીકત મૂકાય તો શું મ્હાઈ કૃત્ય વાળખી ન ગણાય? તે બાલાની ખાતર જન આપવા કોણ તૈયાર છે? તે બાલા કોને ચાહે છે? તેનો હાથ કોને સોંપાવો જોઈએ? શું સમાજે મ્હાઈ જ હતું તે લૂટી લીધું નથી? અન્યાય મને વધારે નથી મળતો? તેનો એ પતિ શું આબરૂની ખાતર જ પોતાનો દાવો આગળ કરતો નથી? એથી વિશેષ શું? તેની સ્ત્રી મને ચાહે છે એટલું જાણતાં તો તે તેનો નાશ કરવા તૈયાર થશે. પ્રેમ ક્યાં છે? પ્રેમના પદાર્થને શું દુનિયાની ઉપાધિ લૂટી જશે? મને મારો હક તે બાલા પર વધારે લાગે છે. મ્હાઈ અંતઃકરણ પણ એવી જ સાક્ષી પૂરે છે. મને લાગે છે કે મ્હારી પ્રજાને એ

પગલું ભર્યા પછી પણ હું અત્યારે ન્યાય આપું છું તેવો જ આપી શકીશ લોકો અન્યથા દેખશે તો ભક્ષે દેખે. લોકો શું જુએ છે તે જોવાને હું બંધાયો નથી. એઓ જે જુએ છે તે ખોટું છે એટલું હું હંમણું રાખું છું તેથી વિશેષ કાળજી રાખીને બતાવી આપીશ. પણ આમાં એક વાત હજુ છે જે હૃદયમાં ખટકે છે હું શોભનાને મેળવવામાં મહારી રાજની સ્થિતિનો ઉપયોગ કરું છું. અન્ય કોઈ કદાચ તેમ ન કરી શકે તેટલો હોત. પણ જે સ્થિતિએ મને ખરું જોતાં બધી મુશ્કેલીમાં નાખ્યો છે તે શું એક વખત પણ હૃદયની વાતમાં ઉપયોગી ન થાય ? એ સ્થિતિનો ઉપયોગ કરવામાં અન્યાય શું છે ?

પરંતુ કદાચ આ બધા માહેનું કશું જ ન બને. કદાચ આમ થશે અને તેમ થશે એ બધી કલ્પના જ હોય હું તો આ બધા વિચાર કરતો ન હતો, એ વિચાર મને આવતા ન હતા. હું જાણતો હતો અને હજુ જાણું છું કે દુનિયાના તોશાન પોતાની મેળે શમી જાય છે અને જે તોફાન આવશે તો તેનું ત્યારે જોઈ લેવાશે. રમાએ આ વિચારો આપ્યા છે. તેણે આપ્યા તેનો મેં નિકાલ કરી નાખ્યો પરંતુ તે સાચી છે. આ બધા વિચારો કરવાની જરૂર હતી. આપ પણ કરશો.

પણ તે બાલાનું હૃદય જ મને નહિ ચાહતું હોય તો ? મહારા તરફ હવે તેને ધિક્કાર આપ્યો હશે તો ? અહો ! એક વખત જોને હૃદય ચાહતું તેને છેક ધિક્કારવા જેવી સ્થિતિ કેટલાં દરો પછી આવે છે ? મને તે સ્થિતિનો અનુભવ નથી પણ હું કલ્પી શકું છું કે પ્રેમ ધિક્કાર થઈ જાય ત્યારે હૃદય હજારો વખત ચીરાઈ જતું હશે. એ ધિક્કાર કેટલો બધો દવા જેવો છે ? અને હું તો એ ધિક્કારને લાયક જ છું. કદાચ મારાના શરમથી હવે તે મહારી થવા નહિ ઇચ્છે એ સ્થિતિમાં તેને મૂકનાર હું જ છું. તેને માટે હું સિવાય બીજા કોને શિક્ષા થવી જોઈએ ? તે મને નથી ચાહતી એ માનતાં મને બહુ વર્ષો જોઈશે અને એટલું સમજાયા પછીએ શું ? હું તેને નહિ ચાહતો હોઉં એ આ ઝિંદગીમાં તો ન બને તેવું લાગે છે. હું તેનો ફરી થઈ રહીશ. બધા સ્કૂલ વૈભવને ફેંકી દેશિ. તેની એક

છબી રમા પાસેથી માગી લેઈશ. શું રમા મને છેલ્લે એટલું નહિ કરાવી આપે ? મહારાથી જીવાશે તેટલું હું જીવીશ. નહિ જ જીવી શકાય તો મરી જવું એ વાત બહુ ટૂંકી છે પણ હું શા માટે મરીશ ? મહારી જિંદગી રસ વિનાની નહિ હોય.

મેં આપને બહુ ઉપાધિમા નાખ્યા છે. પરંતુ ‘યારી મસ્તોની ખુવારીની તૈયારી છે.’

આનું ઉત્તર લખવા આપ ચિંતામાં પડશો નહિ. કાંઈ ચોક્કસ વિચારો આપને આપવાનું પ્રાપ્ત થતા તે મેં કર્યું છે. હું ફરી ઉતાવળ કરું છું એમ માનશો નહિ.

સર્વદા આપનો

સુરસિંહ ”

રમાનું મહારા ઘરમાં મેમાન જેવું લાગવું તે — મહારી સાથે રહેવા કપ્પલ થાય તો જ કાંઈ કરવાનો નિશ્ચય — આ મહારા કિહ્વારો જોઈ આનન્દ થાય છે. મેં અગાડી આનન્દથી અભિસારિકાનો મધ્યરાત્રિએ સ્વીકાર કરવાને અને અભિસાર સાધવાને પ્રેમને કાંઈ બલામણુ જેવું જ કહેલું છે. ખરું જ છે કે એમા દુનિયાને કશી હાનિ નથી અને દુનિયાને ફરિયાદ કરવાનો કશો હક નથી. પણ એ ચોરી જ છે. અને પ્રેમ શું એ કાર્યથી શરમાતો નથી ? વધારેમાં વધારે માનવીનું શુભ કરવાની નીતિ આ ચોરીને પોતાના કાયદાની એક પણ કલમથી અટકાવી શકતી નથી. પણ પ્રેમ તો આવે પ્રસંગે બીજું જ ફરમાન કરે છે. ભક્ત દેવને ખુલ્લી રીતે પૂજે. ભક્તિમાં શરમ કે સંકોચ એ પાપ છે. પ્રેમી પ્રેમ સિવાય બીજી બધી બાબતોમાં બેદરકાર હોવા જોઈએ કેમકે તેને બીજી કાંઈ બાબત જ છે નહિ. તું અન્યની સ્ત્રીને અને તે સ્ત્રી તને ચાહે જ છે તો તે સ્ત્રીના વર પાસે આવેા દાવો કરવાની — “તારા કરતાં મહારો હક તે પર વધારે છે, ન માને તો લે હાથમાં તરવાર” આ વર્તણૂક દુનિયાને ગમે તેટલી હાનીકતા હોય પણ પ્રેમને તો શોભાવનારી છે.

કલાપીના પત્રો: પ્રકીર્ણ

૮૭-૧

લાડી ૨૫-૭-૬૨

સ્નેહી,

“ દુઃખ આપવું, ” એ જ વિધિ હાલ લઇ બેઠો છો, તો દ્રઢ ધૈર્ય રાખવું એ જ આપણી સજ્જત ટેક હોવી જોઈએ. ધૈર્ય અહણુ જોણું કર્યું તેને દુઃખ જ નથી. દુઃખ થયું છે તેમ લખ્યું પણ તેમ લખવું એ મ્હારું કર્તવ્ય નથી. દુઃખ વિચારથી થાય છે તો દુઃખી વિચાર છોડી દેતાં દુનિયામાં આનંદી વિચાર જ્યાં થોડા છે? — તેનું અહણુ કરવું. “ સત્યસે ભલી વિપતડી, જો થોડે દિન હોય. ” આ તો કસોટીનો વખત છે તેમાં નરપણું નહિં બતાવાય તો ક્યારે બતાવાશે ?

દુઃખ શું છે? સ્નેહી તો દુનિયામાં એક જ રાખવો — તેને જ દુઃખે સુખે દુઃખી સુખી થવું. ખીજ તો બધી મૃગતૃષ્ણિકા છે.

આ તો હજી જીન્દગીની શરૂઆત છે, અને કદી છેડા હોય તોય પણ શું થયું? જ્યાં સૌ ગયા છે ત્યાં સૌ જશે.

આ બધું સાચું છે તો મૃતક પાછળનું કલ્પાત જુહું જ છે અને જે જુહું છે તે ડાહ્યા માણસે તજવું જોઈએ. મેં કહ્યું કે સ્નેહી એક જ હોય અને તે સિવાય અચળ અને છેવટ સુધી ખીજનું કાઢ સુખ દુઃખ આપતું નથી. આમ જ છે તો દુઃખ વ્હોરી લેવું ન ધટે. હું શું લખું? ભાઈ — મ્હારું હૃદય પણ હવે હાથમાં રહેતું નથી. વિધિનો છેલ્લો ધા બહુ સામે છે. મ્હારી શિખામણુ.

પોથીમાંનાં રિંગણાં થાય છે. પણ નિરૂપાય માણસ બિચારું શું કરે. હવે ત્યારે મહારી તો એટલી જ બલામણ કે સુખી રહેવા યત્ન કરવું.

લી૦ એન્

દુઃખી સ્નેહી

✓ ૮૮-૨

લાઠી ૨૭-૭-૬૨

ભાઈ—એ—ભાઈ,

કાં, શું છે? આટલું બધું શું? સ્નેહી ન વધારવા, સ્નેહ વધારવો. શા માટે શોચ કરવો? સ્નેહીનો ધર્મ છે?

“શાને શોચ સળગાવે જીવડા, ભેદ પામર નવ પામે રે” એકના એકવિધ તો શું પણ એકાણું થાઓ — ઇશ્વર એટલું તો કરજે. (તથાસ્તુ). ગયાનો શોચ શો? આવતાની ચિન્તા અને સ્નેહ ક્યાં ઓછો છે? સ્વપ્નની માફક જન્મી દોડી ગયેલ જીવને માટે દિલગીરી ને ગમી કાં કરીયે? ના ના, ભાઈ એવા ડાહ્યા ન થઈયે. ઇશ્વર સાથે માણસનો કળયો? ડાહ્યા દીકરાએ બાપ સાથે કળયો કરવો?!!! તમારો ધર્મ તો આ વખત અમળા માતાની સંભાળ રાખવાનો છે. તમારા આંસુ એ વગર આંસુએ લોઈ શકશે? શોક પાછળ રાખજો. આપણે ત્રણ મળ્યું ત્યારે ભેટી ભેટીને રડીશું, વાતો કરતા રડશું, સુતા રડશું અને ઉઠતા રડશું. આખો મેળવી થોડો કાળ રેવાને રાખવો પડશે; પછી કાંઈ છે?

લી૦ એન્

સુરખ ભાઈ

૮૯-૩

લાઠી ૨૦-૧-૬૩

સ્નેહી ભાઈ,

આ રાજ્ય — દુનિયાની જાનજળ, અને ખાસ આ યુગ, અને તેમાં પણ આ અવસ્થાએ કોઈ વિચિક્ષણતા ને વિચિક્ષણતા શિખવે તેવું છે.

માફ કરશો કે હજી સુધી હું પત્ર લખી શક્યો નથી. આ પત્ર પણ કેવી ઉતાવળથી લખાય છે તે આપ જાણી ગયા હશે.

શુભચિન્તક તમારો,

સુરસિંહ

૯૦-૪

લાઠી ૧-૩-૯૩

સ્નેહી,

પત્ર મળ્યું. વાંચી આનંદ થયો.

રાજ્ય સોંપાવાનું મોડું થયું તેની કાંઈ પણ લાગણી મહારા હૃદયમાં છે જ નહિ. એ કાંઈ બહુ જરૂરની બાબત નથી; અથવા જરૂર છે તોપણ તેની મને દરકાર નથી. મને સત્તાનો લોભ નથી. સત્તા એ સુખ નથી પણ દુઃખ છે ... સાદીમાં ને આશીઝમાં હાથી ગધેડાનો તફાવત છે તો હાથી કોણ છે અને ગધેડો કોણ છે ? આપણે કાંઈ બરાબર તરણુમો કરવો નથી, પણ એના વિચારોમાં આપણા વિચારો બેળવી કાઢ્યો કરવાના છે. માટે અહીં આવો ત્યારે સાદી અને આશીઝ બંને લાવશો... ..

લિ. શુભચિંતક
સુરસિંહના રામરામ

૯૧-૫

લાઠી ૪-૩-૯૩

સ્નેહી,

તમારું તા. ૨ નું પત્ર મળ્યું. વાંચી આનંદ થયો. ‘કાચી મળ અને પાકી દિલગીરી’ વાંચવા મને મી. બી.મને કહ્યું હતું, અને તે ચોપડી એમણે મને વાંચવા આપી હતી, પણ વાંચ્યા બાદ એ પુસ્તક મને પ્રેમમય લાગ્યું તેથી ખાનગી લાયબ્રેરી માટે મંગાવ્યું. નવલકથા વાંચવાથી તમો લખો છો તે જ સ્થિતિ થાય છે પણ હૃદય નરમ, દુનિયાદારીના ઝપાટામાં બેદરકાર અને વિરક્ત — સાત્ત્વિક — થાય છે. અને તે જ મહારા હૃદયનાં સત્ત્વ હોવાથી આવાં પ્રેમમય નવલ-પુસ્તકોનો રસ તેમાં દુધ સાકરની માફક મળી જાય છે. મહારૂં હૃદય જ કર્ણાતુ બન્યું છે અને તે રસ જ પ્રેમ છે. પ્રેમ એ બ્રહ્માંડનું જીવન છે. મને “ટ્રેન્ડિ” — કર્ણ વાંચવાનો શોખ છે. હું સોમવારે ઘોઘે જઈશ. સાથે “રોમીયો જુલિયટ” અને “ઓથેલો” તેમજ બીજાં ઇંગ્લેન્ડ ગુજરાતી કેટલાંક પુસ્તકો લેઈ જઈશ. તમે કહો છો તે પુસ્તકો આપણે મળશું ત્યારબાદ મગાવશું.

“ વિલાયત જવાનો વિચાર સારો છે ” એ બેદરકાર વાક્ય ખોટું છે પણ “ ઉત્તમ ” છે — “ ઉત્તમ ” શબ્દ ત્યાં બરાબર છે.

લિ૦ શુભચિંતક

સુર સ્નેહી

૯૨-૬

લાઠી ૨૮-૩-૯૩

સ્નેહી બાઈ,

આપનું પોસ્ટ કાર્ડ મળ્યું. કવિતા મોટી મોકલાઈ તેનું કારણ એટલું જ છે કે એક નવી કવિતા કરવામાં હતો, પણ તે બની શકી નહિ. એ બાબતમાં મને નવાઈ જેવી ટેવ છે. કવિતા કરવાનું સાંભરે અને જે રસનું કાવ્ય હોય તે રસમય જ હૃદય હોય તો એવીશ લીટી પાંચ મીનીટનું કામ છે, અને તેવા હૃદયના વેગ વિના હું કવિતા કરતો જ નથી. તો પણ આપ એક એવું કાવ્ય—સ્રગ્ધરા વૃત્તનું — “ એક પ્રેમમય પ્રભાત ” વાંચશો, અને તેને કયો નંબર આપો છો તે લખશો.

અત્ર કુશળ તત્તારવું.

લી. આપનો

સુરસિંહ

૯૩-૭

લાઠી ૧૩-૮-૯૩

બહાલા જીવન,

તમારો કાગળ એક આજે અને એક ચીઠી તમારા પિતાશ્રીના કાગળ સાથે મળ્યાં.

કૌંટરબરી પોએટ્સ માટે લખ્યું તે જાણ્યું. મુરનાં કાવ્યો તો ઘણાં સારાં છે. “ The fire-worshippers ” વાંચ્યું. પ્રેમના દુઃખની પરાકાષ્ટા છે. અરેરે ! જેના મગજમાં કાંઈ પણ કાવ્યશક્તિ હશે એ બધાં જ દુઃખી હશે ? રડતો શેલી, રડતો કીટ્સ, રડતો ડેંટી, રડતો મુર — બધા જ રડતા ! ? ખીચારાનાં કલ્પનાનાં પ્રેમી તેઓને સ્વર્ગમાં પણ નહીં લાધે ? હું તો એમ જ માનું છું કે

“ પ્રેમ ” એ “ રહવું જ ” છે. પ્રેમી મળતાં નથી અને મળે છે તો તુરત એક પાંખ તુટી જાય છે. કવિઓનાં પ્રેમી તરફથી દુનિયાનાં પ્રેમી — સાચાં પ્રેમી — તરફ દૃષ્ટિ કરે તો ત્યાં પણ તે જ ! ખીચારે ત્રિપાઠી, ખીચારે દાઝરાજ.

કુસંપનો સજો આપણા દેશમાં શું કરશે તે ઈશ્વર જાણે. હીંદુઓ મરજીને અને મુસલમાનો શિવાલયને ક્યારે પૂજતા થશે ? અરે ! હીંદુઓમાં પણ ક્યાં સંપ છે ? સ્વદેશીઓમાં વાધ અને પરદેશીઓમાં બકરાં ! ઈશ્વરની ધારણા તે જ જાણે.

હાલ હું “ ફિક્કટી સેલેઝેટ મેન ” તું બાષાંતર લખું છું. બકલનું બાષાંતર તૈયાર કરનાર કોઇ નર જાગ્યો છે તેથી તે કામ મુકી દીધું છે. આ લખવાના કામમાં દરરોજ રાા કલાક ગાળું છું. બપોરે ત્રણ કલાક કામ કરું છું. એક કલાક કાવ્ય, એક કલાક સંસ્કૃત અને એક કલાક હાલ ‘ એમિનન્ટ ઇન્ડિયન્સ ’ વાંચું છું.

લી૦ સ્નેહાધીન

સુરસિંહ

૯૪-૮

લાઠી ૧૨-૬-૯૩

વહાલા,

પત્ર મળ્યું. શું મહારું પો. કા. નથી મળ્યું ? તાર નથી મળ્યો ? એવું કેમ બને ? મળ્યાં હોય તો પછી નકામું રૂદન શામાટે ? વહાલા, રાજને મિત્રની તલબ કાં તો હોતી નથી, અને હોય છે તો મહારા જેવા કોઈક જ ભાગ્યશાળીને મુખિત મળી આવે છે. તમે લાઠીના ઠાકોરને નથી ચાહતા પણ સુરસિંહને ચાહો છો. સુરસિંહના ગુણને પણ નથી ચાહતા કેમકે એક મહાત્મા લખે છે કે “ ન જોએ પ્રીતિ રૂપ, ગુણ, ધનને — નજર લાગી એક પલકમાં, હૃદય ગળી બન્યાં દાસ, રટન ‘ તું તું. ’ ” એવા સુરસિંહ તને ઘણા મળશે પણ સુરસિંહને.....ઘણા નહિ મળે. ... ..

હવે તુર્તમાં જ મળવું થશે એવી ઉમેદથી કાંઈ લખતો નથી. કાગળ લખી લખી થાકી ગયો છું.

લિ૦ તારો જ સુરસિંહ

૯૫-૯

લાટી ૧૨-૧૦-૯૩

રનેહી રાજઝવિ,

તું તો ગયો. મ્હારો પ્રેમ તને કાંઇક cold લાગ્યો હોય તો ક્ષમા કરજો અને એવી કલ્પના કરીશ નહિ. પ્રેમમાં કાંઇક ઉછળતું દેખાય છે, પણ તે આખરે થાકી જાય છે અથવા ચડઉતર કર્યા કરે છે, પણ મૈત્રિ જરા શિથિલ લાગે છે પણ તે વિશેષ દૃઢ છે. મ્હારો તારા તરફનો પ્રેમ બદલાયો છે એમ મને લાગે છે. ઉદ્બળપણું જતું જાય છે અને માત્ર શાંત શુભ ઇચ્છા રહે છે. તોપણ મ્હારી વિનંતિ સ્વીકારી મને ક્ષમા કરજો.

હાલ એ જ.

તારો સુર

૯૬-૧૦

લાટી ૮-૧૧-૯૩

મિત્ર બાઈથી,

ગયાં વર્ષો ગયાં — વીસ પચીસ નહિં પણ અનંત કાટી. આવતાં વરસો પણ “ગયાં” હશે અને આપણે ક્યાંક હધશું. આજે આપણે એ વર્ષોની પરંપરાના એક પગથીયા ઉપર ઉભા છીએ. તે પૂર્ણ આનંદમાં ઇશ્વરપરાયણ, સપ્રેમ વૃદ્ધિ જાય એ મ્હારી ઇચ્છા. “શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ.”

આપનું કૃપાપત્ર મળ્યું. બીજાં પણ મળ્યાં હતાં. માત્ર આજસ નિરુત્તરનું કારણ છે, પણ હૃદય નથી.

૯૭-૧૧

લાટી ૨૮-૧-૯૪

બહાલા હૃદય,

“ Ay ! many flowering islands lie
In the waters of wide Agony.
Ay, men must reap the things they sow,
So, O man ! hold thee on in courage of soul

Through the stormy shades of thy worldly way;
And the billows of cloud that around thee roll
Shall sleep in the light of a wondrous day,
Where hell and heaven shall leave thee free
To the universe of destiny.

Be it joy or sorrow,
The path of its departure still is free;
Man's yesterday may ne'er be like his morrow;
Naught may endure but Mutability.
There is redress where there is wrong;
The past is Death's, the future is thy own."

—Shelley

હાલા, તારા શા વિચારો ! “ વાવશે તે લણશે ” એ સૂત્ર પ્રમાણે તેં સાઈ જ વાવ્યું છે તો સાઈ જ લણીશ. સુખ શું ? દુઃખ શું ? એ તો એક કલ્પના છે. એ જ શેલીએ જીવંતમાં દરેક કાર્યમાં જ્ય મેળવનારને સુખી કહ્યો નથી પણ એણે વાસ્તવિક વિચાર્યું કે “ Happier they their happiness who knew. ” જગત દુઃખી છે કેમકે વર્તમાનનું સુખ તે સમજી શકતું નથી. ગયું તે મીઠું લાગે છે. તને તારી નહાની નીશાળના દિવસો ગમતા ? હવે ગમે છે અને ગયું તેમાં સુખ હતું એમ ધારે છે. તને આ નીશાળના દિવસો નથી ગમતા પણ તે પણ આઠ વર્ષ પછી મીઠા લાગશે. તારું આ વર્ષ નકાર્યું ગયું નથી. તને કાંઈક એવું મળ્યું છે કે જે મળ્યાની જરૂર હતી—તે દુઃખ. કેમકે કવિઓ અને મહા પુરુષો માટે તે જ મહાત્મા લખે છે કે “ They learn in suffering what they teach in song. ” શીખ્યા વિના શીખવાતું નથી. તમારે દુનિયાને કાંઈ શીખાડવાનું કામ કરવું જોઈએ—એ જ સૌનું લક્ષ્ય હોતું જોઈએ—તો તમારે શીખવું પણ જોઈએ. દુઃખ વિના શીખાતું નથી. તમારે માથે જે છાડો આવ્યો એ ખરેખર મ્હોડું દુઃખ છે પણ દુનિયામાં એવા પ્રસંગો ઘણા મળી આવે છે. તેમાં આપણો ઉપાય નથી તો દુઃખ ભોગવવું

નિર્થક છે. જે કામ કરવું એ હોંશથી અને મ્હોટી આશા રાખીને કરવું. ... ..આ વર્ષે તો શું પણ કોઈ વખતે એક ક્ષણ પણ “બળાપા”માં કાઢવાની નથી—એ કામ ઉલોગીને માટે નથી. ... .. તો પણ આવેલ છાંડો બૂલવો બહુ મુશ્કેલ પડશે પણ તમારી જ શીખામણ તમે યાદ લાવો—“મુશ્કેલીની સામે થવામાં જ મ્હોટાઈ છે.” ... ..

પુસ્તકો માટે નિરાંતે ગોઠવણ કરશો—ઉતાવળ નથી.

અત્ર કુશલ તત્ત્વરે.

સ્નેહાધીન

સુરસિંહ

૯૮-૧૨

લાડી ૧૧-૩-૯૪

વહાલા બાઈ,

દુનીયા ! દુનીયા ! એા હો હો ! કેવું નાટક ! દુઃખ—સુખ—સુખ અને દુઃખ ! આ બધી જ ઉપાધિ વહાલા ! તેં પત્ર લખ્યું. તે હું આજે જ સમજ્યો. “આફત” એ શબ્દથી હું ચમક્યો હતો ખરો, પણ આવી “આફત” કુસુમપાત સમજ્યો ન હતો. એ વાતથી હું એટલો અનણ્યો હતો કે આપનો એ કાગળ ...ને મોકલી પુછ્યું કે “આનો અર્થ શો” ? આજે જવાબ આવ્યો. અરેરે ! જવાબ શા માટે આવ્યો ? હું હજી અજ્ઞાનમાં વધારે સુખી રહેત.

દુનીયામાં દુઃખ પડે, આફત પડે, ત્યારે એક પ્રશ્ન પુછવું — “હવે ?” (નિવારણનો કાંઈ માર્ગ છે ?) આ પણ એક મોટું દુઃખ છે — તેમા પણ તે જ પ્રશ્ન પુછો “હવે ?” “કાંઈ જ નહિ” એ જ ઉત્તર. આમાં માણસ બિચારું શું કહે ? તો દુઃખ શા માટે ? પણ હું તમને શું લખું ? ધીરજ આપનારનું ધૈર્ય પણ સ્થિર નથી, આવે સમયે પોતાનું મન જ પોતાને ધૈર્ય આપી શકે, ખીજા કોઈનું ગળું નથી. તો વહાલા તું તેની પાસેથી જ ધૈર્ય લેજે. આર્થ ધર્મનો ખરો ઉપયોગ આવા સમયમાં જ છે — તે તું કરજે.

ખીજું તો શું ? ઇશ્વરની ઇચ્છા. દુઃખ જીલવું.

ત્હારો

સુર

૯૯-૧૩

લાઠી ૧૫-૩-૬૪

બહાલા,

અરેરે ! તું મને તેનું તે જ કહી શા માટે દુઃખી કરે છે ? મહારાથી તે તો નહિ બને. “ન્યાય” દુનિયામાં નથી તો મહારે ઘેર ક્યાંથી હોય. હું દેવ નહિ થઈ શકું—માણસ છું તે માણસ જ રહીશ. તું કે કોઈ કે મૂર્તિમાન “ન્યાય” પણ મને તે બાબતમાં ફેરવી શકશે નહિ. ... ..

કાયદા તો હજી વાંચતો નથી. મુંબાઈથી થોડાં જરૂરનાં પુસ્તકો લેતો આવીશ. પેપર્સમાં ડેલી ગેઝિટ, પત્રિકા, ગુજરાતી અને કૈસરેહિંદ વાંચું છું. જરૂરના સવાલો જ વાંચું છું—જેવા કે “સરકારની નાણાં સંબંધી મુંજવણ” “પાર્લામેન્ટના ફેરફાર” વિગતો હમણાં વધારે ઉઘોગી છું. મહારા વર્ડસવર્થનો અભ્યાસ મેં કેવી રીતે શરૂ કર્યો છે તે જોજો. એ સિવાય “એડવાંચર્સ આફ ટેલીમેક્સ” એ નામનું પુલિટિકલ નોવેલ વાંચું છું. ઇતિહાસ તો નથી વાંચતો. બધું થશે — કાયદા વાંચશે — ઇતિહાસ થોડોઘણો જોવાશે — કવિતા ભણાશે પણ — અરેરે ! તારૂં તે કહેવું માની હૃદય ચીરાશે નહિ — પ્રેમ તોડાશે નહિ. પછી તે દુરાગ્રહ કહેવાય, અન્યાય કહેવાય, કરતા કહેવાય કે ગમે તે કહેવાય. તું મને એટલું તો માફ કરજો.

તારો જ
સુરસિંહ

૧૦૦-૧૪

લાઠી ૨૪-૬-૬૪

બહાલા,

તારો કાગળ પહોંચ્યો. “Gipsy Child” એ મથાળાને બદલે મેં તો “સમુદ્રથી છંટાતું બાલક” આવું મથાળું કર્યું છે. વાદી કે એવા રખડતા લોકના બચ્ચા કરતાં કોઈ દિવ્ય બાલક મેં તો કદખું છે.

“Memorial Verses” વાંચી. એ કવિનો રસ સર્વ જગાએ સરખો જ છે તેમાં શું કહેવું ? ઘણી સારી છે, બંધ બેસશે તો તેનું કાંઈક કરીશ. લાંબી કવિતા લખવી તેમાં કેળવણી ઘણી હોવી જોઈએ. એક રસનો પ્રવાહ ટકાવી રાખવો એ ઘણું મહેનતનું

કામ છે. હજી વાર છે. ઘણું વાંચું અને પછી તે બની શકે. સંસ્કૃત બહુવું ઘણું અગત્યનું છે. તે પાછળ પણ થોડા માસ મહેનત લેવી જોશે. “વીરસ” એટલે શું? શૃંગાર નહિ, પણ “પ્રેમસ” એટલે શું? પહેલા રસમાં વ્યક્તિ વ્યક્તિથી દૂર જવા ચત્ન કરે છે, બીજામાં વ્યક્તિ વ્યક્તિથી — કે બ્રહ્મથી — એકમ કરવા ઇચ્છા રાખે છે — કારણ કે પહેલામાં પ્રાધાન્ય ભાવના ક્રોધની છે બીજામાં કામળતાની. વીરમાં અમુક સ્થાને સ્વાર્થપરાયણ પ્રેમ રહે છે અને તે ક્યારે ક્યારે તો ઉત્તમ પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, એ બધું ખરું — વીરમાં — શૌર્યમાં ઉમદા સ્વભાવ અને સર્વસ્વ ત્યાગ સુધી માણસ નિડર રહે છે તોપણ દુનિયાના સુધારા સાથે વીરસની પડતી અને પ્રેમસની ચડતી થવી જોઈએ. વીરસ સહન કરવું સમજતો નથી, વીર હૃદય ઉદ્ધત અને ક્રોધ કાળે મિત્રનું પણ એક જરા ક્રોધ આવતાં માથું કાપવા તૈયાર થાય, પ્રેમી હૃદય માથું કપાતાં સુધી દ્રવતું જ રહે. ગાંડિવ ધનુષ્યનો તિરસ્કાર એક કાળે કરનાર ધર્મનું શિરચ્છેદ કરવા અનુન તૈયાર થયો ત્યારે ધર્મે માથું ધર્યું. વટ, ટેક બંને હૃદયમાં છે. અનુનની ટેક એવી હતી કે ગાંડિવને અપશબ્દ કહેનારનું માથું કાપવું. ધર્મના મનમાં એવો સખલ પ્રેમ હતો કે પોતાના ભાઈની ટેક ન ભાંગે માટે મરવા તૈયાર થયો. અનુનથી ધર્મનું માથું ન કપાયું અને ટેક તૂટી, ધર્મની ટેક અડગ રહી. પહેલો રસ ઉતાવળીયો અને બીજો ધીરો છે. જગતમાં વીરનાં તત્ત્વો વધવાથી કશો લાભ નથી, પ્રેમનાં તત્ત્વો વધવાથી લાભ જ છે. હજી જગતમાં વીરસની જરૂર છે પણ તે ઓછી થતી જવાની. મહાભારત યુદ્ધ ન થયું હોત તો લાભ હતો પણ કાલિદાસ ન થયો હોત તો નુકસાન હતું. વીર લખવો એ મ્હારાથી બને કે નહિ એની મને બહુ મ્હોટી શંકા છે. તે રસ મેં હજી જોયો નથી—વાંચ્યો નથી—સાક્ષાત્ દર્શન તો ક્યાંથી જ થાય? પણ પ્રેમસ તો હું હમેશા અનુભવું છું તેથી તે લખવું સહેલું પડે, નિત્યના પરિચયથી ઉદ્ગારો પણ તેના જ આવે. પ્રેમમાં છૂપો વીર — અને તે જ ખરો વીર, ખરું શૌર્ય છે — રહે જ છે. હનુમાનનાં બધાં કાર્યોમાં તેણે જે પોતાનું હૃદય ચીરી તેમાં રામની

મૂર્તિ બતાવી એ ઉત્તમ છે. આ કાર્ય પ્રેમનું જ પરિણામ છે પણ તેમાં “પ્રેમશૌર્ય” નથી ? “ફરે નાગો બિચાબાને શકીરી હાલ મ્હારો છે” આ વાક્ય તપાસો. ગત પ્રેમીના સ્મરણાર્થે બધું છોડવા તૈયાર થયેલું હૃદય નપુંસક શૌર્યહીન કેમ હોય ? આ રડતા હૃદયમાં દુનિયાને માત કરનાર કેવી પ્રબલ શક્તિ છે ? એ જ ખરો વીરરસ છે—ખરું શૌર્ય છે.

૨.....ની તખીયત ઘણી સારી છે—માત્ર શુંબકાં થયા કરે છે. વર્ષાદ ૭ ઈંચ થયો છે. વાવણી થઇ રહેવા આવી છે — પૃથ્વી લીલી થતી જાય છે. ... ..વાંચું છું તો એ જ વર્ડ્સવર્થ.

એ જ સુર

૧૦૧-૧૫

લાઠી ૧૬-૭-૯૪

બહાલા હૃદય !

બહાલા, તારો પ્રેમ ! હું શું લખું ? મને લાગી આવે છે કે મેં તને ન્યાય આપ્યો નથી. અરેરે ! હૃદયમાં આવું શું સમાતું હશે ? મ્હાંડે ચિત્ત અત્યારે ઠેકાણે નથી. માફ કરજો બાપુ, ત્હારી ખરી ઓળખાણ મને આ વખતે જ થઇ છે. હવે તો મને તારો જ ગણજો.

તારા આવા ઉત્સાહમાં મ્હારો જરા જડહૃદય + + કેવો ભંગ કરી દેતો હતો ? તેને તો ભાન નથી, પણ તે સૌ ઉપચારો માટે હું હાથ જોડીને ક્ષમા માગું છું, અને તારું સર્વ હૃદય એ વગર વિચારે આપી દેશે. તારા મનમાં તો તેનો વિચાર પણ નહિં હોય. હવે મેં નક્કી કર્યું છે કે તે વૃદ્ધ જીભ બીજે ક્યાંઈ પરગામ અટકાવવા તેને મ્હારી સાથે ક્યાંઈ પણ લઇ જવો નહિં.

લાઠી ૨૧-૭-૯૪

૧૦૨-૧૬

બહાલા હૃદયાનંદ,

હું તને જૂલી ગયો એવી એવી કલ્પનાઓ શા માટે કરતો હશે ? તારી કલ્પનાઓ જૂઠી છે એ સાબીત કરવાની કશી જરૂર નથી. હું તને શું લખું ? તું આવો દુઃખી તે શા માટે રહેતો હમ્મશ ? દુનિયામાં દુઃખી થવું એ તને જૂલ નથી લાગતી ? મને તો એવું

લાગે છે કે જગતમાં સુખદુઃખનાં તત્ત્વો ઉડયા કરે છે તેમાંથી જેને જે જોઈએ તેને તે મળી રહે છે, દુઃખ કે સુખનો નિર્માયેલો કોઈ કાલ છે જ નહિ. તું બણે છે તેમાં દુઃખ છે? તારી કંઈ એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં તને દુઃખ લાગે છે?... ...તરફથી તને સંતોષ નથી? તે તો નથી જ—એ હું બાણું છું—તું બાણું છે, એ કાંઈ નવી વાત નથી. તેનો ઉપાય કરવો, એક કરવો ખીજો કરવો—અંતે કાંઈ ફલ ન આવે તો ખી હીક છે. પણ યત્ન કર્યા વિના નિરાશ થવું એ કોઈને છાજતું નથી. વળી “નિરાશ” થવું એ તો ક્યારે પણ હોવું જ જોઈએ નહિ. નિષ્ફલતા સાથે નિરાશા આવવી જ જોઈએ એ કાંઈ જરૂરનો નિયમ નથી. એક જૂતી વાતપર વિચાર કરી કરી દુઃખી થવું એ તે શું કહેવાય? એક વાત આવી એટલે તેને અમુક વખત વિચાર માટે આપવો, તેમાંથી કાંઈક તારી લેવું, તે પ્રમાણે વર્તવું અને અંતે પછી ગમે તે થાય. એક દાખલો લે. હું તને મળવા એક માધલથી ચાલતો આવ્યો. તું મને ન મળ્યો. મ્હારે નિરાશ શા માટે થાવું? ન જ થવું કેમકે હું આવ્યો અને ચાલ્યો તેનું નિશ્ચિત પરિણામ તો મ્હારા પગ દુખે તે છે — મળવું એ નહિ. “મળવું” એ તો કેટલીક ખીજી બાબતોનું — આ બાબત સાથે — પરિણામ છે. યત્ન કર, આશા રાખ અને ફલ ન મળ્યું તેથી નિરાશ ના થા કેમકે “યત્ન કરવું” એટલી જ ખીના “ફલપ્રાપ્તિ” માટે બસ નથી. ફલપ્રાપ્તિમાં તો કેટલાક ખીજા યોગ પણ હોવા જોઈએ — તે ઇશ્વરાધીન છે. તારી બાબતમાં તો આમાંનું કશું નથી. દુનિયામાં હજી પડ્યો નથી. ક્યા મોટા હેતુ માટે તે યત્ન કર્યું છે? શી ફલહીનતા આવી? હવામાં મ્હેલો બાંધવાની તને ક્યાંથી ટેવ પડી? ન્હાનાને મ્હોડું કરી દેવું એ મ્હને “વીરસ”નું મહાત્મ્ય સમજાવનારને લાજિમ છે? સમજવું બધું અને કરવું કાંઈ નહિ એ શું? પછી તો... ...સુરસિંહની જ હારમાં ગણાશે તો સુરસિંહ કંઈ મૂર્તિનાં દર્શન કરી તેને મહાન ગણી તેને પગલે ચાલવાનું શીખશે? હાલ તો આટલું જ. આટલું પણ તારે માટે બાણું છે.

તારો જ સુરસિંહ

૧૦૩-૧૭

લાડી ૨૩-૭-૬૪

નહાલા ભાઈશ્રી,

આપની પત્રપરંપરા નિરુત્તરીય રહી જાય છે. સગળ કશો નથી. આપ પત્રો લખવામાં આટલા ઉતાવળા કેમ અને હું તાઢો કેમ તેનું ઉત્તર મહારા મનમાં તો માત્ર ‘પ્રેમ’ જ છે, અને મહારા મનમાં બીજું કંઈ કારણ હશે તે આપ ધારશો જ નહિં. આપ આપના ઉદ્દગારો તુર્તાતુર્ત લખી નાંખવા ધારો છો પરંતુ આપ પત્રને આવી તીવ્ર ગતિમાં મુકી ધીમે ધીમે થાકી જતા નહિં — એવી બીતી મને થાય છે. આ બીતી પ્રેમની બીતી આપ સમજશો જ નહિં. એ તો હવે હમેશાં દૂર જ રહેશે. વળી મહારે કંઈ લખવાનું હતું નહિં એમ કહું તો એ ચાલે. શું કંઈ? લખ્યા વિના ચાલતું નથી કે આપે મહારે માટે બહુ જ — અતી — કરી નાખ્યું છે. આવું આભારી હૃદય તે બોળ તળે હજી એટલું બહુ છે કે લખવાનું હજી કંઈ સુજતું નથી. કેટલાકના વિચાર પ્રમાણે “પ્રેમમા — સાચા પ્રેમમા ઉપકારનો અભાવ હોવો જોઈએ” એ હું માનતો નથી. “આભાર” ની ઉત્પત્તિ જગતની નિષ્કુરતા છે. સૌ જન માત્ર અથવા મનુષ્યનો મોટો ભાગ એકબીજાને મદદ આપતા હોત અને એકબીજા પર પ્રેમ રાખતા હોત તો આભારની ભાવના જગતમા હોત નહિં. પણ તેમ નથી. એક મનુષ્ય જન્મ્યું કે ત્યારથી જ તેને સ્વાર્થ સર્વ દિશામાં નજરે પડે છે. એવામા એકાદ કોઈ જણ માયાળુ તે જીવે કે તેના હૃદયમાં ઉપકાર વૃત્તિ સ્કુરે છે, તે લાગણી કુદરતી, સહજ છે અને ગાઢ પ્રેમમા પણ તે સજીવ રહે છે, એ માત્ર સર્વ સ્થાને સરખી કુદરતનો નિયમ છે. હવે મહારું હૃદય આપ પ્રતિ ઉપકાર વૃત્તિવાળું હોય તેમાં તેનો કશો દોષ આપ જોશો નહિ.

આપનું ન્હાનું કાવ્ય વાંચી મને આનંદ થાય છે. કાવ્ય કોમળ હૃદયમાં વારંવાર આવ્યા કરે છે; કોઈ તેને કવિતાના રૂપમાં મુકે છે અને કોઈ તેનો મીઠો અનુભવ કરી તેને જતું થવા દે છે. આપ

ખીળ માર્ગે ચાલ્યા છો અને ધારશો તો પહેલા માર્ગે ચાલી શકશો, કેમકે તેમ કરવામાં જે આવશ્યક છે તે આપમાં છે જ. આવું મધુર આપ લખી શકો છો તે મેં પ્રથમ જ જાણ્યું અને તેથી ઉપસેા વિચાર આપ આગળ મુકું છું — તેના આપ ઉપયોગ કરશો.

સ્નેહાધીન

સુરસિંહ

૧૦૪-૧૮

લાઠી ૨-૮-૬૪

બહાલા હૃદય-સુમન,

“ કરમાયેલું કુસુમ ” અને પત્ર મળ્યાં. તે કાવ્યની છેલ્લી લીટી વાંચ્યા પહેલાં કાવ્ય ખીળું હતું અને વાંચ્યા પછી જુદું જ થઈ ગયું છે. તે ૧૭ અક્ષરોએ શેલીને પણ માત કર્યો છે અને તેને માટે ધન્યવાદ યોગ્ય છે. અંગ્રેજી પ્રાઇ પણ કવિના વિચારો લેઈ કાવ્ય કરતાં લક્ષમાં રાખવાનું એટલું જ કે તે કાવ્યનું — તેના ઉંડા હૃદય જ્વનિનું — પુરું અવલોકન કરી, તેમાં તન્મય બની, તેના પાતાળનો નાદ સમજી તેને ખીલવવું, તેને વધારે રસિક, વધારે સ્પષ્ટ કરવું. આ હેતુ મનમાં ન હોય તો કાવ્ય ગમે તેવું રસિક બને પણ તેની ઝીન્દગી ટુંકી સમજવી, કારણ કે આપણે તે કાવ્યો — અંગ્રેજી મુજ કાવ્યો વાંચનાર આગળ આપણું યત્ન રજી કરવાનું છે. અવલોકન કરવામાં મ્હારી દૃષ્ટિ જોઈએ તેવી તીવ્ર નથી, કેમકે ‘રસ’ એ જ મ્હારું લક્ષ હોવાથી હું તેમાં ઘસડાઈ જાઉં છું. ઘણી વખત ‘દોષદૃષ્ટિ’ અરે ! તેની એ જગતમાં જરૂર છે — અમુક અંશે — પણ તે મ્હારામાં ખીલકુલ નથી તો પણ વખતે હું કાવ્યોનો રસ ખુલ્લો કરી શકીશ ખરો, પણ તે નિરર્થક જેવું થશે. છેક નિરર્થક નહિં તો એવું તો બનશે જ કે હું આપને કંઈ પણ શીખવી શકું તેવી મ્હારી સ્થિતિ રહેશે નહિં, કેમકે રસ ખુલ્લો કરવાની જરૂર રહેશે નહિં તે તો આપ સંપૂર્ણ સમજ્યા હશે, તે યત્ન તો પિષ્ટપેષજી જેવું થશે.

મહાત્મા Matthew Arnold એક કવિ ટીકાકાર વર્ડ્સવર્થ સાથે ખીજા કવિઓને સરખાવતાં કહે છે — અહા! એટલું સત્ય તેમાં છે.

“Others will strengthen us to bear,
But who, oh! who will make us fell
The cloud of mental destiny?
Others will front it fearlessly—
But who, like him, will, put it by?”

અહિં ત્રીજો પુરૂષ સર્વનામ વપરાયાં છે તે વિશ્વાનંદ વર્ડ્સવર્થ માટે છે. — “who” “him” *i. e.* શેલી ખરો પણ વર્ડ્સવર્થ નાહ. વર્ડ્સવર્થ તો વર્ડ્સવર્થ. પણ વર્ડ્સવર્થ શેલી નહિં થઈ શકે. હું બન્નેનો પુજારી, હરિહર બન્નેને સમાન પ્રેમથી પુજું છું. પણ થોડાં પાનાં વાંચી જોજો:—

આપે વર્ડ્સવર્થ મંગાવ્યો છે તે મહારા જેવો જ હશે એમ ધારીને લખું છું. પહેલા પુસ્તકનું ૧૬૫ મું પાનું ઉઘાડી scene બદલાય છે ત્યાંથી એટલે થોડી લીટી મુકી દઈ વાંચવાનું શરૂ કરો. પૃષ્ઠ ૧૭૬ સુધી વાંચો, ને પાનું પુરૂ કરો. પછી કૃપા કરી વર્ડ્સવર્થ કેવો છે — લાગે છે — તે મને લખો. મેં આ કવિનાં માત્ર ૨૬૮ પાના વાંચ્યા છે તેથી તેના ઉત્તમ ભાગો ક્યાંથી બતાવી શકું? વળી ‘Borderers’ એ કાવ્યમાંથી હું થોડાં પાનાં આપને વાંચવાને સુચવું છું. તે કવિની બાહ્યાવસ્થામાં લખાયેલી છે. એ વળી કવિને માન આપવા જોગ છે.

આપ પાસે મહારા જેવો જ વર્ડ્સવર્થ હશે તો જ ઠીક પડશે. નહિં તો વારંવાર અડચણ આવશે. શેલી તો એક જ છે તે ઠીક છે. આપ શેક્સપીયર મંગાવવાના હો તો જરા થોભજો. હું સારામાં સારા ટાઇપ અને પુર્ણ ટીકાસહ પુસ્તકની શોધમાં છું.

સ્નેહાધીન
મુરસિંહ

૧૦૫-૧૯

લાઠી ૩-૮-૬૪

બહાલા બાઈ,

પ્રભાત ! આનંદોત્સવ ! મંગલમય સમય, બધું સાથે આવે છે. આપણા સુમન (પુષ્પ) નું બીજું વર્ષ આજે શરૂ થાય છે. સુર સુમન માન્યના સંયોગકાળ ઉપાના સુવર્ણ પીછાં જેવો જ હવે છે - આહિં દષ્ટિમાં જ - પાસે જ, પુષ્પ આપણી નિવાંપાંગલી આપનારો કોઈ કાળે બને — તે અંજલી કાવ્યની હો, — બાઈ કાવ્યનો ભક્ત સદા હોજે, સંયોગ કાલ ગતિમાં તીવ્ર થાય.

આથી બીજું શું ઇચ્છાય ? —

આપનો

સુર

૧૦૬-૨૦

લાઠી ૭-૮-૬૪

બહાલા બાઈ,

આપનું તા. ૫ નું કૃપાપત્ર મળ્યું. મહારી પાસે જે વર્ડસવર્થ છે તે Edited by William knight LL. D. ની છે. મેં તે કેમ્બ્રિજ કંપનીમાંથી મંગાવી હતી. આપે તેજ તો મંગાવી હોય એમ મને લાગતું નથી. હવે કંઈ ફિકર નહિં. આપણે પાનાંનો આધાર નહિ રાખીએ પણ વિષયોનો અને લીટીઓનો આધાર રાખશું. આપે મંગાવેલ છે તે એક જ પુસ્તક છે ને ? મહારી પાસે તો જે છે તેનાં મોટાં ૧૧ પુસ્તકો છે. મહારી આખો માટે તો બહુ જ સારા છે. આપ “The Borderers” એ વિષય (એ નાટક) ને Act 3 સુધી પહોંચો. “ Scene—we wood on the Edge of the Moor. Marmaduke (alone) વાંચવું શરૂ કરો અને મહા કવિનો ગંભીર આલાપ શરૂ થતાં જ જોશો.

હા ! કેવું ગંભીર ! “ Mar. Deep deep and vast ” અગાડી ચાલ્યા જાઓ, નીચેના વાક્યો આવે ત્યાં સુધી—

“We subsist in slavery; all in slavery; we receive

laws, but we ask not whence these laws have come. We need an inward sting to goad us on.”

શબ્દોની મીઠી રચના આ કવિમાં નથી, કારણ કે તે સ્વર-શક્તિને સ્વીકારતો નથી. છેક એમ તો નહિ, પણ ઉચ્ચારના અમુક ઘોષથી અમુક અસર થાય છે તે વાત એ કમ્બુલ કરે છે, પણ તે દુનિયાના બધાં માટે સમજી માત્ર વિચારોની ગહનતા જાળવી રાખી પોતાનું હૃદય સમજાયું એટલે કામ પુરું થયું એમ સમજે છે. તો પણ તે એક જગાએ લખે છે “There is power in sounds” તે કહે છે. ખરી વાત, પણ મહાઈ કામ તો તે વીના ચાલશે. મહારામાં તે ખામી છે ખરી, પણ મહારા વિચારો તેને ઢાંકી શકશે. તે ખરો મહાત્મા છે અને સુંદર આલાપની દરકાર ન રાખી મુગો રહી આંસુડાં ખેંચી કરે છે. તેનો ખરો ભોગી જ તેને ઝીલી શકે. તેનું વાંચન શરૂ કરો ત્યારથી તે પુરું કરો ત્યાં સુધી અમુક જાતની સમાધીમાં જ લીન રહેવું પડશે. શેલી વાંચવો સહેલો છે કારણ કે તે સ્વરશક્તિનો પુરો ભક્ત છે અને તેથી તે વાંચતાં રસ ઉછાળા મારે છે, પણ ઉડાં ઉડા — અતિ ઉડા ઉતરશે તો શેલી એક બાળક અને વર્ડસવર્થ એક યુઝરગ સાધુ દેખાશે. દરેક કકડો તપાસતા જાને અને તેમાં સંસાર, અને વખતે આખા બ્રહ્માંડનું ઉંડું મીઠું અવલોકન જોશે. આટલા ઉપોદ્ધાત પછી આ ઋષિ આપ વાંચશે એ કંઈ સહેલું થશે.

મહાઈ કામ હાલ વેબસ્ટર, અંગ્રાહાલ, પારસી અને આપ્તેની બન્ને ડિક્સનેરીઓથી બરાબર ચાલે છે. વેબસ્ટરનું ભાષાંતર જોઈએ કેવું થાય છે.

આપના હૃદય માટે હવે આપ લખશો નહિ. હું તેનો જ થઈ ગયો છું.

મહાઈ એક કાવ્ય કાલે આપ પાસ રજુ કરવામાં આવશે. હાલ એક ગઝલ લખું છું, નામ “હમારા રાહ.”

આપનો:

કુર

૧૦૭-૨૧

તા. ૧૯-૮-૬૪

જહાસા હૃદયસુમન,

નાહીને હૃદયનું — “સ્મૃતિમિત્ર” નું — અવલોકન કરી કરી વાંચ્યું — આહા! તે કેવો ઉડો. ઉતરી જાય છે! તેને તો હું “મેથુ આરનોલ્ડ” કહીશ — વચન પ્રમાણે ખીડી પી આ કાગળ લખવા બેઠો છું. રાત્રીના સારા વર્ષાદથી લોકોના મન જેવું જ વાતાવરણ આનંદી થયું છે. એ મિનિટ વિશ્વામિત્ર, મેનકા, શકુંતલા — એ ત્રિપુટીનાં દર્શન કરું છું — વળી લખું છું. છપ્પીઓ હવે જેમ બનશે તેમ જલદી મોકલી આપીશ. કાલે જ — થોડી તો. વિલંબ માટે ક્ષમા ચાહું છું.

આપે “સુદર્શન” માં કાવ્ય મોકલ્યું તે કોના નામથી મોકલ્યું તે કૃપા કરી લખશો. નનામું મોકલ્યું હશે તો લેશે નહીં. આપના જ નામથી મોકલશો — એક કાગળ સાથે. તો મને ખાતરી છે? તેનો સત્કાર થશે. આ ખીજું “ભવાખિલ” તો જરૂર મોકલશો તે કૃતિ અતિ ઉત્તમ છે.

વર્ડ્સવર્થના પહેલા ભાગનો આ છેલ્લો દિવસ છે, તે પુસ્તકનું થોડો કાલ સુધી હું નહિં અંકું. તેમાંથી આપ નીચેના કકડ વાંચશો. “We are Seven” એ આપણને રાયલ રીડરમ ચાલી ગયું છે, પણ તેમાં પ્રથમની ચાર લીટી નહાના બચ્ચાં સમજાય નહિ તેથી મૂકેલી નથી. એ પહેલો શ્લોક જ વાંચવા જેવો છે. આ મહા કવિ હમેશાં આવાં જ ચિત્રો આપ્યા કરે છે. ખીજું “Goody Blake and Harry Gill” વાંચશો — ૫૨૧૮. એ ૧૯૮ મે પાને છે. “Goody Blake.....” છીજરા વાંચનારને રસહીન — બિલકુલ નમાણું — લાગશે. ઉં વાંચનારને જો કે આ કવિનું કાંઈક ઉત્તમ કાવ્ય નથી તોપણ — ૦ રસ આવશે “આંતરડીની કદુવા લાગવી,” “નિસાસો લાગવો” આહો! એથી માણસ કેવું દુઃખી થાય છે? Harry કેવો થ’ જાય છે. કુદરતને વર્ડ્સવર્થ ગહુ જ નરમ — જરા પણ કઠિન

સહન ન કરી શકે તેવી — ગણે છે. અકૃપા — ન્હાની સરખી પણ — કુદરત સહી શકતી નથી અને Blake ના શાપથી Gill થયો થઇ જાય છે. કાયદો જેને ગુન્હો નથી ગણતો તેને કુદરત મોટો ગુન્હો માને છે. આપણો કાયદો તો શું પણ આપણી ઇક્વિટિથી પણ વર્ડસવર્થની ઇક્વિટિ બહુ ઉંચી છે અને તેથી જ તે કેટલાકને નીરસ લાગતો હશે. “ઇક્વિટિ અને કાયદો” એ એ શબ્દ માટે અહિં એક દિવસ મ્હોટો તકરાર થયો હતો. ... .. ત્યારે અહીં જ હતો તેથી આપને એ સમજાવશે. પછી પાનું ૨૩૨મુ ઉઘાડો અને “Lines written in early spring” જે પરથી મેં “વનમાં હું” લખ્યું છે તે વાંચો. મહારી કૃતિ કેવી લાગે છે તે કૃપા કરી જેવું હોય તેવું મને લખશો. વિચારો લેવાની મહારી રીતિ આપને કાંઈ નવાઈ જેવી લાગશે ખરી. “To my sister.” “Exposulation and reply” “The Tables turned” એ વાંચી નાખશો. હું પસંદગીના કાવ્યો લખવા બહાર છું. પણ શું લખું? આપ છુટક ફકરા વાંચવા મૂકી દેઈ શેલી કે વર્ડસવર્થ જે હાથમા ઝાલો તે અથથી ઇતિ સુધી વાંચો. બહુ જ ધીમે ધીમે. ઉતાવળ કરવી અથવા પાનાં જલદી ફેરવવાની ઇચ્છા રાખવી એ ભૂલ છે. જે લીટી આંખ નીચે છે તેનો પુરો રસ લીધા પછી જ બીજી લીટી પર આખ મૂકો અને તેમ કરતા કરતા ચાલ્યા જાઓ. પછી પાનું ૨૪૩મુ ઉઘાડો ત્યાં “The last of my flock” જોશો. તે બહુ સારું છે.

“I sold a sheep, as they had said,
Had bought my little children bread,
And they were healthy with their food.
For me it never did me good.”

આમાં કાંઈ આર્થ હૃદયની પ્રેમબક્તિ નથી લાગતી? “Blake, અને Gill” માં પણ તેવું જ હૃદય નથી લાગતું?

છેલ્લે “The old Cumberland Beggar” ૧૭૧ મે પાને અને ૨૭૬ મે છેલ્લું Animal “Tranquillity and Decay”

— છેલ્લી બે લીટી એ કાવ્યનું મૂળ છે. તેમાં “ ..... Beggar ” વાંચજો અને વર્ડસવર્થ અને શેલીના હૃદયની સરખામણી કરજો. જ્યારે શેલી statesmen ના માથાપર અને પાદરીઓ પર માછલાં ઘોવે છે ત્યારે શાન્ત કોકો ૨૭૪ મે પાને statesmen ને કેવા નરમ ભાવથી બોધ આપે છે ! ખરેખાત વર્ડસવર્થ જેવી શાંત મૂર્તિ કોઈ જ નથી. અને તેથી જ તે કેટલાકને નીરસ લાગતો હશે. તે રહે છે કે ને હસે છે, તે દુઃખી છે કે સુખી તે જાણી શકાતું નથી બસ.

આપ આટલું વાંચશો. હવે હું ખીજા ભાગના આવા ફકરા આપને સૂચવીશ નહિ — પછી તો આપની જેવી ઇચ્છા — આપ સળંગ વાંચો એવી મારી ઇચ્છા છે. શેલી કેમ વાંચો છો ?

આપનો

મુર

૧૦૬-૨૨

લાઠી ૧-૨૧-૧ * બુધવાર

ગાલા હૃદયનંદ,

તમે આપેલું પુસ્તક અને શુભ ઇચ્છા મળ્યાં. “ Sir ” એ શબ્દ મને લખી “ વિવેક ” બતાવ્યો એ... .. ફીક કયું ?

ઉપલી તારીખ વાંચી તમને અચંબો નહિ લાગે. “ આપ મુવે પિછું કુબ ગઇ દુનિયા ” એ સાચું હોય તો “ આપ જન્મે છે ત્યારે જ દુનિયા જન્મે છે ” એ સૂત્ર પણ સાચું હોવું જોઈએ. વળી “ જગત્ ભ્રમ છે ” એ શા માટે સાચું ન હોય ? એમ હોય તોપણ આ મહારી દુનિયા મહારી સાથે જ જન્મી છે એ ભ્રમને લીધે સાચું છે, મહારી માયા મેં જ ઉત્પન્ન કરી છે.

ગયાં વર્ષોમાં તું મહારો રહ્યો એવો જ આવતાંમાં રહેજો.

સુખી રહેજો.

તારો મુરશિંહ

૧૦૯-૨૩

લાઠી ૨૬-૭-૯૫

બહાલા,

“અરે અરાસાં આ હૃદયે ખતા તુજ માં કીધી છે;
હવે તોખા સદા કરજે, ખુદા માફી તને બચ્ને.”

દગાની શરિયાદમાં આ બે લીંટી ઉમેરી છે — તે કકડો તું તને લગાડજે હું મને લગાડી શકીશ. તું દુઃખી છે — હું પૂરો સુખી છું. હું હવે દુઃખી નહિ જ થવાનો. મહાં હૃદય બહુ બદલાય ગયું છે. પણ ચાદ રાખજે દોસ્ત બે હાથ જોડી માફ માગવાનો વખત અગાડી આવવાનો છે. તારા કાગળો વાંચી હું હસું છું — અરે બોળા માણસ જરા અટક અને વિચાર ... .. હમણાં બસ બધાંને માફ લગાડવું એ જ ધધો મેં લીધો છે અને તેમાં મને તો બહુ આનંદ આવે છે કેમકે આખરે શું થશે તે હું જાણું છું અને તમારી બધાંની ઉચલપાચલ અને ઉઘાળા શાંત રહી જોયા કરું છું.

માટે હાલ સૌ બલે ફૂદો, આપણા રામ તદન શાંત છે. તમારી ઉતાવળ ઉપર આ શાંતિ કેવો જય મેળવે છે તે અગાડી દેખાશે.

હાલ લાંબુંટુંકું કાંઈ જ નહિ.

એ જ સુર

લડાઇમાં ગીતા સમજનાર અનુન થવું એ કેવું મુશ્કેલ છે તે આ પહેલી જ વખત તું દેખી શકશે.

૧૧૦-૨૪

લાઠી ૨૪-૧-૯૬

બહાલા બાઈ,

તારું લાંબું પત્ર વાંચી — ઓહો ! ઘણા પત્રો ઘણાના વાંચ્યા — મુસાફરીમાં Mrs. ના પત્રો જેવું મીઠું દુનિયામાં કાંઈ જ ન હતું પણ તે પણ આ તારા પત્ર જેવું નહિ — પત્રથી — કેાઈ પણ પત્રથી મને એટલી લાગણી નથી થઈ તેમ કેાઈ પણ કાવ્યની એટલી લીંટીમાંથી મને એટલું જ્ઞાન નથી મળ્યું. શરીરની વાંચ્યો. તે પત્ર રાખી મૂકત પણ “મર્મદારક બસ્મ” રાખવી એ કાં તો નબળાઈ

છે કે માત્ર દુઃખ વહેારવા જેવું છે. વળી મને તો એવી જરૂર પણુ નથી તેથી ફાડી નાખ્યો, હમણું જ શાડી નાખ્યો. ફેંક વિચાર આવે છે. “ મૈત્રિ તૂટે છે ” “ તૂટી શકે છે ” એ માન્યતા ઉડી ગઈ. “ ભૂલાએ ભૂંસાએ પ્રણય નહિ એ સ્વાર્થ સ્વપનાં ” એ બહુ સાચું છે. તારે મારામા કરશે સ્વાર્થ ન હતો — નથી તેમજ મહારે તારામાં હતો નહિ અને નથી એ તારા કાગળે સાખીત કરી આપ્યું છે. પણ આ શું થયું ? તને શું થયું ? જૂદા પડી જવાનું — મનમાં તો તાલાવેલી છતાં જૂદા પડી જવાનું ખરેખર કાંઈ જ કારણુ સમજાતું નથી. હમણા વળી એ સ્થિતિમાંથી એકદમ આવી લાગણી ઉછળી આવવાનું કારણુ સમજાતું નથી. તને જ્યારે છાપેલા કાવ્યો મળશે ત્યારે તું આ વાચીશ —

“ જન્મ ને જીવના કૃત્યો, છે આકસ્મિક સૌ અરે;

પાસા ફેંકે જનો સર્વે, દા દેવો હરિ હાથ છે.”

એવા શું આપણે પાસા ફેંક્યા કે જેનો દા આવો દેવાયો ? મણિ કહે છે તેમ જે ને જે ચાર થવા જોઈએ તેને બદલે કિસ્મતે “ ઉલટના આંકડા ” ત્રણ કરી દીધા. કરી દીધા તેમ લાગ્યું પણ આખરે તો જે ને જે ચાર જ, ઠીક છે હમણું તો બંને ત્રણ હો — જેમ ત્રણ પણ કારણુ વિના થયા છે તેમ ચાર પણ પોતાની મેળે જ થશે.

કાવ્યો ભાવનગરમાં છાપવા આખ્યાં હતાં પણ તેમાં એટલી ભૂલો આવવા લાગી કે આખરે એ બંધ કરી નિર્ણયસાગરમાં આપવા દરાવ કર્યો. ક્યારે તૈયાર થશે તે તો કહેવાય નહિ પણ માસ દોઢ માસથી તો શું વધારે વખત જોઈશે ? કાવ્યો બધાં આવશે, માત્ર એક “ બીડી અને બીડીનો પીનાર ” એ શિવાય. તને ઘણી નકલો મોકલીશ.

ફરીથી તારો સુ—

૧૧૧-૨૫

લાડી ૨૦-૪-૬૬

કૃપાણુ.....,

“ કૃપાણુ ” નહિ તો બીજું શું ? શા માટે કૃપા વિના આ બધું હોય ?

“ વીધાયેલું હૃદય ” બહુ સાઈ છે. આ પત્ર પછી એ ફરીથી વાંચ્યું. બહુ થઇ. પણ કોના તરફથી થઇ ? મ્હારે ઘણું કહેવાનું છે પણ કોને કહેવું ? ... ... નો તો કાગળ હતો ! “ Sir ” એ સંબોધનથી હતો. તેનું તો કાંઈ નહિ. મ્હારી કવિતાઓ છપાઇ હોય તો વેચાતી મોકલવા લખે છે. પણ તે તો માત્ર મિત્રમંડળ માટે છપાવાની છે એટલે મેં લખ્યું છે કે તમે તે સ્વીકારો તો હું છપાતાં મોકલી આપીશ. એ પ્રસંગ લઇ લખે છે “ I had the manuscript copies of all the poems kindly sent to me by *once* a very dear friend of mine Sursinhji who happened to be Thakore of—” આમાં કેટલું સત્ય છે ? પહેલું પત્ર જે ગોધામાં મળ્યું હતું જેમાં સહી કરનાર “ An admirer ” હતું. તે કોનું “ Admirer ” હતું ? સુરસિંહજીનું, “ Thakore of—” નું નહિ. સુરસિંહજીએ એવું શું કયું કે જેથી તેને “ *once* a very dear friend ” લખવું પડ્યું, અને તે જ્યારે રાજકોટ ગયો હતો ત્યારે મ્હોં સરખું પણ બતાવ્યું નહિ કે કોઇ મેળામાં સુરસિંહે સલામ કીધી ત્યારે તેનો પણ સ્વીકાર ન થયો ? હશે ! “ Thakore of—” ની તેની Thakoreshipમાં કાંઇ બૂલ થાય કે ગમે તે થાય તેમાં “ Sursinhji ” ના “ Admirer ” ને શું હતું ? એ admiration જો તે ઠાકોરની કાર્ય-કુશલતાથી ઉદ્ભવ્યું હોય તો તે રાજકાર્યની બૂલથી જતું રહે એ વાજખી છે, પણ સાહિત્ય અને હૃદયથી ઉત્પન્ન થયેલું admiration રાજકાર્યની કુશલતાની ખામીથી કેમ જાય ? એક માણસ એકમાં સારો અને તે ગુણને લીધે મૈત્રિ થઇ, મૈત્રિ થયા પછી મૈત્રિ કરનાર તરફ તો તે કોઇ દિવસ ખેવફા થયો નથી અને જે ગુણને લીધે મૈત્રિ થઇ તે ગુણ પણ ગયો નથી, તો પછી મૈત્રિ કેમ જાય અને તે “ વીધાયેલું હૃદય ” કેમ કરી શકે ? એકમાં જેટલો સારો છે તેટલો જ બધામાં સારો છે એવી આશા રાખી નિરાશા મેળવી મૈત્રિ છોડનારને શું કહી શકાય ? કેટલાંક કાર્યો એવાં conflicting હોય છે કે એકમાં જે સારો હોય છે તે બીજામાં સારો નીવડી નથી શકતો. Conflicting

ન હોય તો પણ તેમ ઘણી વખત બને છે. અલખત એકમાં જે એટલો બધો સારો લાગ્યો તે બીજામાં તદ્દન નકામો થયો એ ખેદની વાત છે, પણ તેથી તે ત્યજી દેવાને પાત્ર નથી થતો. ખરૂં જોતાં તો એ ખેદ પણ અમુક વખતે ભુલસાધ જવો જોઈએ... ને હું ચાહું છું કેમકે તે મને ચાહે છે પણ.....અમુક લુચ્ચો કે ગમે તેવો કાર્ય-ભારી રાખે તેમાં.....ને હું ત્યજી શા માટે દઉં ?.....ની વખત જતાં મેળે આંખ ઉધડશે અને તેને યોગ્ય લાગે તે કગશે. વળી મને જે માણસ ખરાબ લાગ્યો તે જ સારો હશે તો ? અથવા સારો થઈ ગયો હશે તો ? પણ ગમે તેમ હો, ગમે તેમ થાઓ પણ એવી બાબતોથી હું.....ને છોડી દેઉં એ તો કોઈ રીતે વાજબી નથી જ. “વશાઈ ના મળે જ્યાં ત્યાં” એ ખરૂં છે, પણ એ બોલ કહેતાં જે માણસ લખનારના મનમાં છે તેને માટે તો એ ફરિયાદ સાચી નથી— માત્ર દુઃખી કરવા અને છોકરમતથી ઘડી કાઢેલી છે. “બેવશાઈ”ની કાંઈ બાબત તો હશે જ. તે B. A. LL. B. કેમ ન વીચારી શકે અને તે બાબત ઘડી કાઢ્યા પછી તે જોને માટે તે શબ્દ વપરાયો છે તેને લાગુ પડી શકે છે કે નહિ તે પણ કેમ ન વીચારી શકે ? બાકી Pessimist તો “બેવશાઈ” ગમે તેને કહી શકે અને કહે તેના ઉપાય નહિ તેને માટે પેટ શું બાળવું ? ઇશકે હકીકતી શોધનાર ભલે શોધે પણ તેથી કોઈના પર વગર વિચાર્યે આરોપ મૂકી તેમ કરવું એ છાજતું નથી. જરા હળુ વધારે વીચારો — આપણી જ અને લખનારની પણ — સ્ત્રીઓને આપણે ચાહીએ છીએ — શામાટે ? તેઓ આપણને ચાહે છે — માટે જ. બીજી કંઈ રીતે તેઓ ચહાવાને યોગ્ય છે ? આપણા શોખમાં તેઓ ભાગી થઈ શકે તેવી છે ? તે જ પ્રમાણે... સુરસિંહને ચાહતો પછી તે ઠાકોર તરીકે ભલે “ઢ” નીવડે તેમાં તેના પ્રેમને શો બાધ આવ્યો ? આણું શામાટે જવું ? પોતાની સ્ત્રી માટે જ જૂદો કાયદો અને એક મિત્ર માટે જૂદો કાયદો ! “ગૃહીણી” જોને કહીએ તે તે છે ? બાલકોને ઉછેરતાં આવડે છે ? સ્પેન્સરની “કેલવણી” પ્રમાણે કે કંઈ થીયરી પ્રમાણે બાલકોને ઉછેરે છે ? એમાંનું કાંઈ નથી છતાં બંને એકબીજાને ચાહે છે.

શા માટે ચાહે છે ? કારણકે બંને એકબીજાને ચાહે છે. તો સુરસિંહ ક્યારે.....ને ન ચાહતો હતો ? પોતાની સ્ત્રી માટે તે રદિયો દેશે કે તેને કેલવણી બરાબર ન મળી હતી. સુરસિંહને રાજ્ય કેળવવાની શું કેલવણી મળી હતી ? એમનાં વહુ હવે શામાટે શીખતાં નથી ? જવાબ તૈયાર જ છે કે “આળસુ છે.” ત્યારે એ “આળસુ” થવાનો પ્રેમમાં સુરસિંહને શા માટે હક ન મળે ? એક સ્થાને ક્ષમા અને બીજે સ્થાને શામાટે નહિ ? પણ આ બધું કોને કહેવું ? અરેરે ! સલામ સરખી પણ ન લીધી ? બલા મૈત્રિને સમયે આપેલું present પણ પાછું વાળવું ? મ્હારે પણ તે પુસ્તક પાછું મોકલવું હતું પણ તે અરેરે ન બની શક્યું. Weakness ! Weakness ! બસ તે weakness માટે જ તેનો ત્યાગ ! કોની પાસે ફરિયાદ કરે ? હવે એ લપ મૂકી તમારા જવાબો લખી નાખું.

ગઝલ સાંઝે છે પણ “વીધાયેલા હૃદય” જેવું મને નથી લાગતું. હમણા હું ફિલોસોફી વાચતો નથી પણ એમર્સન વાંચવા વીચાર છે. હાલ તો વર્ડ્સવર્થનું ‘છટું’ વોલ્યુમ વાંચુ છું. સંસ્કૃતની પહેલી ચોપડી પ્રરી કરી છું.

ગણો તો એ જ સુ—

એક વખત મારાં કારણો.....પાસે મૂકવા બહુ મન થાય છે. તે મને ચાહે છે અને હું તેને ચાહું છું છતાં કમનસીબે આ સ્થિતિ છે. તેનું શું કરવું તે સુજવું નથી. આ સાથેનો કાગળ અને મને જે કાંઈ લાગ્યું હતું તેના ઉભરા ઘણા નીકળ્યા છે પણ તેમાંના બે લખી મોકલું છું તે પણ.....મોકલશો.

સુ—

૧૧૨-૨૬

લાડી ૧૦-૬-૬૬

બહાલા.....,

પત્ર મળ્યું. ખરેખર આપણે બધા આ આખી દુનિયા—ઘણીના બળદ છે, ધરવું પણ આખરે ત્યાં ને ત્યાં જ. બીજે ક્યાં જઈએ ? એવા સખત લાકડાથી જોડાયા છીએ કે તે તૂટી જ રાકે તેમ નથી.

.....ને માટે પણ તમારું કહેવું બરાબર છે. પણ હવે એ મના-
મણીનો સમય ક્યારે આવે ? ... ..

કાવ્યો મણિભાષને મોઢલી દીધાં છે. હજુ સુધી એક વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો તેને વિશેષ સતેજ કરવામાં જટિલનું એક પ્રશ્ન “પ્રીતિ વધે ? નીતિ વધે ?” બહુ કામ લાગ્યું. તે જ વિચારને બંને પક્ષથી પૂરો ધનસાઈ આપવા “હૃદય ત્રિપુટિ”માં મેં ચત્ન કર્યું છે. અને એકને ચાહતાં છતાં બીજાને ચાહતાં શું વિશ્લેષ આવવા જોઈએ વિં ત્રિપુટિની જ લાગણીવાળા બીજા કાવ્યો ન્હાનાં ન્હાનાં લખાયાં છે. તે જ માત્ર આ પ્રસંગે મોઢલેલ છે અને તે જ તમને મળશે. તે જ્યારે પુરસદ હોય ત્યારે વાંચશો અને તેને માટે શું અભિપ્રાય છે તે લખશો. બીજાં કાવ્યોની નકલ કરાવતાં બહુ વખત જય તેમ અને તે લખનાર કારકુન સિક રહ્યા કરે છે તેથી તે તો આપણે મળશું ત્યારે વાંચશું. નોટબુકો હું સાથે લેતો આવીશ.

હાલ વિશેષ કશું લખવાનું નથી.

એ જ હતો તે જ સુ—

૧૧૩-૨૭

લાઠી ૮-૮-૬૬

પ્રિય કવિરાજ,

મુંબઈ પત્ર મળ્યું. હાલ એટલું દુઃખ શું છે ? દુઃખ શા માટે હોય ? કેને માટે દુઃખ ભોગવે છે ? કાંઈ વગર મહેનતે મળી ગયું હતું ? કાંઈ દોષ વિના તે ખોવાયું તેને માટે આટલો બળાપો ધટતો નથી. “રેવાથી કેં વધુ જરૂરનાં કાર્ય છે સાધવાનાં” આ સંસારમાં દુઃખ ગોતરો તો દુઃખ મળશે અને સુખ શોધશો તો સુખ પણ તેટલું જ મળશે. “અનાયાસે આવ્યું વગર દુઃખ તે ત્યાગ કરજો.” જેને માટે દુઃખ કરે છે તેના તો સ્વપ્નમાં પણ તમે નહિ હો તો પછી દુનિયા કે જેને તમારી કવિતાની જરૂર છે તેને વિસરી જેને તમારી જરૂર નથી તેને માટે દુઃખ શા માટે ? પણ તેમાં હું શું સમજવું ? સમય પોતાની મેળે જ સમજાવશે.

૧૧૪-૨૮

લાઠી ૧૮-૯-૯૬

મિત્ર.....,

હમણાં જ એમસર્નનું એક પ્રકરણ પૂરું કરી બેઠો છું. માર્ટિનો આવી ગયો છે — ચાર પુસ્તક છે. જેઠું છું અને વાંચવાનું મન થાય છે પણ એમસર્ન હાલ તો છોડાય તેમ નથી. તે વાંચતાં વાંચતાં મને કાણુ જાણે શું એ થાય છે ?

પેલી ઇઝરાઇલની અને હૈદરની વાત વળી આજે મનમાં આવી છે. ઇઝરાઇલની વાત કરતાં હૈદરની વાત વધારે સારી રીતે ગોઠવી શકાય તેવી મને લાગે છે. તે વાત જ કવિતાના રૂપમાં મૂકવાનો વિચાર થાય છે. ....

હાલ એક નવો વિષય લખવાની ગોઠવણમાં છું. “ ગોહેલ હમીરજી ” નું એક કાવ્ય બનાવવા વિચાર છે. જે એ વાત બરાબર ગોઠવી શકાય તો વસ્તુ બહુ સારું છે.

અભ્યાસ કેવો ચાલે છે ? આવતી રજામાં અહીં આવશો ?

સ્નેહાધીન સુરસિંહ

૧૧૫-૨૯

લાઠી ૩-૧-૯૭.

બહાલા બાઈ,

તારું પત્ર મળ્યું. ....

વળી મહારા હૃદયમાં કાંઈ ફેરફાર દેખાય છે તે પણ ખરું છે. મહારી ઓપ્ટિમિઝમની વાતોમાં કાંઈ છૂપું બહુ ઉંડું પેસિમિઝમ ભરાતું જાય છે. અને બહુ સમયથી લાગી આવ્યું છે કે દરેક માણસ મિત્ર વિનાનો જ છે. દરેક માણસની વાત તો ધ્રુવ જાણે પણ મહારે માટે તો તેમ જ છે. હાલનાં મહારાં કાવ્યો વાંચશો તો તેમાં પણ કાંઈ બહુ મોટો ફેરફાર લાગશે. એક હું આજે મોકલું છું. એ જ

તારો સુ—

૧૧૬-૩૦

લાઠી ૪-૭-૯૭

પ્રિય ભાઈ,

પત્ર મળ્યું.

.....વિં મોકલી દઇશ. મહારાં અગાડીનાં કાવ્યો — મહારે કહેવું જોઇએ કે — “ઓટાબોઆફ” તરીકે વંચાયાં નથી. ન જ વંચાય — સ્વપ્નમાં જે વિચાર ન હોય તે ક્યાંથી કોઇપણ ઇશારા વિના જન્મ પામે ? પણ એ કાવ્યો તેમ વંચાયાં હોત તો લાગત કે “ત્યજ્યેલીતે” એ કોઇ નવિન જ હૃદય માટેનો વિલાપ છે.

સ્નેહાધીન સુરસિંહ

૧૧૭-૩૧

લાઠી ૨૮-૮-૯૭

બહાલા ભાઈ,

ડાક્ટર સાહેબના અહીં લાવવા — એ આપને બડકાવ્યા લાગે છે. પણ મને તો મેં લખ્યું તે પ્રમાણે આરામ જ છે. ડાક્ટર સાહેબને બોલાવવાનો હેતુ જવર તો ગૌણ હતો અને એઓ આવ્યા ત્યાર પહેલાં જ તે તો ચાલ્યો ગયો હતો. પણ .....ના અને મહારા ટોન્સેલ્સ પર શસ્ત્રક્રિયા કરવાના હેતુથી એમને બોલાવેલા હતા. ....નું ટોન્સેલ્સ તો કાપી નાખ્યું. તેને પણ તદ્દન આરામ છે. કુદ છે, રમે છે અને વિશેષ ખાતરી માટે ગઇ કાલે તળાવની પિકનિકમાં સાથે જ હતો. માઈ ટોન્સેલ્સ તો દવાથી હળુ મટે તેવું છે અને તેથી કાપ્યું નથી.

ગઇ કાલે વર્ષાદ સારો આવ્યો હતો. પિકનિક લદખદ થઇ ગઇ હતી. મને મળવા ગાડી નહીં હોવાથી જઇ શકાયું ન હતું. ચાવિ લઈ કામદાર ગયા હતા.

આપ સૌ આનંદમાં હશો. અત્ર સર્વથા કુશલ.

આપનો સુરસિંહ

૧૧૮-૩૨

લાઠી ૮-૧૨-૬૭

શ. શ. નં. — ૬ —

આપનું પત્ર વાંચી મને ખેદ થયો. આપના પૂજ્ય સ્નેહિતે હું પણ કાંઈક પીછાનતો હતો અને એમના જવાબી આપને અને ઘણાંને શું થતું હશે એ હું કાંઈક સમજી શકું છું. હશે. કશો ઉપાય નથી ત્યાં ખેદ નિર્રથક છે. એ મધુર આત્માને આનંદમાં માની એનો વિચાર આવતાં આનંદ જ ઉપજાવવો વિશેષ ઉચિત છે — જો એમ કોઈ પણ પ્રકારે યત્ને બની શકતું હોય તો.

આપને ગુરુની અપેક્ષા ભાસે છે. મહારા પોતાના “જીવનનું કર્તવ્ય” હું પૂર્ણ સમજતો નથી તો અન્યને તેની સ્થિતિ અને સ્વભાવની હેઠે અજ્ઞણતામાં શું બતાવી શકાય ? છતાં — બંધુ ! હું તમને નિરાશા નહિ આપું. કોઈ ભૂલા પડેલા હૃદય માટે હમણાં જ મને એક નવો માર્ગ મળ્યો છે અને તેથી લાભ થયો છે. આપની સ્થિતિ કાંઈક મહારા જેવી હશે તો એ જ માર્ગે એ જ કે કોઈ અન્ય રીતીએ પણ એથી કદાચ આપને લાભ થાય. મણિભાઈ દિવેદીની “ગીતા” આપ વાંચશો. વારંવાર વાંચ્યા કરશો. કપીર, રવિ-દાસાદિનાં ભજનોનું શ્રવણ મનન કરશો. હું જે કંઈ છું તે આપને બતાવી શકું છું. ઉત્તમ માર્ગ તો પોતા માટે પોતે જ કાંઈ માર્ગ શોધી કાઢવો એ છે. છતાં આ બે વાતોમાંથી કાળ વીત્યે આપને કદાચ શાંતિ મળશે. એક ત્રીજી વાત હું કંઈ છું. મહાર્ જીવનચરિત્ર તપાસું છું અને ઉંડી દૃષ્ટિથી પ્રયત્ન કરી કરી મહારી શક્તિ પ્રમાણે લખું છું. આવી ટેવથી પણ હૃદયને સારો ટેકો મળી શકે છે. જેની ગીતા વાંચવા હું આપને કહું છું તે મહાત્માનો જ જો આપ આશ્રય લેઈ શકો તો એ પણ મને તો કરવા જેવું ભાસે છે. મણિભાઈની ગીતા શરૂ કરતા પહેલાં આપને ધ્યાન આપવું હોય અને યોગ્ય લાગે તો બે ત્રણ વખત મિસિસ એની બિસેંટની ગીતા વાંચી જશો. માણસ બહુ જ મુશ્કેલીથી પોતાનું હૃદય સમજી તેને ઝોરી શકે છે તો અન્ય હૃદયને ક્યાં ખેંચવા દોરવા ચાલ કરવામાં

મહારા જેવાને સાહસ બાસે છે એ આશ્ચર્ય નથી. અંતે તો હું એટલું જ કહી શકું છું કે આપ વિચાર કરો અને શાંત વિચાર પછી યોગ્ય લાગે તેમ કરો.

૧૧૯-૩૩

લાઠી ૨-૧-૬૮

પ્રિય.....,

પત્ર મળ્યું.....

હમીરજી માટે જે કહો છો તે બરાબર છે. ત્રીજા સર્ગમાં શરૂ થતાં વર્ણનો બહુ શિથિલ લાગે છે પણ તેમાં એ બ્યાંથી અભિમન્યુ દાખલ થાય છે ત્યાંથી રસ ધરી શરૂ થતો હોય એમ મને લાગે છે.

ગુલાબસિંહ સરસ્વતીચંદ્રના પહેલા ભાગ જેવું તો નથી જ અને ઝેનોની વાંચ્યા પછી તો લાગે જ છે કે ઇંગ્રેજી પુસ્તકનું બલ આમાં આવી શક્યું નથી. અને છતાં મણિભાઈને જે એક વાત બધે કહેવાની છે તે આમાં પણ કહેવાઈ છે અને તે નવલકથામાં એવી સારીરીતે આવી છે કે બધું બહુ સુંદર અને ભવ્ય લાગે છે.

તમારો સુ—

૧૨૦-૩૪

લાઠી ૫-૩-૬૮

પ્રેમના વિચારો હાલ તો નીકળી જશે પણ — બાલયોગી ! યાદ રાખજો એ વિના તૃપ્તિ થવાની નથી. એ ઉર્મિઓ નબળી પડી બાસશે પણ છેક સમી જવાની નથી જ. સ્વીડનબોર્ગે એટલું તો મને દઢ સમજાવ્યું છે કે પુરુષ સ્ત્રી સ્નેહ વિના માત્ર અર્ધ જ પુરુષ છે, સદ્ગુણ વિનાની બુદ્ધિ જેવો છે.

૧૨૧-૩૫

વાણકડ ૧૧-૬-૬૮

પ્રિય ગુરુજી,

પત્ર મળ્યું. વાંચી કાંઈ ખેદ થયો. દુનિયામાં બધાંય દુખી ? મને કહો છો તો હું તો હું કંઈ છું તે જ બતાવી શકું. દુનિયામાં એક

એવું માનવી શોધી કહાડો. જેને બધું કહી શકો અને તેને બધું કહો. કેટલાક સંકાયમય સ્વભાવ ઇચ્છા છતાં એમ કરી શકતા નથી પરંતુ એકાદ વખત દાર ઉઘડી જશે તો હૃદયનો ભાર ત્યાં વહા કરશે અને ભાર નીચે કચરાઈ મરે કે રક્ત સૂકી જાય તેવું કદી બનશે નહિ. પછી દર્દનું અકસીર ઔષધ તો જ્યારે મળવાનું હશે ત્યારે જ અને તેઓ પોતામાંથી જ મળી જશે. દુઃખ હોય તેમાંથી પણ લેવાય તેટલું સુખ લો. હમેશાં ઉત્તર આપનારની સ્થિતિ હું લખું છું તેની જ હોય છે, કાંઈ વધારે સારી લાગે છે: બાકી સુખ સમજાયું નથી ત્યાં સુધી સુખી કાંઈ નથી. પરંતુ કહેવું અને ગાવું એથી આરામ તો રહે છે. એમાં મને તો બહુ શ્રદ્ધા છે.

૧૨૨-૩૬

બહાલા બાઈ,

તારો કાગળ મળ્યો. આટલો બધો ગુસ્સો શા માટે ?

પહેલી.....ની વાત કંઈ પછી તારી વાત લખું. હવે મને લાગે છે કે આપણામાં મારા કેટલાક દોષોને લીધે કે એક વખત તમને સૂચના આપ્યા છતાં તમારી અધીરાઈને લીધે ધીમે ધીમે દિલ બગડતા જાય છે. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે આપણે ત્રણ એકબીજાના કાગળો આનંદથી વહેત્રા વહેત્રા ઉઘાડતા, અને હવે કવર પર પણ એ ઓળખીતા અક્ષરો જોઈ, અરેરે વળી શો કુવાડો પડવાનો એવો દિલમાં શેરડો પડે છે. આનું કારણ શું ? આનું કારણ હૃદયની ઉપરથી જવું, અતિ નજદીક આવી જવું. માણસમાં અને દરેક વસ્તુમાં મને તો બે ગુણ લાગ્યા છે — ખેંચવું અને ધક્કો મારવો. અમુક હદ સુધી પ્રેમ ખેંચતો હશે અને પછી ધક્કો મારતો હશે ?

“મિત્ર સૌ પેદા થયું પ્રેમસૃષ્ટિમાં

હાથમાંથી મિત્રતમ થતાં ઉડી જવા.”

નહિ તો આમ શા માટે થાય ? આપણા અને ખાસ.....અને મહારા સંબંધનો શું પાગો છે ? હૃદય — સાહિત્ય — બસ. રાજ્ય નહિ અને રાજ્યની ખટપટ નહિ. મારો કારબારી રલાણો થાય તો

બસ લાઠીનું પાણી પીવું નહિ એવી મતલબનું વાક્ય બોલાય એ કયા હૃદયની કે કયા સાહિત્યની હદ આવી ?.....વળી વગર પૂએલી સલાહની કોમત શું ? કદાચ હું દુઃખમાં આવી પડીશ તો સ્પેન્સરના ધોરણ માફક મને પડવા દો. હું મ્હારી મેળે નીકળીશ, નહિ નીકળી શકું તો મદદ માગીશ અને માણું ત્યારે ટેકા દેજો તો તેની કીમત થશે. ....ઠાકોર સાહેબની આ સંબંધે બહુ વખાણવા જેવી રીત છે — અને એ રીત તે રાખે છે એટલે શું તેને મિત્ર જ નહિ હોય ? અહોહો કેવું સુખ હતું ? તે બધું બોયું અને હવે ઇશ્વર જાણે પાછું ક્યારે મળશે ? મને માહું લાગ્યું નથી, હું દુઃખી નથી પણ તમારા દુઃખથી ખેદ થાય છે. હવે હું દુઃખી હઇશ એવું તો કદિ કલ્પશો પણ નહિ. મ્હારા સીધા રસ્તાઓમાં મને બહુ આનંદ મળે છે. તમે પણ એવા વિશ્વાસથી રહો તો દુઃખ જ નથી. ... .. હાલ એ જ.

કદાચ આ પત્રથી તને વધારે દુઃખ થશે પણ હું તો વધારે સુખ માટે જ માનું છું.

તારો સુર

કલાપીના પત્રો : મ. ભાવસિંહજી ઉપરના

૧૨૩-૧

લાઠી ૧૮-૭-૬૮

પ્રિય શ્રીમાન મહારાજ સાહેબ,

આપને છેલ્લે ભાવનગરમાં મળ્યા પછી મને એટલું બરાબર સમજાયું કે સદ્ગુણ અને અમુક નીતિની ભાવનાઓ તરફ આપનો પક્ષપાત છે. સંગીતનો આપને શોખ છે અને કવિતાનો પણ તેથી કાંઈક હશે જ એવું અનુમાન હું કરું તો તેમા હું છેતરાતો નહીં જ હોઉં. જ્યાં જ્યાં કોઈ કળાની કે સદ્ગુણની ભૂતિ મહારી દષ્ટિએ મદદને પાત્ર માલૂમ પડે છે ત્યાં આપની જાયાનો લાભ તેને મળે એવી ઇચ્છા મને થઈ આવે છે. મહારી બલામણો અમલમાં મૂકાય કે ન મૂકાય તેથી મને માહું લાગતું નથી. અને મહારી બલામણોથી આપને કંટાળો નથી એવું સમજાયું છે. વળી હું જે કાંઈ શ્રમ આપવા ઇચ્છું છું તે કોઈની નહીં પણ સદ્ગુણની જ ખાતર છે; જેને પોષવો એ તો રાજનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે, એટલે આ પ્રમાણે હું છૂટથી લખી શકું છું.

આપની જ પ્રજામાંથી એક ગરીબીમાં, દર્દમાં પણ ચુસ્ત નીતિમાં ઉછરેલ માણસ આપની દષ્ટિ આગળ મૂકવા હું ઇચ્છું છું. અને તેને દષ્ટિપ્રસાદ મળશે એવી ઉમેદ રાખું છું. કવિ ત્રિભોવનદાસ કરી એક માણસ કવિતાના પ્રદેશમાં હાલ સારી રીતે પ્રખ્યાત પણ દુનિયાદારીની બેદરકારીથી છુપાઈ રહેલ મહુવાનો રહીશ કોઈ પણ રાજની મદદને પાત્ર છે એમ મને સમજાયું. હું તેને દસ રૂપિયાનું

પેન્શન પણ આપું છું. વડીયાના બાવાવાળા પાંચનું આપે છે તો આપ પર તેનો પ્રથમ હક્ક છે. કોઇને પણ સખ્ત સત્ય કહી શકે, કદી પણ અંતઃકરણની ઉચ્ચ ભાવનાથી ન હોય એવું ચરિત્ર આ કવિમાં દુનિયાદારીમાં મેં પ્રથમ જ જોયું છે. અને તે ગરીબ બ્રાહ્મણ કોઇ પણ રાજાનો મિત્ર થવા યોગ્ય છે એમ મને સમજાયું. એની કદર દુનિયા કોઇ દિવસ કદાચ કર્યા વિના રહેશે નહીં. પરંતુ દુનિયા તેને છાયાપર ધરે તે પહેલાં આપ તેને છાયામાં તેડી લ્યો એમાં જ ખરી મદદ છે. વ્યવહારમાં રાજ્યનું દ્રવ્ય ચાલી જાય છે. પરાર્થે પરમાર્થે પણ વ્યય થાય છે તેને જિંદગીમાં આદર અને આશ્રય મળી જાય એ ખડું મોટા ઉપકારની અને આનંદની વાત છે.

હાલ ન્હાની ન્હાની કવિતા લખનારા ઘણા છે. લાંબી સાંકળની કળા હાલ કવિઓમાં બંધ થઇ ગઇ હોય એમ લાગે છે, ત્યારે હું મોકલું છું તેવા કાવ્ય લખનાર આ એક જ કવિ છે. તેનું પ્રથમ કાવ્ય “વિભાવરી સ્વપ્ન” આપને મોકલું છું. આપ આખું કૃપા કરી વાંચી જશો અને અવકાશે વાંચવાનું રાખો તોપણ તેના ત્રેવીસ અને ચોવીસ એ પૃષ્ઠો તો વાંચી જ લેશો.

તરફી આપી છે તેને માટે ક્ષમા કરશો.

અત્ર કુશળ તત્રાસ્તુ.

શુભચિંતક — સુરસિંહ

૧૨૪-૨

લાઠી ૫-૧૨-૬૯

પ્રિય શ્રી મહારાજ સાહેબ,

આપના કાવ્યમાળાનાં પુસ્તકો સંબંધે હું કેં વિશેષ સમજી શકું ત્યારે આપને લખવા મેં લખ્યું હતું. પ્રસંગ એવો બન્યો છે કે મી. પીંગળે (રાઓ સાહેબ) ભાવનગરથી અહીં આગ્યા છે. એમણે પુસ્તકો સંબંધે જે લખ્યું છે અને જે આપને વંચાવ્યું છે તે મેં પણ વાંચ્યું અને કેટલીક વિશેષ હકીકત હું સમજાવ્યો. મી. પીંગળેનું સંગીત ઉપર એટલું પ્રતિષ્ઠિત મત છે કે એમણે કંઈ તેથી વિશેષ મારે કહેવાનું નથી.

આપે બહુ શ્રમ લીધો છે તે પુસ્તકોને જોતાં જ સમજાય છે. વળી સુધારો પણ બહુ છે એ ત્રીજું પુસ્તક જોતાં નક્કી થાય છે. તો પણ આપના સંગીત માટે જે ઉચ્ચ આશાઓ જાણવામાં આવી તે પૂર્ણ થાય તેની ખાતર અને સંગીતમાં જે ઉત્તમ ગણાતું હોય તે પર આપની દૃષ્ટિ ચોટે તો કલાના ઉત્તમ માનવીઓને અને તેની માર્ગત કલાના ઉત્તમ અંશોને મદદ મળે તેની ખાતર — આપની મનોવૃત્તિ યોગ્ય કૃતિ અને સુધારણા તરફ હોવાથી — મને જે ખામી જેવું દેખાય છે તે મારે અવશ્ય કહેવું જોઈએ. એમ કરવાથી એક મહાન કલા તરફની અને આપ તરફની મારી એક ફરજ હતું અદા કરી શકીશ. રાજ્ય પુસ્તકો લખે ત્યારે યોગ્ય વખાણ પણ વધીને બહાર આવે એ નવાઈ નથી. એટલે આપની પ્રવૃત્તિમાં જે શુભાશ છે તે તો પૂર્ણ રીતે આપે જાણ્યા જ હશે. ખરો ઉપયોગ અને હિત ખામીઓ જાણવામાં છે તેથી મને સુજી શક્યું છે તેટલું હું આપને કહીશ. પ્રથમ સંગીત સંબંધે અને પછી થોડું કવિતા સંબંધે કહીશ. આપ ખુશામદથી દૂર રહી શકો છો તેથી મારું કહેવું સાર્થક થશે એવી આશાથી કહીશ.

સંગીત એ માનવીની પહેલી કલા છે અને સૌથી મોટી છે. તે નાની નાની ભાવનાથી શરુ થઈ પ્રભુની પ્રાર્થના જેવી ગંભીર ભાવના સુધી જાય છે. બાલકને માતા હાલરડાં ગાય છે અને એકાંતવાસી ઋષિઓ પણ ગાતા હતા. હાલ તો સાધારણ સંસાર ગાયનને નાટકમાથી મેળવતો હોય એમ દેખાય છે. હાલ એ વાત સંભળાતી જણાય છે; એક તો એવી કે નાટકે રાગને નવીન જીવન આપ્યું છે અને બીજી અને તેથી છેક વિરોધી, નાટકીઆ ગાયનોએ રાગને ખગાડ્યો છે એ. બીજી વાત કહેનારાં દુર્ભાગ્યે થોડાં છે અને એમાંનું કોઈ કોઈ નાટકમંડળીના મેનેજરને રાગ ન ખગાડી નાખવા કહે છે તો ઉત્તર એવું મળે છે કે તેમ કર્યા વિના પેટ ભરાતું નથી. આ વાત ખરી છે. પરંતુ એ દુર્દશાનું બીજ તો હાલનાં નાટકોની સ્વાર્થ-ચુદ્ધિ જ છે. સ્વાર્થ આવે છે કે કલા નષ્ટ થાય છે. કેમકે ઉદાર ભાવના પ્રકટાવવાનું જ કલાનું કાર્ય છે. આપને કશો સ્વાર્થ નથી,

આપને કશી પરવા નથી; આપ ઇચ્છો તો ઉત્તમ ભાગને ગ્રહણ કરી શકો અને ઘણુને કરાવી શકો. નાટક ભણે મુંબાઇના સમાજને રાજ કરે, આપ આર્ય સંગીતને ફરીથી જીવન આપો એવી જરૂર કાઢ પણ આપ પાસે આશા રાખે

હાર્મોનીઅમ, પીઆનો — એ વાજનું સારા વીલાયતી ગાયકોને પણ બહુ અપૂર્ણ લાગે છે. માત્ર કુદકા મારવાનું ત્યાં બની શકે છે અને તે પણ સાચા અને શુદ્ધ સ્વરોની ચાવીએ પર નહીં. રાઓ સાહેબનું આખું પુસ્તક આપ વાચશો તો તે સર્વ બરાબર સમજી શકાશે. આપ જાતે શ્રમ લઇ શકો છો, ઉત્સાહ રાખી શકો છો તો સંગીતનો સાચો વિચાર આપી શકે તેવા વાજનું અને તેવા કળાવાનની માર્ગદર્શન સંગીતને સ્વીકારો. મિશ્રણો કરતા શુદ્ધ રાગોને થોડો કાળ પણ પૂર્ણ શ્રમ લેઇ શીખવાનો નિશ્ચય કરો. આપને થોડા જ કાળમાં જરૂર સમજાશે કે આપ વિશેષ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર અને વિશેષ આનંદમય ભૂમિકા પર અને વિશેષ નિર્મલ સુખમાં વિહરો છો. સીતાર, તાઉસ, ખીન, દીલરુઆ એમાનું એકાદ વાજનું અને એકાદ પ્રતિષ્ઠિત ઉસ્તાદને આપ અજમાવી જુઓ. આપને કાર્તિની ઇચ્છા હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ કાર્તિ જે જે મેળવી ગયા છે તે દુનિયાની પાછળ નહીં પણ જે ઉત્તમ હોય તેની પાછળ ચાલ્યા છે અને એવાઓની પાછળ વહેલીમોટી દુનીયા પોતાની મેળે દોરાઇ આવેલી છે. મહાન પુરુષોને હમેશા દુનીયા કાઢી ખીમારીમા પડેલી દેખાઇ છે, અને તેથી પ્રથમ કડવું એસડ પાવાનું તેના નસીબમા લખેલું હોય છે. જે કાર્તિ એકદમ ચમકી આવે છે તેની જીદગી ટુંકી હોય છે કેમકે તે પ્રથમ સાકર જેવી લાગતી પણ અંતે ઉપયોગહીન ભાસે છે આપનું નામ નાટકોના ગાયનોમા ધ્રુવવાઇ રહે તેના કરતા સંગીતને ફરી જીવન આપનાર સ્થંભ જેવું કાયમ રહે એ બહુ ઇચ્છવા જેવું છે અને એ આશાથી હું આ બધું કહું છું.

હવે કવિતા સંબંધે થોડું. આપનાં પુસ્તકો ‘સંગીત માળા’ ના નામથી અહાર આવ્યાં છે અને જેટલા પાના કવિતામા રોકાયાં છે તેથી વિશેષ સંગીતના વિષયથી ભરેલાં છે. સંગીત મુખ્ય અને કવિતા

ગોણ છે. એ યોગ્ય જ છે. એ કલાક સરખી રીતે કોઇ જ ગણી શકતું નથી એમ સંગીત કવિતા કરતાં કેં જ ન્યૂત નથી. એટલે જે છે તે ખરાખર જ છે. આપ નીતિના બોધ અને સદાચારને મુખ્ય રાખીને કવિતા લખો છો એ બહુ આદરણીય છે. હાલ તો એમાનો એક પણ બોધ હૃદયમાં કોઇ રાખે તો બહુ જ લાભ છે. પરન્તુ એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે. બોધ ગુરુથી મિત્રથી અને સ્ત્રીથી એમ ત્રણ ગુદી ગુદી રીતે મળે છે. કવિતા સ્ત્રીની પેઠે બોધ આપનારી છે. તે કદી સીધો બોધ આપી શકતી નથી. ગુદા ગુદા રસમાં છુપાઈને એ પ્રથમ તો માનવીનું હૃદય કોમળ કરે છે. અને કોમળ થયું એટલે હૃદય પોતાની મેળે પ્રભુ તરફ વળે છે. એ સંજયે તો એટલું જ કહેવાનું કે સંગીતમાં તેમજ કવિતામાં એ કાર્ય વધારે સહેલું છે. સારા કવિએને અને ટીકાકારોને આપ વાચ્યા કરો તો એ જ ઉત્તમ ગુરુ બની શકશે.

આપ સત્ય ગળણવા ઇચ્છો છો એટલી મારી ખાત્રી છે તેથી જ મારા મનમાં હતું તે સર્વ આપને કહ્યું છે. જે કહ્યું છે તે એમ સમજીને કહ્યું છે કે આપ સંગીત ગળણવાની ઇચ્છા ધરાવો છો. આપને બહુ કપાધિઓ છે. બહુ પ્રવૃત્તિ છે. બહુ ચિન્તાઓ પણ હશે — એ બધામાંથી માત્ર આરામ લેવા ખાતર સંગીત તરફ આપની પ્રવૃત્તિ હોય તો જે છે તે પણ ઘાતુ છે. ઠઠામશકરીમાં બહુએ માણુરો આરામ મેળવતા હશે, તેના કરતા તો આ ન મુકાબલો થઈ શકે તેટલું સાફ છે, પણ જે આગસુ છે તેની પાસે આશા નથી. એટલે આપ શ્રમ લીઓ છો તો વિશેષ શ્રમ આપવાનું મન થાય છે, અને છેવટ એટલું કહેવાનું તો દિલ થયા વિના નથી રહેતું કે જે કોઈ કલા આપ હાથમાં લીઓ તે તેના ઉત્તમ અંશોને ગ્રહણ કરીને લીઓ એમાં વિશેષ આનન્દ અને વિશેષ કીર્તિ છે.

સ્પષ્ટતા અને બાહ્યોપચાર ઘણી વાર સાથે રહી શકતા નથી, તેથી કશો અવિવેક થતો હોય તો ક્ષમા કરશો.

શુભચિંતક
સુરસિંહ

કલાપીના પત્રો : 'લલિત' પરના

૧૨૫-૧

લાઠી ૧૬-૧-૬૮

પ્રિય જન્મભાઈ,

x x x દુનિયાનાં સુખદુઃખમાંથી કાઢ અમૃત જોનાર અને બતાવનાર ઋષિ એમર્સનનાં એ પુસ્તકો આજે મોકલું છું. તે સ્વીકારશો અને અવકાશ વાચશો. મને પોતાને જે કાંઈ એ વાંચતાં થયું છે તેથી હું એટલું તો કહી શકું છું કે એ હૃદયનું મનન કરતાં એ હૃદયને ઉકેલતા કાષ્ઠપિણ્ડ હૃદયનું દર્દ પોતાની કટુતા છોડી કાઢ માધુર્ય ધર્યા વિના રહેશે નહિ. દુઃખમાં સુખ છે — સુખ જ છે અને દુઃખ એ તો માત્ર જ્ઞાનનો માર્ગ છે, કુદરતના વિષમતા સંભવતી જ નથી. એ જ એ પુસ્તકોનો ઉદ્દેશ છે. આપને એમાંથી નફી બહુ આનંદ આવશે.

શુભચિંતક

સુરસિંહ

૧૨૬-૨

લાઠી ૧-૨-૬૮

પ્રિય બંધુ,

આપ ઇચ્છો તેમ જ મહારા જન્મદિવસે પત્ર મળ્યું. એ હૃદયની લાગણીઓ માટે આભાર માનું છું x x x x પત્ર ઉતાવળે અને ટુંકું લખું છું. દીર્ઘ પત્રની જરૂર પણ શી છે ?

કાવ્યો લખતા હશો. મને તો એ કાવ્યો વાંચી ખરેખર બહુ જ આનંદ થાય છે. કાંઈ લખવાની શ્રદ્ધા થાય છે પણ અવકાશ નથી. અને લખવાની શી અપેક્ષા ?

એમસૌનનાં ખીજાં એ પુસ્તકો મોકલું છું x x x x વિશેષ
તો અન્ય વખતે.

સ્નેહાધીન
સુરસિંહ

૧૨૭-૩

લાઠી ૧૦-૨-૬૮

પત્ર મળ્યું. જે કાંઈ હૃદયનું હોય છે તેને ગમે તેવા નીચ કે
ઉચ્ચ હૃદય સાથે સામ્ય હોય છે. કેમકે એ જ સુધારણાની આશા
છે. અને આપનાં કાવ્યો સદા જ હૃદયનાં અને તે મને કે કોઈને
પણ રુચશે.

મને રુચે છે એમ કહેવામાં ઉત્તેજન જેવું કશું નથી. કવિતાને
પોતાના હૃદય સિવાય કોઈ જ ઉત્તેજન આપી શકતું નથી. કેમકે
એ પ્રવાહ જ્યારે જ્યારે અટકે છે ત્યારે કોઈપણ બાહ્યોત્તેજન તેને
ઉત્પન્ન કરી શકતું નથી: એ તો આપે પણ અનુભવ્યું જ હશે.

હું હજી કવિતા લખી શકું છું. પુસ્તક છપાવવું જ છે એટલે
અને કાંઈ આગસથી મોકલતો નથી. છતાં એક કાવ્ય* તે સારું
હોવાને લીધે નહીં (પ્રભુ જાણે એ કેવું હશે) પણ ટૂંકું હોવાને
લીધે લખું છું.

એમસૌન વાંચી રહો ત્યારે કહેશો. એથી કોઈ મહાન હૃદય
હમણાં મહારા હાથમાં આવ્યું છે તે સ્વીડનબર્ગ — પછી મોકલીશ.
સુખી હશે.

સ્નેહાધીન સુરસિંહ

૧૨૮-૪

લાઠી ૨૮-૨-૬૮

આપનું પત્ર મળ્યું. નિત્ય શું લખવાનું હોય ? પરંતુ આપે
પૂછેલા પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવું જોઈએ.

આપે કવિતાનો વિષય ચર્ચ્યો છે. કવિતા કેવી હોવી જોઈએ
તે હું પોતે બહુ સમજતો નથી. પણ જોએને હું સારા વિવેચકો

* અક્ષુની સૈયારી ધારા

માતું છું તેમના સહવાસથી એટલું સમજવા શીખ્યો છું કે કવિતા અવશ્ય કલા સાથે જ હોય, જે કલા હાલ અત્ર નથી. ‘કવિ’ અને ‘કવિતા લખનાર’ એ બે જૂદાં જ પ્રાણીઓ છે, હૃદયનાં અશ્તુ સર્વ પ્રકારે ઉત્તેજનને પાત્ર છે પરંતુ એ હૃદયનાં અશ્તુ જેટલાં વધારે ઉદાર હોય તેટલાં કવિતામાં ગણાવાને વિશેષ પાત્ર હોય એ તો આપ પણ જાણો છો જ. કવિ કવિ છે કેમકે તે ઉદાર છે. હાલ અત્ર કવિતા નથી કેમકે હાલ અહીં ઔદાર્ય નથી. હું આમ કહું છું ત્યારે આપ કદાચ ચમકશે. પણ આપ જાણી શકશે કે ડેન્ટી કે બ્લેક હાલ અહીં જન્મતા નથી.

આપણી હાલની સારામાં સારી કવિતા શું સંસ્કૃત કે યુરોપના કવિઓ જે ત્રીજા વર્ગના કવિઓ ગણાય છે તેની સાથે મૂકી શકાય તેવી છે? ટોમ્સન કે મૂર જેવા પણ કવિઓ હાલ અહીં છે? કવિ તરફ આવી દૃષ્ટિથી જોનાર વિવેચક હાલની કવિતા માટે હલકું મત બતાવે એ શું સાચું જ નથી? પણ એમ થવાથી કોઇને નાઉમેદ થવાથી જરૂર નથી. જે માણસ એક સારી લીટી લખી શક્યો છે, તેને વધારે લખવાનો હક્ક મળી જ ગયો છે. પત્રમા કેટલું લખાય ?

શુભચિંતક
સુરસિંહ

૧૨૬-૫

લાડી ૪-૪-૯૮

આપનાં પત્ર મળ્યાં. આપ ભૂલાયા હતા એવી ક્ષણ પણ શંકા કરવાની જરૂર નથી. ક્યાંક પણ સામ્ય જ્યાં એક વખત દેખાયું તે કદિ વીસરાતું નથી — તે સામ્ય સમય ફરતા કદાપી જતું રહે તોપણ અને એથી જ સાચું છે કે :—

દિલ જતા હે પર દિલકી મહોબત નહીં જતી

મેં હાલ નવું કાંઇ લખેલ નથી. હમીરજી અગાડી ચાલેલ નથી. આપ એવું કાંઇ લખવા ધારો છો તે જરૂર લખશો. ઉદ્દગારો કલામાં ગોઠવતાં બહુ મઝા આવશે. સર્વાનુભવી થતું જવાશે.

હાલ હું સ્તીકનબર્ગ વાંચું છું. બહુ આનંદ આવે છે. ખેલું પુસ્તક લગ્ન - સ્નેહનું જ લીધેલું છે. અર્ધ વંચાયું છે.

સ્નેહાધીન
સુરસિંહ

૧૩૦-૬

લાઠી ૧૦-૭-૬૮

આપનું ૨૦-૬-૯૮નું પત્ર મળ્યું. કિતર આટલા બધા વિલંબે લખાય છે તેને માટે ક્ષમા કરશો.

+ + હવે મને આપની કવિતા વાંચી બહુ આનંદ થાય છે. મહારી પોતાની કવિતા તો હાલ પૂરી થઇ છે. હવે subjective તો બહુ જ થોડું લખાશે.

સરસ્વતિચન્દ્રનો ત્રીજો ભાગ વાંચ્યો હશે. ગોવર્દનભાઈ તરફથી કશું નકામું તો નથી જ આવવાનું.

+ + +

૧૩૧-૭

લાઠી ૧૬ ૧૦-૬૮

પત્ર અને કવિતા મળ્યાં. * મણિભાઈને પ્રસંગે મને જે લાગે છે તેને માટે મારી પાસે કશી બાધા નથી. કવિતા તો ઓલવાઇ ગઇ છે. હૃદય દુઃખમાં પણ જ્યારે સ્મૃતિનું સુખ લેતું થાય છે ત્યારે જ કવિતા પણ રસ આપી શકે છે. ખેદની સ્થિતિમાં તો કાઇ જ થઇ શકતું નથી.

સુદર્શનનું કાર્ય આનંદશંકરે ઉપાડી લીધું છે. અને ગોવર્દનભાઈ વિ. તેમાં સહાય આપશે.

ગોવર્દનભાઈએ પોતાનો ધંધો છોડી દેઇ રિટાયર થઈ નડિયાદમાં રહેવાનું નક્કી કર્યું છે. હવેની ઝીંદગી લખવામાં જ ગાળવાનો એમણે નિર્ણય કર્યો છે.

૧૩૨-૮

લાઠી ૯: ૧: ૯૯

મિત્ર જન્મભાઈ,

પત્ર મળ્યું. હાલ + + વિચારોની પ્રવૃત્તિ એટલી બધી છે કે કાંઈ લખી શકાય તેવી સ્થિતિ નથી. + + રાજકોટથી આવ્યા પછી માત્ર એક ન્હાની કવિતા લખી છે. + + + તેમાં હૃદયનું રક્ત નથી.

હાલ લખવા કરતાં વાંચવા તરફ વિશેષ મન દોડે છે પણ તે એ અનવકાશથી બહુ બની શકતું નથી. વાલ્મીકિ રામાયણનું ઇંગ્રેજી પદ્ય ભાષાંતર વાંચું છું. તેમાં બહુ રસ પડે છે. બાકીનો કાળ તો હઝાર ચત્તે ન મળે તેવા ઘડિયાળના કાંટા ફેરવ્યા કરવામાં જાય છે. પ્રભુએ કાંઈ વિચિત્ર દેખાય છે ! હૃદયને ન ગમતું એવામાં ફરજને મૂકવી એ એક જ માર્ગ તેને અનુભવ આપવાને મળ્યો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ એમ છે ત્યારે જ કાંઈ શીખી શકાય છે, એમ માનીને હું પણ ધસડાયે જાઉં છું. જતાં સંસારમાં દુઃખ કરતાં સુખ વધારે છે એ મ્હારી જૂની માન્યતા વધારે દૃઢ થતી જાય છે. અને તેથી થોડો આનંદ રહેતો નથી. પ્રભુ બહુ કૃપાળુ છે. મ્હારાથી ગવાય તો તે ગીત ગાવા હવે મન થાય છે. પરંતુ તે લાગણી બહુ બાલક છે. બાકી તો કુશળ.

શુભચિંતક
સુરસિંહ

કલાપીના પત્રો : ગો. મા. ત્રિ. ઉપરના

૧૩૩-૧

લાઠી ૨૭-૧૦-૬૨

રા. રા. ગોવર્ધનરામભાઈ,

આપનું તા. ૮-૧૦-૬૨નું પત્ર મળ્યું. અને છપ્પી પણ પ્રાપ્ત થઈ તેથી “ઉપકૃત થયો છું” તે કેટલી વખત લખું?

આપ અમારું અને અમારી વસ્તીનું શુભ ઇચ્છો છો અને કામના પૂર્ણ જોગ છતાં દેશની ઉન્નતિ માટે કાર્યો કર્યો જ કરો છો, એથી જ અમે સૌ આપના શિષ્યો થઈએ. અને આપના વિચાર સમજી તે પર વિચાર કરશું તો અમારું અર્થાત રાજ્ય પ્રજા સમસ્તનું શુભ થશે.

સરસ્વતિચન્દ્રના ત્રીજા ભાગમાં હવે કંઈ જાલ વર્ણવશે તે જાણવા ઘણું મન આતુર છે.

સ્નેહાંકિત

સુરસિંહના હાંડવત પ્રણામ.

૧૩૪-૨

લાઠી ૩૦-૧૨-૬૨

રા. રા. ગોવર્ધનરામભાઈ,

આપનું તા. ૨૬મીનું લખેલ પત્ર મને આજે મળ્યું. દર્શનમાત્રથી આનંદ થયો પણ આપના કુટુંબમા વ્યાધિ છે એ જાણી સ્નેહાદ્રતાસુલભ ખેદ થયો. ઇશ્વર આરામ કરશે.

ગુર્જર વર્ગ અને ખાસ રાજ્યઓ તો આપના અતુલ આભારી છે. કોઈ એમ કહે કે દેશહિત કરવા મને અવકાશ નથી એ આપ જવા ઉઘમી ગૃહસ્થોએ જૂઠું છે એમ સાબીત કરી આપ્યું છે. “મણિરાજનું જનરાજ્ય” અમને જોધ આપનારું થશે અને

“સરસ્વતિચન્દ્રનું મનોરાજ્ય” એ નામ જ બતાવી આપે છે કે સરસ્વતિચન્દ્રે કહેલ વાક્ય “જહાંગીરી ફકીરી એ લલાટે છે લખાવી મેં” સાચું પડશે, કરુણામા ગ્રંથસમાપ્તિ થશે, ચન્દ્રના કર કુમુદને વિકસાવશે નહીં, ચન્દ્રકાન્ત દ્રવતો જ રહેશે.

“એના માર્ગ જૂઠ્ઠા હતા; દિશા એક હતી. અનેક આંખો એમની પાછળ ખેંચાતી હતી અને એમના માર્ગ શોધતી હતી. પણ દૈવની ઇચ્છા કંઈ દિશામાં દોડે છે તેની તો માત્ર કલ્પના જ હતી.”*

માર્ગ શોધતી આંખો ઘણી છે, અને દિશાની માત્ર કલ્પના જ છે; દૈવની ઇચ્છા જાણવા ઘણા આતુર છે માટે યોગ્ય લાગે તે કરવું.

“નવલગ્રંથાવળા”નો કેટલોક ભાગ મેં વાંચ્યો છે અને જીવનકથા વાંચી આપની ઉદારતાથી આનંદ પામ્યો છું. દુર્જન સાથે જન્મારો ગાળ્યા કરતા સર્જન સાથેની ઘડીને બલિહારી છે. તે જીવનકથા મને મોકલશે — આપ મને સંભારો છો — તેથી ઉપકૃત છું.

રાજકુમાર કૉલેજમાં મેં અભ્યાસ કર્યો છે તે નામનો જ છે. રાજકુમાર કૉલેજ ભણાવે તેટલું જ ભણનાર તો બહુ જ થોડું ભણે છે. આ કૉલેજમાં ભણનારને વિદ્યાર્થી ભાગ્યે જ પ્રીતિ હોય છે એ દેશનાં નસીબની વાત છે. હજી રાજજ્યોની આંખ ઉઘડતી નથી. કુમારને નથી સારી સોજત મળતી કે નથી સારો અભ્યાસ થતો. મ્હારો વિચાર મેટ્રિક પસાર કરી આર્ટ્સ કૉલેજનો વિદ્યાર્થી થવાનો હતો. પણ રાજજ્યો અને ગરાસીઆ વિદ્યાના ઓરમાન દીકરાઓ છે. પાંચ વર્ષથી નેત્રવ્યાધિથી હું ઊંઘેરાન હતો, માત્ર અર્ધો કલાક વાંચી શકતો. મુબમના ડાક્ટર મેકેનાકીની દવાથી આરામ થયો અને થતો જાય છે. ટ્રેન્યુલેશનની વ્યાધિ મને છે. દવા નિયમિત રીતે જનરી વાપરવી પડે છે. હાલ હું પાંચ કલાક વાંચી શકું છું, અને તેટલું વાંચું છું. પણ મ્હારી આશા હવે પુરી થશે નહિ.

દરરોજ એક કલાક કાયદાનો અભ્યાસ કરું છું. એક કલાક ઇંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચું છું. હાલ રમાઇલ્સનાં પુસ્તકો વાંચું છું. ત્રણ

કલાક ગુજરાતી પુસ્તકો વાચું છું. હજી સુધી મેં ગુજરાતી જ વાંચ્યું છે. કોલેજ છોડ્યાં મને એક વરસ થયું. ત્યાર બાદ “હયુટી”નું પુસ્તક મેં હમણાં જ હાથમાં લીધું છે, અર્થાત્ મેં ઇંગ્રેજ વાંચવું હમણાં જ શરૂ કર્યું છે. ગુજરાતી ધણાં પુસ્તકો વાંચી ગયો, એટલાં વાંચ્યાં છે કે ગુર્જર ભાષાનાં સારાં પુસ્તકોમાં એવું ભાગ્યે જ નીકળશે કે જેનું મેં મનન ન કર્યું હોય. પ્રેમ અને પર્યેષક પુસ્તકો મને અતિપ્રિય છે. પ્રેમ વાચવો એ આનંદ અને આંસુ લાવે છે, દિલોસોશી વાંચવી એ મને ગંભીર સુખ આપે છે. ગુર્જર ગિરાથી સંતોષ ન થયો તેથી દિલોસોશી માટે ઇંગ્રેજ અને પ્રેમ માટે સંસ્કૃત શીખવા નિશ્ચય કર્યો છે. સંસ્કૃત “પ્રેમ માટે” કેમકે સંસ્કૃત દિલોસોશી વાંચી અને સમજી શકું તેટલું તે ભાષામાં મને જ્ઞાન મળશે કે નહિ તે શંકાભરેલું છે. ગુજરાતી વાચન તો જારી જ રહેશે. ગુજરાતીમાં હમણાં હું ગ. રા. મણિલાલભાઈ કૃત “સિદ્ધાંતસાર” વાચું છું. આપ જે જે વાચવા મને સૂચવશો તે અવશ્ય વાંચીશ. આપ આવો સ્નેહભાવ રાખો છો તેથી હું આપનો કેટલો આભાર માનું ?

અત્ર સર્વથા કુશલ છે. ત્યાં પણ તેમ જ હશે

લિ આપના સૂરસિંહના

સચ્ચિદાનંદ સ્મરણપૂર્વક નમસ્કાર

૧૩૫-૩

તા. ૧૧-૧-૬૩

સ્નેહી ગોવર્ધનરામભાઈ

આપનું તા. પત્રું કૃપાપત્ર, પુસ્તકો — સ્નેહની નિશાની અને આશિર્વાદ સાથે સુખોદ મને મળ્યાં; તે મને શિરમાન્ય છે; તેથી હું આપનો આભારી થયો છું.

વિદ્યાને માતાને સ્થાને રાખવા કરતાં સ્ત્રીને સ્થાને રાખવી એ જ ઉત્તમ છે અને મહારું આખું આયુષ્ય વિદ્યાપરાયણ રહે એ જ હું ઇશ્વર પાસે માગું છું. આ રાજ્ય (કાઠિયાવાડી રાજ્ય) ખટખટમા ઉત્તમ મિત્ર વિદ્યા જ છે. અને સુમાર્ગ યતાવનાર પણ પુસ્તકો સિવાય બીજું ભાગ્યે જ મળી આવે છે. આપે ટિપ્પણમાં લખેલ બધાં પુસ્તકો મેં મંગાવ્યાં છે અને દરરોજ એક કલાક હું ઇંગ્રેજ પુસ્તકો વાંચવામાં

ગાળું છું તેનો દોઢ કલાક કરી તે પુસ્તકો હું વાંચીશ. ‘શાંતિ પર્વ’ મેં વાંચ્યું છે અને ‘અનુશાસન પર્વ’ હું વાંચી નાખીશ. કાયદામાં મેં ધણું જ થોડું વાંચ્યું છે. ‘પિનલ કોડ’ પુરો કરી ‘ક્રિમિનલ પ્રોસીજર કોડ’ વાંચ્યું છું. કાયદામાં તો હાલ બધા ચાલતા કાયદા એટલે ‘સિવિલ પ્રોસીજર, કોન્ટ્રેક્ટ એક્ટ, હિન્દુ મોહમેડન લૉઝ’ વગેરે વાચવા વિચાર છે. અહીંના ન્યાયાધીશ સાથે હું વાંચ્યું છું. સંસ્કૃતમાં તો માત્ર પહેલી પ્રાયમર જ વાંચી છે. પછી આર્યાવર્ત પ્રવાસમાં જવાનું થયું અને વાંચવું બંધ રાખ્યું. બે ત્રણ માસ પછી પાછું શરૂ કરવું છે. સંસ્કૃત જાણવું એ મહારો નિશ્ચય છે.

સાહિત્યનાં પુસ્તકો મહારી મેળે જ વાંચ્યું છું — શિક્ષક કોઇ નથી.

મહારા જેવાને આપ જેવા સ્નેહી મળવા મુશ્કેલ છે અને મળ્યા છે તો દર્શનનો અતિ અભિલાષી છું. મુંબાઇ હું દોઢેક વર્ષ નેત્રવ્યાધિ દૂર કરવા ડોક્ટર મેકેનાકીની ટ્રીટમેન્ટમાં રહ્યો છું, અને ત્યાં જવા હવે તો આતુર છું. પણ બે ત્રણ માસ અથવા તેથી પણ ટૂંક મુદતમાં મને રાજ્ય સોંપાશે, અને અત્રેની અવ્યવસ્થા દૂર કરવાનું કામ મહારા શિરપર આવી પડશે. નહાના રાજ્યમાં સારા માણસો સાધારણ પદે ગોઠવવાં તે જરા મુશ્કેલીનું કામ છે. આ બાબતમાં પણ આપને શ્રમ આપવો પડશે તો આપીશ. આવા રાજ્યકાર્ય આઠાં હોવાથી છ સાત માસ સુધી તો હું ત્યાં આવી શકીશ નહોં, તોપણ રાજ્ય સોંપાયા પહેલાં બનશે તો આવી જઈશ.

+++

લિ. આપનો
સુરસિંહ

૧૩૬-૪

લાઠી ૧૯-૬-૯૩

હું જ્યારે આર્યાવર્તનો પ્રવાસ કરવા ગયો હતો, ત્યારે મેં પત્રના રૂપમાં કરમીરનું વર્ણન લખ્યું હતું. જે ગૃહસ્થને આ પત્ર લખ્યું હતું તેમણે તુરત જ જવાબી બહાર પાડી દીધું. તેથી સુધારો વધારો કરવાનું કામ બાકી રહી ગયું. આ મહારા પહેલા પ્રવાસમાં

ધણી ખામી હશે — હોવી જ નોંધએ — તેથી આપ જેવા વિદ્વાન પુરુષો પાસે સુધારો કરાવી એક સંક્ષોધિત આવૃત્તિ બહાર પાડવા મહારો વિચાર છે. જોડણીની ઘણી ભૂલો હોવાને લીધે તે સુધારવા આપને વિનંતિ કરવી એ આપને અતિ શ્રમ આપી અયોગ્ય કાલક્ષેપ કરાવવા જેવું છે. તેથી વિચાર અને શૈલીમાં આપને યોગ્ય લાગે તેવો સુધારો કરી મને ઉપકૃત કરશો. જોડણી માટે હું અહીં જ બહોળસ્ત કરીશ. આપના ઘણા ઉપયોગી વખતમા મહારી આવી આગણી માટે મને ક્ષમા કરશો.

+ + +

લી. આપના
સુરસિંહના નમસ્કાર

૧૩૭-૫

લાઠી ૧૯-૧૦-૯૮

પ્રિય ગોવર્ધનભાઈ,

મણિભાઈ દિવેદીનો સ્વર્ગવાસ એ આ પત્રનું મૂલ છે.

અમુક વર્ષો પહેલા મહારું પહેલું પત્ર આપને મળ્યું હતું તે અરસામાં મહારું તેવી જ જાતનું એક પત્ર મણિભાઈ પર પહોંચ્યું હતું. સમય જતો ગયો તેમ આપના તરફની મહારી બાવના હતી તે જ રહી, કામ વધતી પહોંચી ગઈ, કામ સ્પષ્ટ પહોંચી ગઈ. આપના દર્શનનો લાભ પહોંચી ચાર પાંચ વખત મળ્યો. પરંતુ મણિભાઈને વિશેષ વ્યવસાય ન હોવાથી કે પ્રભુ જાણે સાથી એઓ આ હૃદયની બહુ જ પાસે આવ્યા હતા. હું એમને મિત્ર કરતાં ગુરુ વિશેષ ગણતો હતો, અને રાજ્યમાં દિવાન પર રાજ્ય હોય છે પરંતુ દિવાન અને રાજ્ય બંને પર રહી શકે તેવા કોઈ પુરુષની મને જે અપેક્ષા સમજાઈ છે તે એમનાથી પૂરી પડતી હતી.* હું મહારું હૃદય એમને કહી શક્યો હતો અને એઓ દોરે ત્યાં થોડું ઘણું દોરાર્થ શક્યો હતો. પરંતુ એ તો ગયા. એમના જવાથી મને જે દુઃખ થયું છે તે કોઈને

* શ. રા. તાત્યા સાહેબને લાડીના દિવાન લેખે સ્વ. સુરસિંહજીએ સ્વીકારેલા સ્વ. મણિભાઈ બહુભાઈની જ બલામણુ ઉપરથી.

કહેવાથી હવે લાભ રહ્યો નથી. હું ગમે તેમ પણ આનંદમાં રહું છું. પરંતુ મને આસપાસ ઘણી વખત જે અંધાર લાગે છે તેમાંથી કોઈ પણ માર્ગ બતાવનાર મળી આવે એવી તપાસ કરતી દૃષ્ટિ અંતે આપ પર વિરમે છે. આપમાં એવું સ્થાન મળી આવતાં ખોવાયેલ મારે કામ નવા પ્રકારનું દુઃખ પણ થાય છે. પરંતુ — એ દુઃખની વાત ન કરું તો — એક પ્રકારનો સંતોષ પણ થાય છે. કારભારી અને રાજા વચ્ચે ઘણી વખત નહાતી મોટી વાતોમાં મનભેદ રહે છે અને તેવે ગંભીર સમયે રાજા ઉપરી હોવાથી તેના જ વિચારો અમલમાં મૂકી દેવા એ હીક લાગતું નથી. આવે સમયે રાજા કારભારી* અંતે જે પર વિશ્વાસ રાખી શકે તેવા તટસ્થ અને સમર્થ પુરુષની જરૂર જણાય છે. અહીં પણ તેવી જરૂરિયાત ઘણી વખત આવે એવે સમયે અમે હવે આપની પાસે આવીશું એમ જ દ્રંકામાં કહેવું હીક છે. મને અને મદારા કારભારીને બન્નેને આપમાં એટલી શ્રદ્ધા છે. વળી આપ હવે તુર્ત રિટાયર થવાના છો, તેથી કોઈ કોઈ વખત અત્ર પધારતા જશો, આ રાજ્ય અને તેની સ્થિતિને જોતા જશો, અને સૂચનાઓ પણ આપતા જશો. આવા કાર્યમાં આપને પણ આનંદ મળશે એવી મદારી ખાતરી હોવાથી જ કશા ઉગોહવાત વિના આ પ્રમાણે લખું છું.

+ + +

૧૩૮-૬

લાહી ૫-૨-૯૯

+ + +

દ્રવ્ય એ શબ્દ જ આપણા જેવા સંબંધમાં મુકવાને આપને નથી રૂચતું તેમજ મને પણ એ દ્વારા તો કોઈને એ ઉપકારવશ મુકવાની વૃત્તિ સરખી પણ હીક નથી લાગતી. ખરો ઉપકાર દ્રવ્યથી નથી થઈ શકતો. અહીં તો ઉપકારની પણ વાત જ નથી. છતાં સ્થૂલતામાં આપણે હોઈએ ત્યાં સુધી એટલે જિંદગી પર્યંત આપણે

એવા સ્થૂલ સંબંધને છેક છોડી શકતા નથી. અને આપ અત્ર પધાર્યા તેની સ્મૃતિ ખાતર કાંઈક કરવા મ્હારી સ્વધ્મ્ના છે. તેમાં તો આપ પણ બાધ નહીં જ હોયો. અને દ્રવ્ય સંબંધે તો એટલું જ કહેવાનું કે મ્હારી જરૂરીને સમયે આપનો ઉપયોગ હું કરું છું તેમજ જરૂર જણાતાં વગર સંકેતે આપ પણ મ્હારો ઉપયોગ કરશો. એથી વિશેષ કાંઈ કહેવાનું હશે તો તે વખતે અગાડી કહીશ.

૧૩૬-૭

લાડી ૨૯-૪-૧૯૦૦

+ + +

પ્રથમ તો એ સવાલ છે કે મારી વૃત્તિ અમલમાં મૂકવી એ ધર્મ છે કે નહીં મને મારે પોતાને માટે એ વિચારમાં કશું પાપ હોય એમ લાગતું નથી. અધર્મ હોય એમ પણ લાગતું નથી. મેં આટલા વિચાર તે સંબંધમાં કર્યા છે.

૧. રાજની ગેરહાજરીથી દુશ્મનો ચડી આવવાના નથી. એ કાલ ગયો છે.

૨. રાજ્ય ગજા વિનાનું થતાં એજન્સી (Agency) પોતાની સત્તા કાંઈ વધારે, એક પગલું અગાડી ભરે તેમાં દેશના યોગ્ય ભાગને પણ કદાચ ગાંઠ નુકસાન થાય. આપે.....નો દાખલો આપ્યો છે. આ વાતનું ધ્યાન આપીને પણ કેટલું થઈ શકે તે વિચારવા જેવું છે. દેશની ચડતી હોય ત્યારે યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય માણસો હોય છે, નહિ તો એથી બલટું હોય છે એમ હું માનું છું. હાલ વેપારી થવો જોઈએ કે અન્ય કાંઈ હોવો જોઈએ તે રાજ જન્મે છે, અને રાજ થવાને યોગ્ય હોય તે અન્ય કાંઈ હોય છે એવું મને લાગે છે. પ્રભુની ઇચ્છા હશે તેમ થશે. હું અહિં રહીશ કે જઈશ તેથી કાંઈ જ થવાનું નથી, તોપણ એટલો જ વિચાર કરી ચાલ્યા જવું એ યોગ્ય નથી. + + હું જાઉં કે ન જાઉં તેની અસર અન્ય રાજ્યોને નથી. અન્ય રાજ્યોને નથી તેમ તેવી હાનિ પણ આ રાજ્યને નથી. + + પણ મને લાગે છે કે મ્હારી ગેરહાજરીથી કરી હાનિ નથી. જેનું મન કાર્યમાં નથી, જે કાર્ય જોઈ શકતો

નથી, જે કાર્ય જેવા ઇચ્છતો નથી, એવા અન્ય રીતે ગમે તેટલા સારા રાજ્યના રાજ્ય કરતાં સરકારી રાજ્ય આવે એ ન્હાની જ હાનિ છે.

૩. પ્રથમ તો રાજ્ય હમેશ માટે છોડી દેવાની ધારણા હતી. ...એ વિચાર ફેરવ્યો છે. ત્રણ ચાર વર્ષ સુધી રાજ્ય છોડવું. પછી એમ લાગે કે મને જ ગલમા વાંચવા લખવાનું તેમજ રાજ્યમાં રાજ્ય કરવાનું સરખું જ સુખરૂપ છે તો પાછું આવવું. એ લાગવું રહેલ નથી. અને એમ લાગવાની જરૂર પણ નથી. હું બીજી વાત કહીશ. મને એમ લાગે કે મહારો સ્વભાવ રાજ્યકર્તાના જેવો થઇ શક્યો છે તો પાછું આવવું. આમ થવાથી પાછળ રહેલા “કાર્યભારી મેનેજર” સાથે તેમજ પ્રજા સાથે મારો અમુક સંબંધ રહી શકશે, અને તેટલાં વર્ષ પછી ઇચ્છા જ પાછું આવવાની થાય તો પશ્ચાત્તાપ કરવાનું રહે નહિ. જે કે હમેશ માટે રાજ્ય છોડી દેતાંયે મને મહારી પોતાની ખાતર રાજ્ય કરવા પાછું આવવાનું મન થશે એમ હું ધારી શકતો નથી. કાંઈ દુઃખથી, કાંઈ લાલુના વિચારથી હું રાજ્ય છોડી જતો હોત તો એ ધાસ્તી રહેત પરંતુ એમ નથી. મને કાંઈ પણ વિચાર કરવાની શક્તિ ન હતી ત્યારની આ ઇચ્છા છે, અને અનેક વિચારો ઇચ્છાઓ ફરી ગયા છતાં તે તેવી ને તેવી જ રહી છે: વધતી ગઈ છે. એટલે આ ધારણા એક તોર જેવી નથી. તોપણ અમુક મુદત પછી પાછું આવવું છે એ વિચાર રાખીને જવું એ વધારે ઠીક છે. મહારી પ્રજા સુખી રહેશે, પાછું આવવાની જરૂર નહિ લાગે તો પ્રજાની કૃપા, નહિ તો પાછો આવીશ. તે કાળે આપ કહેશો તેમ કરીશ, એ પણ અત્યારથી જ ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું. અત્યારે આપ મહારા વિચારથી બિલકુલ ઉલટા વિચારના હશે તો અત્યારે પણ નાશી જવાનો નથી. પરંતુ તેમાં એક બય છે. મને માફ કરશો. મને લાગે છે તે કહીશ. મને એ કહેતાં સંકોચ પણ થાય છે, છતાં મારે એ કહેવું જોઈએ. આપ મને કહેશો તો હું અહીં રહીશ. એ વિચારને કાઠી નાખવા પણ ચત્ન કરીશ. હાલ એ વિચાર દૂર પણ થઇ શકશે. પરંતુ એ વિચાર ક્યારે ફરી આવશે અને ક્યારે ફરી

આવશે ત્યારે આટલો વિચાર કરવા હું રાહ જોઈ શકીશ કે નહીં એ હું ખરેખર કહી શકતો નથી. ઘણી વખત મને એવું પણ લાગી આવે છે કે હું એક વખત તો એજન્સીમાં લખી નાખું. પછી મને કોઈ રોકવાનું નથી. મહારા શુભેચ્છકો જે હમણાં મને રળ નથી આપી શકતા તે પછી મને માફ કરી શકશે, એવું મને લાગે છે. પરંતુ એવું પગલું ભરવું એ બાલકબુદ્ધિ લાગે છે અને હજી સુધી તો આખરે તેમ નથી કર્યું. હવે પછી હું એમ કરું એ મહારા ઇચ્છા પણ નથી અને છતાં તેમ કદી નહિ જ કરું એ કહી પણ શકતો નથી. અત્યારે ચિત્ત શાન્ત છે. ... ... અત્યારે ગોઠવણ થશે તો જ ઉત્તમ થશે એમ મને લાગે છે.

..... મને એક સવાલ પૂછે છે કે “ તું આ બધું વિચારી શકે છે છતાં રાજ્ય નહિ કરી શકે એમ કેમ માને છે ? ” હું આ બધું વિચારી શકું છું એનો અર્થ જ પ્રથમ શું ? આ બધામાં સાચું કદાચ નહિ વિચારતો હોઉં હું મહારા અનેક સંસારની અને સંસારની બહારની ભાવનાઓમાં કેટલું સાચું વિચારતો હોઈશ અને કેટલું જૂઠું તે કાંઈ જ જાણતો નથી. કદાચ હું દુનિયાની બહારની વાતોમાં સાચેસાચે જ વિચાર કરતો હોઈશ (જે હું તો નથી માનતો) તોપણ તેથી હું અમુક કાર્ગ પર રહી શકું તેવી મહારામાં યોગ્યતા માનવી એ ભૂલ છે. દુનિયાની વાતોમા પણ સાચું જ વિચારતો હોઉં તેથી પણ કાર્યમાં મહારા કશી યોગ્યતા માની લેવી એ ભૂલ છે. વિચાર કરનારાં અને કાર્ય કરનારાં માણસો એ બે જૂદી જ જાતિનાં માણસાં છે. વિચારનારાના વિચાર-વાંધા કાર્ય કરનારને અનુકૂલ નથી હોતા. એકને દેશકાલ સાથે બહુ થોડો સંબંધ છે, અન્યને પગલે પગલે દેશકાલનો વિચાર કરવો પડે છે. એક જાતિના માનવીને અન્ય જાતિના કાર્યમાં યોગ્યતા — એમાંથી જ સૌથી ખરાબ વર્ણસંકરતાનો જન્મ છે, જે વર્ણસંકરસ્વ આત્માનું છે. એ બંને જાતિના વિરોધને એક બનાવનાર જનક જેવા બધા જ થઈ શકે એ આશા અસ્થાને છે. હું રાજ્ય છોડીને છુદ્ધ જેવો નથી બની શકવાનો તેમ હું રાજ્યમાં રહીને જનક જેવો નહિ

બની શકું. મહારા જવાથી જે હાનિઓ લાગતી હોય તે મોટી અને નિશ્ચય રહે તેવી ન હોય તો મને જવા દેવો ઠીક છે. ....
...ને હું આવું ઉત્તર આપું તો હું ધાઈ છું કે તે જૂઠું નથી — કે
“હું કાંઈ જ સાચું વિચારું છું એમ હું માનતો નથી. મહારા આ જન્મમાં હું એક નહાની વાતનો પણ બરાબર સાચો વિચાર કરી શકું છું એવું મને જ્યારે લાગશે ત્યારે મને કૃતાર્થ માનીશ અને પ્રભુનો બહુ જ આનંદથી ઉપકાર માનીશ. કદાચ હું સાચું વિચારતો હોઉં તેથી હું તે પ્રમાણે વર્તી શકીશ એમ માનવું એ ભૂલ છે.”

મારા મનમાં બહુ કહેવાનું છે અને બહુ કહીને પણ માઈ મન હું બતાવી શકીશ એમ મને લાગતું નથી, મહારા હૃદયને કાંઈ પ્રકારે પણ આપ પાસે પૂરું બતાવી શકું તેની મને બહુ ઇચ્છા થાય છે. પણ હું એ શી રીતે કરી શકું. હૃદયને જે કાગળ ઉપર મૂકી શકાતું હોય તો મને ખરેખર ખાતરી છે કે આપ મારા વિચારને અનુકૂલ જ થાઓ. જે કાંઈ મહારે કહેવાનું છે તે આપ જાણો છો એમ માનીને આપનાં પ્રશ્નોના જ ઉત્તર આપીશ.

૧. પત્નીઓમાથી જેને સાથે રહેવા વિચાર હશે તેને સાથે રાખીશ. નિવૃત્ત થઈને હું એકાંતમાં રહી વાચીશ, લખીશ, પ્રભુનો વિચાર કરીશ; ગરીબોમા, દર્દીઓમાં તનનાં અને મનનાં દર્દીઓમાં ગાળીશ અને તેઓને બની શકશે તો કાંઈ આરામ આપીશ નહીંતો તેઓમાથી આરામ લઇશ. નિવૃત્ત થયેલાની શાન્તિથી મળતી શુદ્ધ જ્ઞાવનાઓ પ્રભુ મને આપશે તે લઇશ. હું પંચધની કે નીલગિરિમાં રહેવા ધાઈ છું. ત્યાં બહુ વૃષ્ટિ ન હોવાથી આપું વર્ષ રહી શકાય તેવા પર્વતોમાં રહેવા ધાઈ છું. મને કાંસેજમાં મળતું તેટલું મળશે તો મને કાંઈ જ તાંગી રહેશે નહિ. તેથી પણ કમ આપશે તેવે ચાલશે. એક સામાન્ય ગૃહસ્થઈ કશેા વિશેષ ખર્ચ રાખવા મહારી ઇચ્છા નથી. સામાન્ય ખર્ચ નીકળે અને કામ અણધાર્યા ખર્ચ માટે વધી શકે તો બસ છે. આટલું થયા પછી અને એકાદ વર્ષ તેમ ચાલ્યા પછી વધારે રકમ લેવી નહોતે ઠીક નહિ લાગે તો મહારી મેજે હું મહેને મળતી રકમમાંથી ઓછી લઇશ. અને એ લેવાની રકમ રાખ્યને

જારે નથી એમ લાગશે તો તેટલી લીધા કરીશ. વધેલી રકમનું શું કરવું એ તો એ વખતે નક્કી થઇ શકે. મલ્લરાજની પેટે રાજ્યમાં રજા છતાં મહારાથી નિવૃત્ત નહિ રહી શકાય. મલ્લરાજની દૃઢતા કે દુનિયાદારીનું જ્ઞાન અંશમાત્ર પણ મહારામાં નથી. દુનિયાદારીના તે કાળ જેવા મ્હોટા નહિ તો ન્હાના ન્હાના પણ અનેક સવાલો અહિં આવવાના. ... ... હાલ મહારે એકલાં રહેવું જોઇએ, એકલાં વિચાર કરવો જોઇએ, દુનિયાના સર્વ પાસથી દૂર થઇ જવું જોઇએ, તો જ કોઇ કાળે પણ હું રાજ્ય પર ફરી આવી અહીં રહીને નિવૃત્ત રહી શકું એવું બનવાનો સંભવ છે. — જે કોઇ પર શ્રદ્ધા ન રાખીને કરે છે તેનું તે જ હું ઘણીવાર સર્વ પર શ્રદ્ધા રાખીને કહું છું. એ પ્રકૃતિ કાંઇ એકદમ બદલાઇ જવાની નથી, પ્રકૃતિ એકદમ બદલવી એ મહારી શક્તિની વાત નથી, અને એની એ પ્રકૃતિ મારી કાયમ હોય ત્યાં સુધી હું રાજ્યમા રહેવા માગતો નથી. + + +
હાલ આથી વિશેષ કાંઇ કહેવાનું નથી.

આપનો સ્નેહાધીન
સુરસિંહ

કલાપીના પત્રો : દ. શ્રી વાજસુરવાળા ઉપરના

૧૪૦-૧

દાદી ૩૦-૪-૬૫

બહાલા બાઈ,

“ નદીનું સિંધુનું નિમંત્રણ ” અને “ વૃદ્ધ ટેલીયો ” મોકલું છું. નિમંત્રણ માટે કાંઈક મારા તરફથી લખાઈ ગયું છે. વર્ડઝવર્થ એમ માનતો લાગે છે કે કોઈ માણસની અથવા કોઈ માણસની જિંદગીના એક બનાવની સાદી સીધી વાત કરી એમાં કાવ્ય બની જાય છે. એ જ રીતથી એટલે વર્ડઝવર્થની એ શૈલીને અનુસરી હજી સુધી ત્રણ જ કાવ્ય લખાયાં છે. “ સારસી ” “ શેલડી* ” અને “ વૃદ્ધ ટેલીયો ”. જો કે એ ત્રણેમાં કાગડો હંસની ચાલ ચાલવા જાય અને જેવું બને તેવું બન્યું છે. વર્ડઝવર્થ સાદાપ્રમાણી કાંઈક અદ્ભુત ચમત્કાર ઉપજાવી શકે છે. એ શક્તિ બધા કવિઓમાં કેટલેક અંશે હોય છે. પણ હૃદયની લાગણીની તીવ્રતા કે મંદતાથી કુદરતનું ચિત્ર આપતા કાં ઘસડાઈ જવાય છે કે કાં પાછળ રહી જવાય છે. શેલીને જેથું તો દરેક સ્થાને તે વાગધારાના ફાલમાં જ ઘસડાતો અને ઘસડાતો માલૂમ પડશે. વર્ડઝવર્થ એક જ સ્થાને જાયો રહેલો દેખાય છે. માયું નીચું નમાવીને ધોળા વાળમાં પડેલી ટાલ પર લીસો હાથ ફેરવતો દેખાય છે. True to Nature નો એ એક જ મહાત્મા છે. કહેવાનું તો કહી જવું એ નિર્ણયપર જ્યારે વર્ડઝવર્થ આવે છે ત્યારે તે કોઈમાં નથી એવું પેદા કરી શકે છે. હાઈ લક્ષ્ય આ છે પણ એ કાર્ય મહારા સ્વભાવને પ્રતિકૂલ

* વૃદ્ધ માતા.

લાગે છે કે કાં તો તે બહુ કઠિન કાર્ય છે પણ એ રસ્તે ચાલતાં હજી સુધી મને સંતોષ નથી મળ્યો. હજી અગાડી એવો યત્ન કરીશ. જોઈએ શું થાય છે. આમ થાય છે માટે “વૃદ્ધ ટેલીયો” ને એક વખત બીજાં કાવ્યો સાથે સરખાવી જોશો. ને એક વખત “સારસી” અને “શેલડી” સાથે સરખાવી જોશો, “નિમંત્રણ” જો કે વધારે સાફ છે પણ તે મહારો જલંભેશનો માર્ગ છે. પણ “ટેલીયા” પર જરા તીણી દૃષ્ટિ રાખશો. નવા માર્ગમાં કેટલે અંશે અને શું ખામી રહે છે તે જણાવવાનું ૮૩૩ છે.

વિવેચન વાંચ્યાં. તેને માટે શું લખું? વિવેચનનું વિવેચન શું હોય? બાધનો વિવેક પણ છેલ્લે ઠીક દેખાય છે, તખીયતની ફરિયાદ લાંબી ચાલે એ ઠીક નથી. મહારા ધારવા પ્રમાણે કાંઈ પણ નિયમસર કસરતનો મહાવરો રહે તો તે બહુ જરૂરનું છે. તેમાં જેટલો વિલંબ થાય છે તેટલું મને તો નુકસાન લાગે છે.

આપનો
સુર

૧૪૧-૨

લાઠી તા. ૨૧-૧૨-૯૭

મહારા બહાલા બાઈ,

મહારું હૃદય કોઈ મીઠા ઉપકારમાં ડ્રવી રહેલું છે. ત્હારું આ પત્ર વાંચીને તું તે છપ્પી મને આપશે તે ઉપકાર નહીં પણ કાંઈક બીજું જ. ત્હારી હૃદયની ભીતિ મને ઉપાડીને કોઈ ઉપકારના મોટા સમુદ્રમાં ફેંકી દે છે. અહો! હું શું લખું? પણ એટલું જ કે તું ન હોત, તું મને ન મળ્યો હોત તો મારી જિંદગીમાં ઘણું સમજવાનું જોવાનું હૃદયસૌંદર્ય બાકી જ રહી જત. પ્રભુ તને કાયમ આબાદ રાખે. તું ડરીશ નહીં. રમા તારી પાસેથી મળેલી છપ્પીને જોશે અને તે જાણીને તે એ બક્ષનાર હૃદયની કદર કરશે. તારી આ ભીતિ પણ તે વાંચશે અને તે એવા હૃદયને કેમ નહીં સમજી શકે? પોતાના પતિનો એક મિત્ર અને તે પણ એક રાજા પોતાની લાગણીઓની

આટલી બધી દરકાર રાખે છે એ રમાને કેમ લાગ્યા વિના રહેશે ? શું આટલું તેને જિંદગીભર મગર રાખવાને બસ નથી ?

સ્થૂળ શારીરિક સંબંધ ભોગવિલાસ એ તો સૂક્ષ્મની કાંઈ ખામીને લીધે જ છે. તારા નિર્ણયથી બીજો ઉત્તમ નિર્ણય કયો હોય ? પણ સ્થૂળથી પેદા થયેલા સ્થૂળમાં વસતા માનવિને સૂક્ષ્મમાત્રથી ઘણું કરીને એકદમ સંતોષ થતો નથી. મને તો હળુ થતો નથી. જેને એવા નિર્મળ સંતોષ મળે તે ખરેખર બહુ જ ભાગ્યશાળી છે. પણ સંતોષ ન થાય હૃદય હીજરાયા કરતું હોય તો સ્થૂળનો અનુભવ પણ મેળવી લેવામાં જો તે વિચારપૂર્વક થાય તો પાપ તો નથી જ. હિચ્ચતા તો સૂક્ષ્મના લ્હાણામાં જ છે. પણ આવો અનુભવ ક્યારે થયો, શી રીતે થયો. ? હોય તો તરણા આડો ડુંગર. પણ એ તરણું ક્યારે અને કેવી રીતે ખસ્યું ? મને તો ત્હાં હૃદય વાગી બહુ જ આનંદ થાય છે.

ચિત્રમાં બાલાને ગમે ત્યાં બેસારશો. આપને જે સ્થાન વધારે સાઈ લાગે ત્યાં તેને મૂકશો.

કવિતાઓ બે લખાઈ છે. તે બન્નેની નકલ કરવા કાલે આપી દઈશ.

અત્ર કુશળ. બહુ જ આનંદમાં હો એમાં પૂછવાનું શું. નવા સત્યની ઝાંખી થતાં કેણુ આનંદમાં નથી હોતું ?

આપનો
સુરસિંહ

૧૪૨-૩

શનિ

બહાલા ભાઈ,

હવે તો કેાઈ આશક હોય તો એમ કહે કે રાહ જોઈ જોઈને આંખમાં ડુલાં પડ્યાં, કયે દિવસે પધારશો ?

આપનો
સુરસિંહ

૧૪૩-૪

બાદ્રપદ શુદ્ધિ ૩ લાડી.

બહાલા સુમન,

બહાલા પાન્થ,

પત્રો આપનાં કાં નિરૂત્તરિત રહ્યાં ? ન જ રહેવાં જોઈએ, પણ શું કરું ? આ બાદ્રપદ શરૂ થવાનો હતો - થયો - કાલે ખીજનાં દર્શન કર્યાં. હવે મનમાં શાન્તિ પ્રાપ્તિ હોય ? આપ હૃદય-પુષ્પો અહીં આવવાનાં ક્યારે તેનું હજી કાંઈ નક્કી થયું નથી. ઓચિંતો આનંદ આપશે તેમા મને આનંદ નથી. મને તો ક્યારે આવશે એ જાણી કહો. એક દિવસના તીવ્ર અચિંતવ્યા આનંદ કરતાં આપ આવશે ત્યાં સુધી હું જાણીશ ત્યારથી આનંદ રહેશે. એ મહેને વધારે વહાલો છે. માટે મહેરબાની કરી કહો ક્યારે આવશે, કઈ તારીખ કયો વાર ? કોલેજની રજા પડવા આડા કેટલા દિવસ છે એ જોમ ..... ગણે છે તેથી વિશેષ આતુરતાથી હું દિવસ ગણીશ, અને તેમાં મને ઓચિંતો દર્શન કરતાં વધારે આનંદ થશે. માટે કૃપા કરી લખો ક્યારે આવશે ? હવે હું કાંઈગણ ખીજનું લખી શકું તેમ નથી. ક્યારે આવશે ?

+ + + +

બાઈ, આપના કાવ્યોની નોટબુક સાથે લાવશે. હવે કાવ્યો માટે વાતચિત પણ અહિં આવશે ત્યારે કરશું. હવે હું કાંઈપણ લખીશ નહિ. જોમ અને તેમ જાણી આવો. x x

એ જ સ્નેહાધીન,

૧૪૪-૫

લાડી ૨-૯-૯૪

બહાલા સુમન,

કાવ્ય મળ્યું. મને જે લાગે તેમજ લખવા મેં ધાર્યું છે તો તેમજ કરીશ. બે કાવ્ય મહારા હાથમાં સેષ. આપનું મજલ અને આજે મળેલું વિશ્વવિચાર. ખીજનું માત્ર અમુક કારણથી (એક રાગમાં કાવ્ય રચેલું એ હેતુથી) થયેલું છે. પહેલાનું હું પણ

હાથમાં લેઈશ. “વિશ્વવિચાર”ને હું એક “શીઘ્ર કાવ્ય” કહીશ. શીઘ્ર કાવ્ય એટલે શું? કહ્યું અને તુર્ત લખવું (એ ત્રણ મિનિટમાં) એટલી જ “શીઘ્રકાવ્ય” એ શબ્દની વ્યાખ્યા પૂરી થતી નથી. શીઘ્રકાવ્ય એટલે હૃદયના ઉડા નાદ વિના કાંઈ પણ લાગણી વિના કેટલીક લીટી જોડી કાઢવી એને શીઘ્રકાવ્ય લોકો કહે છે. હું તો શીઘ્રકાવ્યને કાવ્ય જ કહેતો નથી. લાગણી વિનાનું કાવ્ય એ બને જ નહીં. લાગણી જેમાં નહીં તે કાવ્ય નહીં. દલપતરામ ઘણું કરાને એક શીઘ્રકવિ છે. અને તેથી તે કવિ જ નથી. આપ વિચારશો તો જાણશો કે દુનિયામાં જેટલા કવિ (કાલિદાસ કે શેક્સપિયર જેવા શેલી જેવા) મરી ગયા તેથી ઘણા ખીજા અજાણ્યા મરી ગયા છે. હૃદયની કામગીરી એ જ કાવ્યની ઉત્પત્તિ છે. આમ છે તેથી જ કેટલાએક કાલિદાસ કરતા ભવભૂતિને મોટો કવિ કહે છે. કેટલીક બાબતમા ભવભૂતિના હૃદય જેવું દુનિયાના કાંઈ કવિનું હૃદય કુમળું નથી. આપ મણિભાઈનું ઉત્તરરામનું બાપાન્તર જરૂર વાંચશો. એ બાપાન્તર આપણી બાપામા એક ઉત્તમ બાપાન્તર ગણાય છે. આપણે તે અહીં સાથે વાંચીશું. ટૂંકું છે. આમ છે તો શીઘ્રકવિ કવિ નહિં અને શીઘ્રકવિતા કવિતા નહિ. કવિતા શું. કવિ શું. આપ જોશો તો લાગશે કે કવિ એ એક આ, આ ખીજા કવિથી સારો છે એમ કહેવાય જ નહીં, દરેક દરેકના વિષયમા ઉત્તમ છે. કાલિદાસ સારો કે શેક્સપિયર સારો, શેલી સારો કે વર્ડઝવર્થ સારો એ કાંઈ જ કહી શકાય નહીં. બધા જ સારા અને સરખા સારા. આનું કારણ શું? કવિ, ખરો કવિ એ એકાન્તિક છે. તે ઉત્તમ છે. દરેકનો વિષય જૂદો છે છતાં એક છે. અને તે ઉત્તમ જ છે. એટલે અમર રહેવાનો. જેમાં કાંઈ નવું છે તે જ કવિ. જેમાં કાંઈ નવું છે તે જ કાવ્ય. હવે વિશ્વવિચાર લેજો. આપ કહેશો મહેને કાલિદાસ અને ભવભૂતિ સાથે ક્યાં મૂક્યો. પણ તેમાં અડચણ નથી. ચાર ચાર લીટીનો અંકોડો શ્લોક લખનાર અમર પણ મહોટો કવિ કહેવાય છે. લાંબુ જ લખવું જોઈએ એ કાંઈ કવિતામાં નિયમ નથી. આપનાં બધાં કાવ્યો ઉત્તમ છે. કારણ કે તેમાં કાંઈ નવું છે પણ

“વિશ્વવિચાર”માં તે નથી. એટલે તે કાવ્ય નથી. તેની છેલ્લી બે લીટી એ જ કવિતા છે. વળી આપ હમેશાં વિશ્વ નમાણું છે એમ માનો છો. આ વિચાર બિલકુલ ખૂટો છે, ઇશ્વરને આપ આ વિચારથી અપમાન આપો છો. કુદરતની નહાનામાં નહાની કૃતિ પણ નકામી નમાલી નથી. આપ કુદરતનું (કુદરતમાં જનહૃદય પણ આવી જશે) સૌંદર્ય જોતાં શીખો. બહાલી અને નહાનું બાળક મરણ બાદ પડ્યા રહેવાનાં નથી. એ આપણાં ગુરુ છે અને પ્રેમ અથવા મોક્ષના બોમીઆ છે. એક ઝાડ, એક પહાડ, એક કુદકું, એક ફૂલ એ બધાં આવા બોમીઆ છે. તે નકામાં નમાલાં નથી.

આપનું ગઝલ તપાસો, ત્યાં પણ તે નિરાશા તે શિથિલતા લાગશે. દુનિયાનો અભાવ ત્યાં પણ રજૂ છે. મહારી આ ચાર લીટી જોજો.

તમારા રાજ્યદારોના
ખૂની ભભકા નથી ગમતા
મતલબની મુરબત ત્યાં
પુશામદના ખળતા જ્યાં.

મહારો હેતુ એક આવું ખરાબ ચિત્ર આપી કાંઈ સુધારવાનો છે, તેમાં ખરાબ વસ્તુનો તિરસ્કાર છે પણ તેમાં નિરાશા નથી. શેલીનું હૃદય જોજો તે તિરસ્કારમય કેટલીક વખતો દેખાશે. કેટલીક વખત નિરાશામય દેખાશે. પણ આ બધા બહારના દેખાવ છે. ઉડી ઉડી તો આશા — અતિ ઉજ્જવળ આશા — તેના કાવ્યોમાં ચળકી રહી છે. અને જે તિરસ્કાર દેખાય છે તે માત્ર માણસ ભાઈ છે અને તે કૂર છે કે દુઃખી છે આ વિચારથી ઉત્પન્ન થયેલી અનુકંપા જ છે. અથવા પ્રલયકોપ છે. શેલી જેવો મનુષ્યજાતિને ધિક્કારે કેમ? આપ જ્યાં સુધી બ્રહ્માંડનું સૌંદર્ય જોતાં શીખશો નહીં ત્યાં સુધી કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ જોઈ શકશો નહીં. આપનું ગઝલ એક સાઈ કાવ્ય છે. તેમાં નવું છે. પણ બિચારાને આપ લખો છો તેમ પ્રવાહ મળી શક્યો નથી. અને એ ... કહે છે તેમ સાઈ થયું છે. હું ... ના મતને મળતો છું.

સંન્યાસી થાઓ તો શંકર જેવા થજો. શંકર સંન્યાસી હતો પણ વિશ્વનું સૌંદર્ય તે પી ગયો હતો. નહિં તો શુદ્ધને દેશનિકાલ તે કદી કરી શકત નહિં. પ્રવૃત્તિહીન મોક્ષને પણ હું નથી માનતો. પ્રેમહીન હોય તો જ પ્રવૃત્તિહીન હોય. પ્રેમહીન મોક્ષ હોય જ નહિ. નિરાશા એ જડતાનું બીજું નામ છે. પ્રેમહીન, પ્રવૃત્તિહીન મોક્ષ હોય તો તે મોક્ષ નિરાશા છે જડતા છે અને ઉત્તમ નહિં પણ અધમ સ્થિતિ છે. પ્રેમના અને પ્રવૃત્તિના પૂરા ભક્ત બનો. અને પછી આપ અજળ કામ કરી શકશો. મારા કરતાં તો આપ હજારગણું વધારે કરશો. હવે મળશું ક્યારે તે તો કહો. એ જ,

આપનો

સુર

